Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

На правах рукопису

ТРУШ СВІТЛАНА МИКОЛАЇВНА

УДК 94(477.54)«1919/1922»:351.746.1

ХАРКІВСЬКА ГУБЕРНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ: ОРГАНІЗАЦІЯ, ФУНКЦІЇ, ДІЯЛЬНІСТЬ (1919–1922 рр.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Наумов Сергій Олександрович
доктор історичних наук,
професор

Харків – 2015

ЗМІСТ

Вступ……..... 4

Розділ 1. Історіографія проблеми, джерельна основа та методологія дослідження……. 10

1. 1. Історіографія питання…….. 10

1. 2. Джерельна база дослідження……... 37

1. 3. Методологія і методи дослідження……. 50

Розділ 2. Утворення Харківської губернської надзвичайної комісії, її функції, структура та місце в системі радянських органів……. 58

2. 1. Створення ВЧК і ВУЧК…….. 58

2. 2. Повноваження та юрисдикція органів Надзвичайної комісії..... 64

2. 3. Завдання і функції Надзвичайної комісії……..... 74

2. 4. Утворення Харківської губернської надзвичайної комісії та її структура……... 83

Розділ 3. Діяльність Харківської губернської надзвичайної комісії: напрями, методи, результати……... 94

3. 1. Здійснення політики «червоного терору»…….. 94

3. 2. Політичний напрям діяльності ХГЧК……..... 103

3. 3. Боротьба з економічною злочинністю……..... 126

3. 4. Боротьба з кримінальним бандитизмом…….. 133

Розділ 4. Особовий склад ХГЧК: формування та загальна характеристика……... 138

4. 1. Комплектування особового складу ХГЧК, його якісні та кількісні параметри ……. 138

4. 2. Професійна етика чекістів…… 160

4. 3. Умови праці та матеріальне забезпечення чекістів…… 170

Висновки…….. 177

Список джерел та літератури ……... 181

Додатки …… 228

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУЧК – (рос.) Всеукраинская чрезвычайная комиссия

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет

ВЧК – (рос.) Всероссийская чрезвычайная комиссия

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

Губревтрибунал – губернський революційний трибунал

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДПУ – Державне політичне управління

КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКЮ – Народний комісаріат юстиції

РКП(б) – Російська комуністична партія

РНК – Рада народних комісарів

РСДРП – Російська соціал-демократична робітнича партія

РСІ – Робітничо-селянська інспекція

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

ХГЧК – (рос.) Харьковская губернская чрезвычайная комиссия

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України

ЦК – Центральний комітет

Цупнадком – Центральне управління надзвичайних комісій УСРР

ЧК – (рос.) Чрезвычайная комиссия

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Врахування історичного досвіду трансформаційних періодів у житті суспільства є важливою передумовою формування державної політики в Україні з характерним для неї високим ступенем революційної активності. Тому дослідження проблем Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., причин та передумов поразки українських державницьких проектів в умовах збереження можливості реваншу антиукраїнських сил на сучасному етапі є особливо актуальним. Незважаючи на значну кількість літератури з історії революції, збройної боротьби на українських землях протягом 1917–1921 рр., з'ясування причин остаточного утвердження більшовицької моделі радянської влади та, відповідно, поразки їхніх опонентів на просторі колишньої Російської імперії залишається актуальним завданням для вітчизняної науки.

Вивчення ролі спецслужб у радянському державному будівництві дозволить визначити їх вплив на політику, економіку, суспільство. Виходячи з цього, сучасне українське суспільство отримує уявлення про напрями діяльності та результати роботи органів державної безпеки, про необхідність співпраці з ними та громадського контролю з метою уникнення рецидивів радянського тоталітаризму.

Харківська губернська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами (далі – ХГЧК) була місцевим органом першої модифікації радянських органів державної безпеки – ВЧК. ХГЧК, порівняно з іншими губернськими комісіями УСРР, мала свою специфіку: обслуговувала столичне місто та губернію, на початку свого існування була злита в ВУЧК. Історія ХГЧК також є невід'ємною складовою краєзнавчих студій.

Таким чином, актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена недостатнім ступенем вивченості проблеми організації та діяльності губернських органів ЧК в Україні, відсутністю спеціальних комплексних

досліджень з історії Харківської губернської ЧК, а також значенням Харкова в процесі утвердження більшовиків при владі в Україні в період революції. Разом з тим, історія функціонування Харківської губЧК є універсальним матеріалом для вивчення проблематики губернських органів ЧК (повноважень, прав та обов'язків, діяльності, особового складу), радянського будівництва, боротьби за владу в Україні в період революції.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідницької теми: «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX століття). Історія Слобожанщини» (№ державної реєстрації 0112U004753), що розробляється на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Об'єкт дисертаційного дослідження – Харківська губернська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами як місцевий орган у структурі ВЧК/ВУЧК.

Предметом дослідження є організація, особовий склад, функції та діяльність Харківської губернської надзвичайної комісії в контексті утвердження більшовицького режиму, місце ХГЧК в системі радянських органів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з грудня 1918 р. до березня 1922 р. Нижня хронологічна межа – це створення Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами згідно з декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України, а верхня – ліквідація ВУЧК та організація Державного політичного управління (ДПУ) згідно з постановою ВУЦВК УСРР.

Територіальні межі дослідження охоплюють Харківську губернію, на яку розповсюджувалася компетенція ХГЧК. Слід підкреслити, що протягом 1919–1922 рр. межі та адміністративно-територіальний поділ Харківської губернії змінювалися, включаючи в різний час від 10 до 12 повітів.

Мета й завдання дослідження. Метою роботи є вивчення організації, функцій та діяльності Харківської губернської ЧК як елементу радянської управлінської системи. Завдання дослідження:

– дослідити ступінь вивченості теми;
– охарактеризувати джерельну базу;
– визначити зміни в правовому становищі, компетенції, функціях та структурі ХГЧК впродовж її існування та пояснити їх причини й передумови;
– розкрити форми взаємодії ХГЧК з ВЧК/ВУЧК, партійними структурами, місцевими адміністративними і правоохоронними органами та установами;
– дослідити діяльність ХГЧК, виходячи зі специфіки її завдань у різні періоди існування;
– дослідити інструментарій і технології боротьби ХГЧК з різними видами злочинів («контрреволюція», «спекуляція» тощо), політичною опозицією та селянським повстанським рухом;
– розкрити зміст і співвідношення інформаційно-аналітичного, оперативно-агентурного та репресивного аспектів діяльності ХГЧК;
– з’ясувати роль ХГЧК у здійсненні «червоного терору» на території Харківської губернії;
– дослідити особовий склад ХГЧК, здійснити його кількісну та якісну характеристику;
– з’ясувати питання наявності корпоративної етики у співробітників ХГЧК та її риси;
– встановити рівень матеріального забезпечення та умови праці чекістів.

Наукова новизна отриманих результатів полягає, насамперед, у тому, що в ній:

вперше:

– Харківська губернська надзвичайна комісія стала предметом спеціального комплексного наукового дослідження;
– визначено етапи організації Харківської губЧК та зміни в її структурі протягом всього часу існування;

– запропоновано схему організації та розвитку Надзвичайної комісії в рамках окремої губернії (губернська, повітова та волосна ланки);
– досліджено утворення та діяльність органів Надзвичайної комісії на повітовому рівні – повітових ЧК та політичних бюро;
– визначено основні напрями діяльності Харківської губЧК та встановлено питому вагу справ, порушених за звинуваченнями в контрреволюції, спекуляції й посадових злочинах, політичному і кримінальному бандитизмі;
– визначено види покарань та їх застосування у різних випадках;
– досліджено мотивацію, етапи, методи та результати боротьби Харківської губЧК з «контрреволюційними» організаціями, опозиційними політичними партіями, економічною злочинністю в регіоні;
– досліджено формування професійної етики чекістів на матеріалах особового складу Харківської губЧК, визначені його характер, методи, джерела та засоби, а також основні девіації професійної поведінки серед співробітників ЧК;
– на оригінальному джерельному матеріалі охарактеризовано рівень матеріального забезпечення та умови праці та відпочинку чекістів;

уточнено:

– структуру губернської ЧК на території окремого регіону;
– права, повноваження та обов’язки губернських та повітових органів ЧК;
– верхню хронологічну межу «червоного терору» в Україні: кінець лютого 1921 р.;
– форми взаємодії між губернською ЧК та місцевими партійно-державними органами;
– роль Харківської губЧК в придушенні більшовиками селянського повстанського руху на Харківщині;
– принципи формування особового складу органів ЧК, джерела поповнення чекістської професійної групи;

доповнено:

– джерельну базу дослідження більшовицьких карально-репресивних органів за рахунок нових архівних документів щодо організації та діяльності ХГЧК з зібрань Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Харківської області; до наукового обігу введено нові матеріали, які до цього залишались поза увагою дослідників;

набуло подальшого розвитку:

– питання здійснення «червоного терору» в Харкові та ролі місцевих органів ЧК в його реалізації.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання матеріалів роботи для подальшого наукового вивчення історії ВУЧК, створення комплексних досліджень з історії Української революції 1917–1921 рр., формування радянської карально-репресивної системи. Фактичні дані та висновки роботи можуть бути використані для підготовки спеціальних курсів з історії політичного терору в XX столітті, політичної історії, історичного краєзнавства, а також у культурно-масовій, просвітницькій і музейно-виставковій роботі.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації були викладені в доповідях на десяти міжнародних конференціях в Україні, США і Росії: XXX Міжнародній краєзнавчій конференції молодих вчених (м. Харків, 14 грудня 2012 р.), Міжнародному молодіжному науковому форумі «Белгородский диалог-2013» (м. Бєлгород, 27-29 березня 2013 р.), 66 Міжнародній конференції молодих вчених «Каразінські читання» (м. Харків, 26 квітня 2013 р.), 31 Міжнародній краєзнавчій конференції молодих вчених (м. Харків, 6 грудня 2013 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «II Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 26 лютого 2014 р.), 67 Міжнародній конференції молодих вчених «Каразінські читання» (м. Харків, 25 квітня 2014 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції

«Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (м. Харків, 7-8 квітня 2015 р.), VI Міжнародній науково-практичній конференції «21 century: fundamental science and technology» (North Charleston, USA, 20-21 квітня 2015 р.), 68 Міжнародній конференції молодих вчених «Каразінські читання» (м. Харків, 24 квітня 2015 р.), XXXII Міжнародній історико-правовій конференції «Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми» (м. Полтава, 28-31 травня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображені в 14 публікаціях, з яких 5 статей у фахових наукових виданнях України [341-343; 346; 349], 1 стаття в закордонному періодичному виданні, яке входить до міжнародних наукометричних баз, 8 тез доповідей на наукових конференціях [339-340; 344-345; 347-348; 350].

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків, списку джерел та літератури (399 найменування на 47 сторінках) і додатків (11 таблиць та 10 рисунків на 21 сторінці). Загальний обсяг дисертації – 248 сторінок, з них основний текст – 180 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографія питання

Вивчення питань, пов'язаних з виникненням, функціонуванням та діяльністю радянських органів державної безпеки, зокрема Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами, пройшло тривалий шлях, в якому можна виділити два основних етапи: 20-80-ті рр. XX ст. та 1990-ті – початок XXI століття. Перший етап представлений радянською та нерадянською історіографією, другий етап охоплює сучасну історіографію, яка включає українську, російську та західну історичну літературу.

В радянській історіографії, що почала формуватися ще за часів існування Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами, доцільно виділити такі етапи: 20-ті, 30-50-ті, друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст. Методологічною основою для радянських істориків слугували оцінки ролі ЧК у «Жовтневій революції» 1917 р., громадянській війні, здійсненні «червоного терору», зроблені В. Леніним.

Лідер більшовиків В. Ленін був прихильником революційного насильства, вважав його застосування на практиці головною передумовою перемоги пролетаріату над буржуазією [5]. Основним інструментом державного терору став спеціальний орган – Всеросійська надзвичайна комісія. Голова РНК РСФРР говорив: «ЧК здійснюють безпосередньо диктатуру пролетаріату, і в цьому значенні їх роль неоціненна. Іншого шляху до звільнення мас, крім придушення шляхом насильства експлуататорів, не існує. Цим і займаються ЧК, в цьому їх заслуга перед пролетаріатом» [5, с. 6]. У радянській історіографії утвердилася думка, що, незважаючи на схильність

більшовиків до застосування державного насильства проти своїх політичних опонентів, повноваження радянських карально-репресивних органів при цьому були жорстко регламентовані законом, і що, власне, відстоював В. Ленін [267, с. 96]. Проте на V Всеросійському з'їзді Рад 5 липня 1918 р. він проголошував протилежне: «Революціонер, що не бажає лицемірити, не може відмовитися від смертної кари. […] Посилаються на декрети, які скасовують смертну кару. Але поганий той революціонер, що в момент гострої боротьби зупиняється перед непорушністю закону. Закони в перехідний період мають тимчасовий характер» [5, с. 8]. В. Ленін погоджувався з теоретичними обґрунтуваннями «червоного терору», викладеними в роботах Л. Троцького «Тероризм і комунізм» та М. Бухаріна «Економіка перехідного періоду».

Роль виконавця репресій була відведена органам ЧК. На IX Всеросійському з'їзді Рад В. Ленін підкреслював, що ВЧК – «це та установа, яка була нашим караючим знаряддям проти незліченних заколотів, незліченних замахів на Радянську владу… інакше, ніж репресією, нещадною, негайною, що спирається на співчуття робітників та селян, відповідати на них не можна було. Це – чеснота нашої ВЧК» [5, с. 9].

Оцінки В. Леніна були повторені та розтлумачені його соратниками по партії – Л. Троцьким [151], Ф. Дзержинським [91-92], М. Лацисом [262-263; 265] тощо.

Авторами перших публікацій, присвячених завданням комісії, її функціям та діяльності, були самі чекісти. Так, у 1919 р. на сторінках газети «Петроградская правда» були опубліковані нариси про діяльність Петроградської губернської ЧК її колишнього голови М. Антипова [267, с. 97]. Він описував події, в яких сам брав безпосередню участь, при цьому своє завдання вбачав швидше в характеристиці розгромлених «контрреволюційних» організацій, ніж у висвітленні діяльності комісії. У тому ж 1919 р. з'явилася стаття колишнього члена Колегії ВЧК Г. Мороза, де були названі найбільш небезпечні з точки зору автора «контрреволюційні»

організації та дано оцінку діяльності ВЧК у зміцненні «пролетарської» держави [267, с. 9].

Першим істориком ВЧК згідно з нинішніми історіографічними уявленнями називають М. Лациса (Я. Судрабса), члена Колегії ВЧК та голову ВУЧК у 1919 р. [253; 335]. Під час революційних подій 1917–1922 рр. він активно виступав на сторінках відомчої преси («Красный террор» – орган Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією на Чехословацькому фронті; «Красный меч» – орган Особливого корпусу військ ВУЧК) з палкими статтями, що пояснювали завдання Надзвичайної комісії, її значення для перемоги пролетарської революції, сутність політики «червоного терору» [10, с. 73-78; 253; 265].

У 1920 та 1921 рр. М. Лацис опублікував дві роботи публіцистичного характеру: «Два года борьбы на внутреннем фронте» [262] та «Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией» [265], в яких навів дані щодо кількості жертв «червоного терору» за 1918–1919 рр., пояснював причини створення ЧК. На його думку, пролетаріат, що переміг в ході Жовтневої революції, був змушений зберегти державу, «цей апарат насильства», та створити спеціальні органи її захисту через загрозу реваншу з боку буржуазії [262, с. 9].

У праці «Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией» М. Лацис дав визначення ВЧК: це «бойовий орган» радянської влади та Комуністичної партії, що «діє на внутрішньому фронті громадянської війни». Він підкреслював, що розглядає службу в чекістських органах як «необхідну та почесну», а боротьбу з «внутрішньою контрреволюцією» – обов’язком «кожного чесного громадянина» [265, с. 5-6]. Також він визначив принципи відбору кадрів до органів ЧК: тут мають служити тільки комуністи; відданість і надійність співробітників, що оцінювалось за такими параметрами, як люди «з твердим характером, непохитною волею, об’єктивним поглядом, стійкими політичними переконаннями та хорошою особистою репутацією»; періодична ротація особового складу [265, с. 10-11].

М. Лацис став виразником офіційної оцінки діяльності Надзвичайної комісії, наданої керівництвом більшовицької партії. Його публікації заклали радянську традицію вивчення історії органів державної безпеки.

У 1923 р. у Харкові з'явилася науково-популярна публікація «Чека и ГПУ» А. Малицького [275], де була подана стисла історія створення та функціонування перших радянських органів державної безпеки. У своїх оцінках автор повторював М. Лациса: Надзвичайна комісія – «вартовий революції» – «діяла в інтересах трудящих» і «захищала новий політичний лад для більшості», а в тому, що пролетаріату вдалося перемогти буржуазію – «велику історичну заслугу слід визнати за ЧК» [275, с. 4, 17, 19]. На кількох сторінках автор коротко охарактеризував результати роботи Всеукраїнської надзвичайної комісії, розгром «петлюрівщини», «савінковщини», «врангелівщини», «контрреволюційних» політичних партій та «бандитизму» тощо [275, с. 19-22]. Робота А. Малицького не містить цінного фактичного матеріалу, але цікава в історіографічному плані.

Того ж 1923 р. до друку була підготовлена книга С. Дукельського «ЧК-ГПУ» [217], яка планувалася як історичний нарис ВУЧК, доповнений оригінальними документами. Напередодні виходу публікації надійшов наказ про знищення тиражу, перша частина книга була поширена у вузькому колі партійної номенклатури, широкому загалу стала доступна тільки у 1989 р. у вигляді репринту, підготовленому Канадським інститутом українських студій. Її автор, С. Дукельський, в період існування ВУЧК обіймав високі пости: спочатку секретаря Особливого відділу Південно-Західного фронту (1920 р.), а пізніше начальника Особливого відділу Центрального управління надзвичайними комісіями України, начальника Секретно-оперативного відділу Цупнадкому України (1921 р.), виконувач обов'язків голови Одеської губернської ЧК (1921–1922 рр.) [218]. Він особисто мав справу з важливими документами, які і стали основою для його роботи, а частина з них надрукована в книзі як додаток.

Дослідження С. Дукельського вперше засновувалось на оригінальних джерелах, містило цінний фактаж, який висвітлює діяльність ВУЧК та її місцевих органів, у тому числі й Харківської губернської ЧК, у 1920–1922 рр. Автором було названо найбільші «контрреволюційні» організації, розгромлені чекістами в Україні, узагальнено боротьбу органів ЧК з кримінальною злочинністю та повстанським рухом, вказано виконавців тих чи інших операцій – ВЧК, Особливий відділ ВЧК, центральний апарат ВУЧК, місцеві комісії. Завдяки цьому робота С. Дукельського не втратила своєї наукової цінності до сьогодні.

У 20-ті рр. XX ст. не спостерігалося спроб створити узагальнюючу працю з історії ВЧК/ВУЧК, в першу чергу, ймовірно, через відсутність доступу до джерел. З'явилися статті, в яких висвітлювалися окремі аспекти функціонування органів ЧК: стаття М. Лациса «Тов. Дзержинский и ВЧК», де було покладено початок глорифікації особистості очільника ВЧК[264], публікації, присвячені «контрреволюційним» виступам [189], ролі військ ВЧК в революційних подіях [322].

Радянські дослідники кінця 1920-х – першої половини 1950-х рр. продовжували традиції попереднього періоду. Ті нечисленні роботи, що з'явились протягом зазначеного часу, мали пропагандистський характер і були присвячені питанням боротьби ВЧК проти «змов», «заколотів» та «повстань». Винятково заангажовані, зорієнтовані лише на показ героїки чекістських органів, праці Л. Заковського [222], М. Корнатовського [248], Л. Бичкова [175], як і раніше, продовжували висвітлювати досягнення ЧК у «боротьбі з контрреволюційними організаціями».

Органи ЧК в цих працях дістали назву «передового загону партії». Характерними особливостями публікацій були відсутність посилань на джерела та замовчування імен чекістів, репресованих під час «Великого терору» 1937–1938 рр. Ці роботи не мають істотної наукової цінності і є черговим свідченням деградації суспільних наук в умовах тоталітарного

режиму, коли історія втрачає ознаки науки і перетворюється на інструмент пропаганди.

Після XX з'їзду КПРС у радянському суспільно-політичному житті настала відносна лібералізація, що сприяло пожвавленню наукових досліджень у гуманітарній сфері. Це торкнулося і проблеми вивчення історії радянських органів державної безпеки, при чому партійне керівництво, як зазначає історіограф ЧК О. Литвин, поставило завдання протиставити діяльність «сталінського» НКВС «ленінській» надзвичайці, що сприяло подальшій ідеалізації ВЧК/ВУЧК у радянській історіографії [267, с. 98].

Важливе значення для розвитку досліджень з історії ЧК мала публікація збірників документів та матеріалів – «Из истории ВЧК: 1917–1921 гг.» [97], та «Из истории войск пограничной охраны: 1917–1922 гг.» [96], а також низки документів в «Историческом архиве», де були надруковані виступи Ф. Дзержинського [128]. Оприлюднення документів з фондів Центрального державного архіву Жовтневої революції, у тому числі з закритих «чекістських», викликало появу цілої низки робіт, присвячених проблемам інституційного становлення ВЧК, її функціям, діяльності тощо.

У результаті пожвавлення інтересу до теми історії ЧК з'явились наукові праці П. Софінова [331], О. Велідова [182], Г. Львова [271]. П. Софінов стверджував, що створення ВЧК було для більшовиків необхідною умовою збереження влади, що підкріплювалося численними фактами боротьби з «контрреволюційними організаціями». Прикметно, що автор, якого по праву можна вважати одним з історіографів спецслужб, звертаючись до подій в Україні, повністю ігнорував самостійність ВУЧК, відводячи їй роль периферійного органу Всеросійської надзвичайної комісії. Схожі оцінки простежуються у статтях Г. Львова та О. Велідова.

Типовим зразком радянської історіографії на цьому етапі стала монографія О. Велідова [180], видана Вищою школою КДБ у 1967 р., а через три роки було видано її доповнений закритий варіант. У роботі багато уваги приділено організаційному будівництву та кадровій політиці: досліджено

створення ВЧК, виникнення місцевих комісій, особливих та транспортних відділів, формування військ ВЧК та прикордонної охорони.

Висновки автора мали тенденційний характер, закладений методологічними установками. Так, він стверджував, що головні принципи організації та діяльності чекістських органів – це «комуністичне керівництво», «демократичний централізм», «соціалістична законність», «пролетарський інтернаціоналізм» тощо. Набір ідеологічних штампів, відсутність посилань знижують наукову цінність монографії.

Більш докладно обставини створення ВЧК, її правове становище та компетенцію вивчав Ю. Титов [337]. Питання про зміни повноважень ЧК під час переходу до непу стали предметом дослідження В. Куріцина [260].

Знаковим став вихід у світ монографії Д. Голінкова «Крушение антисоветского подполья в СССР» [195], пізніше перевиданої в двох томах, в основу якої лягли звіти, оперативні матеріали, архівно-кримінальні справи, які до цього практично не використовувалися. Це дослідження, як зазначав автор у передмові, була логічним продовженням його роботи «Крах вражеского подполья (Из истории борьбы с контрреволюцией в Советской России. 1917–1924 гг.)» [194], але тут була охоплена територія всього Радянського Союзу, розширена джерельна база (були використані республіканські архіви).

Автор розглянув такі питання, як передумови та причини створення радянських карально-репресивних органів, боротьба ВЧК, ВУЧК та інших республіканських органів з «контрреволюційними» рухами, організаціями, виступами. Завдяки фактографічній складовій, залученню значного масиву джерел ця робота не втратила наукового значення до сьогодні, поруч з тим оцінки діяльності ВЧК заангажовані.

У 60-80-ті рр. XX ст. окремим напрямком у дослідженні проблематики органів ЧК оформилися біографічні нариси видатних чекістів. Ці життєписи стали засобом ідеалізації органів ЧК-ДПУ, оскільки біографії співробітників відомства подавалися виключно у позитивному ключі. Найчастіше героєм нарисів був очільник ВЧК Ф. Дзержинський [356; 357; 338]; також були

написані біографії М. Кедрова [188], М. Лациса [314], В. Менжинського [159] тощо. Такі нариси часто доповнювалися спогадами самих чекістів, літературно оброблених та переглянутих цензурою.

Більшість цих праць були написані у науково-публіцистичному стилі у вигляді розповіді про героїчні подвиги, такий собі радянський революційний «епос», при цьому у роботах відсутня критика джерел. Такі публікації, як зазначав О. Литвин, «мали не тільки науково-пізнавальне значення, а й виховне» [267, с. 102] для багатьох поколінь радянських людей, тобто біографії чекістів можна віднести до пропагандистських. Проте в цих роботах можна ознайомитися з ключовими фактами біографії відомих чекістів, а також побачити, який образ чекіста конструювала радянська історіографія.

Образ чекіста в таких нарисах – це модернізований лицар доби романтизму: сміливий, рішучий, аскетичний, мужній, а головне, – вірний партії, Батьківщині та народу. Саме в радянському дискурсі термін «чекіст» набув позитивної тональності, а в якості синонімів до нього вживалися промовисті метафори – «стійкий солдат ленінської гвардії», «пароль-мужність», «солдат залізної гвардії Дзержинського», «солдати невидимих битв» тощо.

Це можна пояснити, з одного боку, тими дидактичними завданнями, що ставилися перед авторами біографічних нарисів, а з іншого, загальною тенденцією в радянській історіографії даного періоду щодо протиставлення «сталінських катів», співробітників НКВС-МДБ, – «ленінській гвардії», співробітникам ВЧК-ДПУ.

У 60-ті роки XX ст. з’явилися окремі публікації, присвячені історії боротьби більшовиків з опозиційними партіями, селянським повстанським рухом, «контрреволюцією», в контексті якої згадувалася ВУЧК та її місцеві комісії. Це дослідження В. Голіченка [198], Б. Бабія [158], О. Хацкевича [357], П. Бачинського [160], О. Кучера [261].

Подальшому вивченню історії ВУЧК сприяла публікація документів та матеріалів у збірнику «На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии. 1917–1922» [110].

Велике значення у вирішенні цілого комплексу питань з історії ВУЧК мала спільна монографія Л. Маймескулова, А. Рогожина та В. Сташиса «Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922)», що згодом була двічі перевидана [274]. Це перше узагальнююче дослідження, де розкрито історію створення ВУЧК та основні етапи її діяльності.

Монографія вийшла консервативною, її автори продовжували відстоювати постулати радянської історіографії, закладені ще в 20-30-ті рр. XX ст. Разом з тим, це дослідження є цінним завдяки фактографічному матеріалу: на конкретних прикладах показані основні напрямки діяльності органів ВУЧК – боротьба з «внутрішньою контрреволюцією», розгром білогвардійців, боротьба з «петлюрівщиною» та «анархо-куркульською махновщиною», організація охорони кордону, боротьба з економічною злочинністю тощо [274, с. 13]. Значна увага була приділена організаційному будівництву ЧК в Україні. Але як і їхні попередники, автори не торкнулися проблеми формування особового складу органів ЧК, мало уваги приділили аналізу власне діяльності ЧК, натомість концентруючись на детальному описі «контрреволюційних організацій».

Паралельно з радянською історіографією впродовж 1920-80-х рр. розвивалася нерадянська. Перші праці, присвячені тематиці «червоного терору» та органам ЧК як його виконавцям, з’явилися в середовищі російських емігрантів у 20-ті рр. XX ст. Ці нариси ґрунтувалися на розповідях очевидців «червоного терору» в більшовицькій Росії, тогочасній пресі та, часом, власному досвіді. Вони мали публіцистичний характер, головна мета їх авторів – привернути увагу світової спільноти до більшовицького державного насильств. У такому контексті ЧК розглядалася лише як інструмент придушення опозиції, карально-репресивний орган, а її співробітники – як кати з маніакальною жагою до вбивства. Автори не робили спроб

проаналізувати структуру ВЧК, кадрову політику більшовиків, виділити основні напрямки діяльності, залишаючи осторонь питання, підняті в радянських дослідженнях. Цінність їх роботи полягає в тому, що вони намагалися оцінити дійсні масштаби «червоного терору», визначити його спрямованість, мотивацію більшовицького керівництва, методи розправи з політичними супротивниками.

Перша праця «ЧЕ-КА. Материалы по деятельности чрезвычайных комиссий» [142] з'явилася у 1922 р. в Берліні і представляє собою збірку нарисів різних авторів, де описано «злочини» ЧК. Фактично, це або власні спогади, або переказ почутого від очевидців.

Ця публікація була покликана не тільки спровокувати реакцію у світі на більшовицький режим, а й зупинити зростання популярності у середовищі російської інтелігенції в еміграції так званого «зміновіхівства», що фактично виправдовувало «червоний терор» як необхідний засіб для посилення російської державності. Вона містить цікавий та унікальний матеріал, проте він потребує критичного прочитання та верифікації. Опис звірств чекістів по відношенню до в'язнів конструює у свідомості спрощений образ ЧК – катівні, інструменту терору, інші функції органу не розглядалися.

У 1923 р. вийшла друком праця колишнього народного комісара юстиції РСФРР, лівого есера І. Штейнберга «Нравственный лик революции» [375]. Автор глибоко проаналізував морально-етичні сторони насильства та терору під час революції, показав різні підходи до проблеми терору у більшовиків, есерів, анархістів тощо. І. Штейнберг першим висунув тезу, що пізніше стала популярною серед закордонних дослідників, про те, що більшовики вдалися до терору через відчуття відчуженості в суспільстві і страху перед народом [375, с. 20-21].

Найбільш показовою працею, що вийшла з цього інтелектуального середовища, є книга відомого російського історика та публіциста С. Мельгунова «Красный террор в России. 1918–1923», що витримала кілька перевидань, починаючи з 1923 р. [276].

Джерела його роботи – особистий архів, матеріали денікінської Особливої слідчої комісії по розслідуванню злодіянь більшовиків. Але критика цих джерел поверхова, робота має тенденційний антибільшовицький характер. Сам автор цього не заперечував і підкреслював, що його робота не є академічною, а публіцистичною і написаною по «гарячих слідах» [276, с. 3-4]. Її цінність полягає у цікавому фактичному матеріалі, що міститься у використаних автором спогадах очевидців, на її сторінках створені цілісні образи ЧК та типового чекіста у тому вигляді, як їх сприймала емігрантська спільнота. Автор одним з перших спробував визначити верхню хронологічну межу «червоного терору» (1923 рік), виділив його етапи та схарактеризував кожен з них, проілюструвавши конкретними фактами, у тому числі й з історії Харківської губернської надзвичайної комісії. При цьому він не заперечував «білий терор», але відкидав тезу радянських істориків про первинність «білого терору» і породжену ним відповідь у вигляді «червоного терору», говорячи про те, що «червоний терор», по-перше, мав системний характер, по-друге, тривав і після розгрому білих сил, тоді як «білий терор» – це лише черга жорстоких «ексцесів», неминучих для громадянської війни.

Наприкінці 20-х рр. XX ст. в російському емігрантському середовищі з’явилося ще дві праці про більшовицький терор в Росії – П. Мельгунової-Степанової «Где не слышно смеха. Типы, нравы и быт ЧК (1917–1922 гг.)» [277] та Г. Аронсона «На заре красного террора» [150]. Перша робота представляє собою нарис авторки про Московську ЧК, а друга присвячена життю та побуту Росії в перші роки після Жовтневого перевороту, містить власні спогади автора про перебування у в’язниці (у Москві та Орлі) в той період.

У наступні десятиліття XX століття закордонна еміграція не порушувала питань, пов’язаних з ЧК. А література, створена в середовищі російської емігрантської інтелігенції в 20-ті рр. XX ст., започаткувала вивчення проблеми державного терору в СРСР, у тому числі й створення та діяльності радянських карально-репресивних органів. Ці роботи носили публіцистичний характер і

мали на меті привернення уваги світової спільноти до злочинів більшовицького режиму на території колишньої Російської імперії. Основною джерельною базою слугували спогади та розповіді очевидців «червоного терору». Цей факт, а також мотив авторів, пояснюють пристрасність та упередженість висновків у цій літературі. Аналіз текстів дозволяє стверджувати, що автори даної історіографічної традиції були творцями та носіями антибільшовицького дискурсу, який можна вважати протилежним створеному в радянській історичній науці.

У 20-ті рр. XX ст. почала формуватися й західна історіографія питання, представлена, насамперед, загальними працями з історії Радянського Союзу, зокрема з історії революції та громадянської війни в Росії, феномену радянської тоталітарної системи. Роботи такого характеру почали з'являтися на Заході під впливом російської еміграції, що почали розповідати про жахи більшовицького режиму, зокрема «червоний терор». Крім того, закордонну еліту цікавила радянська держава як певний соціальний експеримент з побудови ідеального суспільства.

Протягом 1917–1922 рр. Радянський Союз відвідали А. Ріс Вільямс, американський журналіст, комуніст, учасник громадянської війни, Г. Уеллс, англійський письменник-фантаст, та Б. Рассел, англійський філософ, логік, математик, суспільний діяч [257, с. 10-12]. Свої враження від радянської дійсності всесвітньо відомі інтелектуали залишили в творах – А. Ріс Вільямс друкував у пресі нотатки, Г. Уеллс видав книгу «Росія в імлі», Б. Рассел – працю «Практика і теорія більшовизму».

Ці публікації мають оглядовий характер, про органи ЧК тут сказано небагато. А. Ріс Вільямс вважав масовий терор виправданим в умовах революції, Г. Уеллс і Б. Рассел виступали його противниками, пояснюючи застосування більшовиками «червоного терору» страхом перед народом, а ВЧК оцінювалася як опора більшовицького режиму [257, с. 12; 352, с. 51, 62-65; 313, с. 94-96].

Поява книг західноєвропейських інтелектуалів, що на власні очі побачили «нову Росію», а також вихід у світ російської емігрантської літератури, зокрема книги С. Мельгунова сприяли виникненню цілого комплексу студій з історії Радянської Росії. Одним з перших результатів наукового зацікавлення проблемою революції в Росії стала книга англо-американського дослідника У. Чемберліна «Російська революція 1917–1921» [384], в якій автор зробив спробу критично висвітлити події та значення революції 1917 р. в історії Росії та світу. Зрештою, він дійшов висновку, що революція в і спровокована нею громадянська війна були неминучі для історичного шляху Росії.

Це положення про неминучість пройденого Росією шляху, стало ключовим для так званої «тоталітарної школи», що панувала у західноєвропейській історіографії до середини 60-х рр. XX ст. Яскравими представниками цієї школи були англійський історик-радянолог Е. Карр, який, зокрема, одним з перших звернув увагу на ключову роль органів ЧК у здійсненні більшовицької політики по досягненню тотального контролю над життєдіяльністю суспільства [383], а також німецькі історики Т. Еберт, Г. Ренч і Г. фон Раух. Німецька історіографія в той період особливо цікавилася історією громадянської війни в Росії, зокрема, осмислювався сам феномен цього конфлікту, його причини та наслідки. Дослідники вважали, що більшовикам, аби втриматись при владі, довелось спертись на потужний карально-репресивний апарат, представлений ВЧК і Червоною Армією. Подібної точки зору дотримувався і американський дослідник Дж. Сілверлайт: «Громадянська війна на Україні стала природною реакцією населення на червоний терор» [400].

Ключовим висновком «тоталітарної школи» західної історіографії можна вважати положення про насильницьку природу більшовицького режиму. Саме в цьому контексті розглядалася діяльність радянських владних структур, у тому числі і органів ЧК, діяльність яких зводилася до

впровадження в життя «червоного терору», тиску на опозицію та залякування населення.

«Ревізіоністський напрям», що з'явився в 60-80-ті рр. в американській історіографії (А. Рабінович, С. Коен та інші), відмовився від жорстких, насправді ідеологічних, схем і спробував вивчити історію революції та громадянської війни, відкинувши положення про неминучість масового насильства. Більша увага була приділена проблемам розвитку та стану білого руху, масам, соціальним групам, повсякденному життю людей, що диктувалося загальними тенденціями в історичній науці, зокрема, гуманістичним поворотом.

Проблема створення та діяльності органів ЧК залишалася не порушеною у роботах ревізіоністів. Фактично ревізіоністи сприйняли оцінки тоталітарної школи і приділяли увагу витокам тоталітарної сталінської системи (дослідження М. Левіна, Ш. Фіцпатрік) [388], участі Антанти у російській громадянській війні [382] тощо.

Отже, на кінець 80-х рр. XX ст. проблема революції та громадянської війни була достатньо розроблена в західній історіографії, було досягнуто чимало успіхів, зокрема у розробці методології питання, але закордонні спеціалісти не могли претендувати на написання вузькоспеціалізованих досліджень, зокрема історії органів ЧК, що було продиктовано обмеженим доступом до джерел, що знаходилися в радянських архівах.

Західна історіографія – це відсторонений погляд на проблему, яка не могла залишити байдужими російських/радянських дослідників, так чи інакше пов'язаних з подіями революції та громадянської війни (звідси, симпатії тим чи іншим політичним силам та виправдання їх методів захоплення влади). В цьому водночас полягає сильна і слабка сторона досліджень цієї історіографічної групи. З одного боку, це сторонній виклад матеріалу, плюралізм поглядів на проблему, пошук нової методології, що не був скутий внутрішніми переконаннями автора. Але, з іншого боку, це доволі схематична подача подій 1917–1922 рр. у вигляді «громадянської війни», що трактувалися

у контексті боротьби «білих» і «червоних» і при цьому майже повне ігнорування наявності інших рухів – національних чи соціальних, розгляд колишньої території Російської імперії як монолітної, використання назви «Росія» для означення території України, Білорусі та інших національних окраїн імперії. У цьому відношенні західна історіографія є такою ж імперською за своєю суттю, як і радянська, тільки з іншими акцентами. Звісно, це можна пояснити соціально-політичними умовами того періоду, недоступністю джерел, але це і підкреслює обмеженість знання закордонних істориків про революцію в Російській імперії.

Крім того, домінування певних стереотипів у західноєвропейській історіографії (узурпація влади більшовиками, «червоний терор», побудова державного апарату, що засновувався виключно на застосуванні насилля у політичній боротьбі з опозицією та в повсякденних практиках) стало наслідком політичного замовлення урядів західних країн, які в умовах «холодної війни» намагалися демонізувати образ СРСР у публічному дискурсі.

Кардинальні зміни у вивченні проблематики органів ЧК сталися внаслідок суттєвих політичних та соціально-культурних перетворень після розпаду СРСР. Сучасна історіографія якісно відрізняється від напрацювань попереднього часу методологією, спектром порушених та розкритих питань з історії радянського періоду, джерельною базою.

Вітчизняні науковці звернулися до тем, заборонених для вивчення у радянський час, – Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр., насильницька колективізація, Голодомор, терор проти українського населення, діяльність ОУН-УПА тощо. Одним із напрямків вітчизняних досліджень стала проблема захоплення українських земель більшовиками та методи їх утвердження при владі. У цьому контексті розглядалося створення карально-репресивних органів, зокрема ВУЧК, та їхня діяльність.

Важливу роль відіграло в цьому затвердження у 1992 р. Президією Верховної Ради та Кабінетом Міністрів України Державної програми

підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» [227; 232; 233; 234], покликаної глибоко і всебічно проаналізувати причини, наслідки і механізми функціонування тоталітарної системи, увічнити пам’ять сотень тисяч громадян України, що стали жертвами політичних репресій. Прийняття зазначеної програми значною мірою активізувало роботу в областях України, внаслідок чого було підготовлено і опубліковано ряд оригінальних праць, що висвітлювали, серед іншого, діяльність Надзвичайної комісії, окремих її підрозділів, керівників та оперативних працівників.

Весь масив сучасної української історичної літератури, використаної в дослідженні, умовно можна поділити на три групи: загальні, спеціальні, що висвітлюють історію ВЧК-ВУЧК, їх функції та діяльність, та безпосередньо присвячені Харківській губЧК.

Загальні роботи стосуються періоду Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. та торкаються питань, дотичних до теми дослідження. Тут можна відзначити спеціалізоване періодичне видання Інституту історії НАН України «Історія України: маловідомі імена, події, факти» [155; 168; 169; 297; 301; 302; 370], а також «Український історичний журнал», на сторінках яких часто публікуються статті, присвячені історії Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., встановленню більшовицького режиму, селянському повстанському руху тощо.

Були використані праці В. Солдатенка «Україна в революційну добу» [329], В. Верстюка, присвячені селянському повстанському руху [185], А. Гриценко «Політичні сили у боротьбі за владу в Україні» [202; 203], де охарактеризовано процес військово-політичної боротьби за владу на українських землях, О. Ганжі про становище українського селянства у перше десятиліття радянської влади [193]. Для розуміння специфіки політичної боротьби періоду революції був корисним нарис О. Любовець [272]. Дніпропетровський дослідник Р. Вєтров вивчав питання ліквідації багатопартійності в Україні [186; 187]. Особливості радянського будівництва

в Україні висвітлено у дослідженні С. Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» [258], історико-правові аспекти цього питання є предметом спеціального дослідження Є. Юрійчук [376]. Політичні системи, що мали місце в Україні протягом періоду революції, були розглянуті у роботі Д. Яневського [379]. Узагальнюючою працею з історії українських національно-визвольних змагань є монографія О. Реєнта та О. Рубльова [320]. Матеріали, надані в роботі донецької дослідниці О. Міхеєвої, яка присвячена боротьбі з кримінальною злочинністю на Донбасі протягом 1919–1929 рр., були корисні для поріняння боротьби з кримінальним бандитизмом в різних губерніях України [280].

В цій групі також можна виділити праці регіонального характеру – колективна монографія «Історія міста Харкова. ХХ століття» [238], нарис В. Семененка «Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922)» [324], де є згадки про ХГЧК.

Загальна література для розкриття теми дослідження мала допоміжне значення в плані формування історико-подієвого контексту періоду Української революції, ознайомлення і врахування сучасної історіографічної ситуації навколо проблем боротьби різних політичних сил за владу в Україні, становлення більшовицького режиму, селянського повстанського руху тощо.

Спеціальна література розкриває окремі питання, порушені в дисертації. Тут доцільно говорити про дослідження, присвячені проблемі терору в Україні, історії ВУЧК та її місцевих органів, особовому складу радянських карально-репресивних органів.

Література про терор і радянські карально-репресивні органи почала з’являтись в Україні ще на початку 1990-х рр. Однією з перших ґрунтовних праць у даній царині стало дослідження І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.» у двох книгах, перша з яких – це суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [164], а друга – збірник матеріалів та документів [4]. У роботі були використані нові та маловідомі документи з центральних архівів України та Росії, відомчих та місцевих архівних установ,

емігрантська література та мемуари. Автор розглянув такі питання, як насадження більшовицької державності на українських землях, створення та розгортання мережі карально-репресивних органів, їхня роль у придушенні українського національно-визвольного руху тощо. У плані методології І. Білас орієнтувався на закордонні студії, тому для його роботи характерна антибільшовицька риторика, оцінка радянського режиму як загарбницького для українських земель, а існування СРСР – як відновлення Російської імперії.

Як фаховий юрист, І. Білас поруч з спеціально-історичними методами дослідження широко використав юридичні та політологічні, що дало йому можливість ширше розкрити особливості становлення та функціонування репресивного механізму [163].

Праці С. Білоконя присвячені масовому терору в УРСР у першій половині XX ст., побудовані на широкому джерельному матеріалі [165-167], але разом з тим, дуже емоційні та більше нагадують публіцистику. Головна мета цих досліджень – опис більшовицьких злочинів, ЧК розглядається тут як структурний елемент радянської карально- репресивної системи.

Виваженим та узагальнюючим дослідженням з історії карально-репресивних органів є монографія В. Ченцова «Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки» [360]. Автор спирався на певний досвід новітньої української історіографії, де розглядалися проблеми радянських репресій проти представників українського національного руху, політичних партій, церкви тощо, але основою роботи слугував широкий комплекс нових архівних джерел, головним чином документів радянських органів державної безпеки. В. Ченцов ставив перед собою два основних завдання – дослідити механізм політичних репресій у 20-ті XX ст. і суто джерелознавче – розкрити інформаційні можливості документації радянських спецслужб. Ці задачі визначили подальші наукові пошуки автора, зокрема, підготовку першого джерелознавчого дослідження з критикою документів радянських карально-репресивних органів [298].

У висновках до роботи В. Ченцов зазначив, що в 20-ті рр. XX ст. «репресії стали невід'ємною частиною суспільного життя України», а «особлива роль у здійсненні політичних репресій відводилася органам НКДПУ, що зосередили в своїх руках повноваження інформаційних, цензурних, фіскальних, слідчих, судових інстанцій» [360, с. 386-387]. Його монографія стала знаковою у розробці проблеми історії радянських карально-репресивних органів і підвела підсумок першого десятиліття розвитку вітчизняної історіографії. Також В. Ченцов вивчав діяльність економічних підрозділів ЧКДПУ, репресивну політику більшовиків на Катеринославщині у 1920-ті рр. [359; 361; 362].

Історико-філософський характер має колективна праця «Політичний терор та тероризм в Україні. XIX–XX ст.», де, зокрема, розглянуто питання «червоного терору» [306].

У сучасній історіографії досить активно розробляється тема радянських репресій проти окремих соціальних груп. Так, репресії проти церкви та священнослужителів є предметом наукового інтересу полтавської дослідниці Л. Бабенко [154-157]. Авторка у своїй останній монографії «Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)», використовуючи широкий масив архівних матеріалів, проаналізувала місце органів ЧК в реалізації репресій більшовиків проти церкви, сконструювала портрет типового чекіста [156]. Тему взаємовідносин радянської держави та церкви також розробляли Н. Рубльова [319] і В. Пащенко [291; 292].

Репресії проти політичних партій в Україні впродовж 1920 – 1930-х рр. досліджували С. Кокін, О. Мовчан та інші [245; 246]. Ці ж науковці, а також О. Рубльов і Р. Подкур вивчали та готували до друку документи та матеріали у справі «Польської організації військової», переслідуваної більшовиками у 1920–1938 рр. [125].

Паралельно дослідники, зокрема М. Дорошко [211-216], М. Фролов [355], почали розробку проблематики більшовицької кадрової політики у

різних органах влади, у тому числі й ЧК. Появу такого напрямку досліджень можна пояснити загальною тенденцією гуманізації історичних досліджень. Найбільш повною та узагальнюючою можна вважати монографію М. Дорошка «Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.)», де автор запропонував власну концепцію організаційно-теоретичних передумов, основних етапів, особливостей та закономірностей конструювання апарату більшовицької влади в республіці [212].

Однією з перших робіт, присвячених проблемам особового складу радянських органів державної безпеки, можна вважати монографію провідних сучасних істориків України з питань тоталітарного режиму, історії каральнo-репресивних органів Ю. Шаповала, В. Пристайка та В. Золотарьова «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи» [364]. Робота присвячена біографіям відомих чекістів побудована на раніше недоступному унікальному за своїм змістом архівному матеріалі. Автори відмовилися від образу «лицаря революції», романтизованого в 70-80-ті рр. XX ст., і намагалися показати реальне обличчя особового складу ЧК-ДПУ-НКВС, розкрити методи їх діяльності.

Ця праця започаткувала цілий напрямок чекістської біографістики. Даною проблематикою плідно займається харківський дослідник В. Золотарьов, автор цілого ряду статей та монографій [227-235]. У його дослідженні «ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941)» були розглянуті питання, пов’язані з історію ХГЧК, зокрема, автор зібрав і систематизував інформацію про всіх очільників і частину керівного апарату комісії протягом 1919–1922 рр. з акцентом на часі їхнього перебування у Харкові [232]. Джерельна база дослідження – це документи, що зберігаються у центральних українських та російських архівах, велика кількість з яких вперше введена в науковий обіг.

В. Золотарьов сприяв вивченню специфіки особового складу радянських органів держбезпеки різних українських регіонів. Так, у співавторстві з В. Стьопкіним було підготовлено дослідження про кадри ЧК-ДПУ-НКВС на

Донбасі у 1919–1941 рр. [230], разом з О. Бажаном – нариси про керівний склад радянських спецслужб Чернігівщини та Житомирщини [227; 233].

Значну роль в активізації досліджень, присвячених історії ВУЧК та її місцевих органів відіграла діяльність редакції журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», що виходить у світ з 1995 р. за сприяння Служби Безпеки України та Інституту історії України НАН України. Саме на сторінках цього часопису друкуються українські дослідники історії радянських спецслужб – Р. Подкур [296-304], В. Ченцов [359-362], С. Білошицький [168-169] та інші. Також тут були оприлюднені невідомі раніше документи радянських органів державної безпеки [8; 111].

Р. Подкур вивчав джерельні можливості документів радянських спецслужб [298], розглянув причини та наслідки реформування радянських органів держбезпеки у 20-30-х рр. XX ст. [302], місце ВЧК-ГПУ-НКВД в системі державного управління СРСР [297; 301], роль Ф. Дзержинського у взаєминах ВЧК і ВУЧК [304]. Д. Архієрейський досліджував боротьбу органів ЧК з політичною опозицією, зокрема, визначив методи чекістів, специфіку їх діяльності [152-153]. С. Білошицький теж звертався до питання знищення антибільшовицької опозиції (на Харківщині), ролі ЧК у цьому процесі [168], також вивчав таке цікаве питання, як публічна апологетика та критика масових репресій у 1917 – 1920-х рр. [169].

Т. Вронська вивчала питання каральної політики більшовиків, зокрема використання заручництва [192], а також разом зі С. Лясковською досліджувала особливості професійної підготовки кадрів органів держбезпеки в Україні [191]. С. Лясковська, в свою чергу, відома публікаціями про роль радянських спецслужб в регулюванні ринкових відносин під час переходу до непу, а також про діяльність економічних підрозділів ДПУ [273].

Також вийшла поки що єдина монографія, присвячена губернській ЧК в Україні, – «История Одесской губЧК. 1917–1922 гг.» І. Шкляєва [372]. Автор використав значний документальний масив при підготовці книги і висвітлив політичну, економічну, військову, розвідувальну та контррозвідувальну

діяльність ЧК. Але ряд питань залишились нерозкритими: особовий склад, зміни в організації комісії тощо.

Дослідники В. Коцур [249] і М. Акулов [148] зробили перші спроби проаналізувати створену історіографію органів ЧК, а також знайти оптимальну методику використання архівно-кримінальних справ у дослідженнях даного напрямку. Справжнім проривом у вітчизняному джерелознавстві стала робота Р. Подкура і В. Ченцова, де вперше був представлений систематичний аналіз джерел радянських органів державної безпеки 1920-1930-х рр. [298]. Автори запропонували свою класифікацію документів радянських спецслужб, розробили методичні рекомендації їх критики, показали інформаційні можливості для дослідження історії України.

Для верифікації й систематизації публікацій з проблематики політичних репресій в Україні, було створено кілька науково-допоміжних бібліографічних покажчиків новітньої літератури [305; 318], що можна вважати певним етапом у розвитку історіографії питання.

Науковий інтерес до історії радянських спецслужб в останні роки суттєво пожвавився, свідченням цьому є проведення двох круглих столів за участю відомих українських істориків та юристів. У грудні 2013 р. було проведено круглий стіл «Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції» (м. Київ, 19 грудня 2013 р.), де фахівці серед інших обговорили питання про місце ВУЧК у відносинах РСФРР та УСРР (Г. Єфіменко), про небажання Ф. Дзержинського бачити ВУЧК самостійним органом (Р. Подкур), релігійний напрямок діяльності органів держбезпеки в Україні (Г. Киридон). В. Золотарьов виступив з доповіддю «Харківська губернська надзвичайна комісія восени 1921 р.: структура, діяльність, особовий склад». Н. Рубан, В. Ченцов та Д. Архієрейський розглянули джерельні можливості документів радянських спецслужб 1918 – 1920-х рр. [312].

В роботі круглого столу «Роль і місце спецслужб в історії українського державотворення» (м. Київ, 1 жовтня 2014 р.) взяли участь Ю. Шаповал,

О. Ярмиш, Р. Подкур, О. Бажан, В. Окіпнюк та інші та обговорили ряд питань, присвячених в тому числі ВУЧК [207].

Третя група досліджень – це публікації, присвячені Харківській губернській надзвичайній комісії. У 1994 р. вийшов спецвипуск журналу «Кліо», присвячений «червоному терору» в Харкові. Тут були опубліковані статті О. Зінухова про С. Саєнка [225], зокрема, була зібрані всі міфи навколо його імені, В. Семененка про історію ВУЧК [323]. Ці нариси можна оцінити як науково-популярні, які з'явились як відповідь на потребу суспільства у подоланні вакууму навколо теми масових радянських репресій, тому для них були характерні вади того часу: відсутність критики джерел, міфологізація. Монографія В. Золотарьова про особовий склад ЧК-ГПУ-НКВС на Харківщині [231], а також нариси про «червоний терор» і політичні репресії у співавторстві з Н. Лапчинською дали уявлення про структуру та діяльність Харківської ЧК, зокрема її репресивну складову [232; 234].

У 2012 р. з'явилася науково-популярна робота харківського краєзнавця Е. Зуба «Харьковская ЧК. Прощание с мифами», в якій автор надав нарис історії ХГЧК [236]. Робота побудована на документах, автор інтерпретував історіографічну полеміку навколо «червоного терору».

Сучасна вітчизняна історіографія радянських органів державної безпеки, політичних репресій характеризується міждисциплінарністю, залученням нових джерел, розширенням та урізноманітненням методологічної основи. Були переглянуті оцінки радянської історичної науки і створені нові концепти органів державної безпеки, їх ролі в проведенні більшовиками карально-репресивної політики. Разом з тим, практично не дослідженою залишається регіональна історія органів ЧК, особовий склад, потребує перегляду історія ВУЧК з огляду на оновлення джерельної та методологічної бази в питаннях правового становища та діяльності.

Сучасна російська історична думка наприкінці 80 – на початку 90-х рр. XX ст. переживала етап формування, заснований на ревізії радянських оцінок та вивченні раніше заборонених тем. З'явилася ціла низка досліджень,

присвячених революції 1917 р., громадянській війні, історії білого руху та масового терору [151; 173; 307]. Російські науковці та суспільство переживали культурний шок, викликаний розвінчанням радянських міфів, відкриттям нових документів та матеріалів.

Особливо велике зацікавлення викликала тема репресій радянського періоду: поруч з активним вивченням «Великого терору» 1937–1938 рр., російські дослідники дедалі більшої уваги стали приділяти «червоному терору». Спираючись на методологію західноєвропейської історіографічної «тоталітарної школи», російськими істориками була розроблена теорія «превентивного терору», який мав системний характер і втілювався протягом всього радянського періоду, починаючи з 1918 р. [332]. Органи ЧК поставали в якості інструменту втілення цієї політики в життя, при чому підкреслювався антигуманний та протиправний характер діяльності цього органу.

Але вже на початку XXI століття тенденції в російській історіографії змінилися. З появою «Товариства вивчення історії вітчизняних спецслужб», створеного у 2001 р. Клубом ветеранів Федеральної Служби Безпеки Російської Федерації, яке очолив генерал-лейтенант ФСБ Росії О. Зданович [224], діяльність органів державної безпеки стала оцінюватися переважно у позитивному ключі.

Діяльність «Товариства» спрямована на вивчення історії спецслужб протягом всього часу їх існування, починаючи з царської Росії і закінчуючи сьогоденням. З цією метою члени «Товариства» збирають та публікують нові архівні матеріали [2], видають спеціалізовану літературу, присвячену тим чи іншим питанням історії спецслужб. Крім того, «Товариство» організовує щорічну конференцію «Лубянські читання», видає історико-публіцистичний альманах «Лубянка», на сторінках якого можна знайти і матеріали стосовно діяльності органів ЧК.

Узагальнюючою працею діяльності «Товариства» по вивченню історії спецслужб є «Труды Общества изучения истории отечественных служб», де публікуються і російські дослідники ВЧК О. Мозохін, Д. Новоселов.

Актуальними напрямами вивчення історії органів ЧК у сучасній російській історіографії є їх роль у боротьбі з економічними злочинами [270], здійсненні політики «воєнного комунізму» [124], а також традиційно «червоний терор» на території РСФРР. Тут слід назвати колективну працю О. Єпіхіна та О. Мозохіна [219], в якій авторами здійснений ґрунтовний аналіз заходів боротьби з корупційними явищами у 20-ті рр. XX ст., розглянута організація діяльності ВЧК і ОДПУ, що брали участь у боротьбі з корупцією, визначена їхня вирішальна роль у розробці та реалізації антикорупційних заходів на всіх щаблях влади. Органи ЧК постають тут в якості державного інституту, що зміг забезпечити економічну безпеку держави.

Тема терору є центральною для наукових розвідок казанського дослідника О. Литвина, що ґрунтовно дослідив «червоний» та «білий терор», спираючись на раніше невідомі архівні матеріали з спецфондів [268]. Багато уваги автор приділив аналізу праць більшовицьких ідеологів, а також лідерів білого руху. Це дослідження сприяло вирішенню ряду питань – причини та передумови терору, його значення у формуванні політичних режимів, його роль у перемозі більшовиків тощо. Головний висновок автора полягає в тому, що, незалежно від кольору терору, ці вбивства сприяла дегуманізації суспільства та девальвації людського життя. Також це питання розробляв І. Ратьковський, який дійшов висновку, що ВЧК стала інструментом позаправового і невиправданого масового терору більшовиків проти більшої частини населення [315].

З’явилися публікації, присвячені проблемам особового складу органів ЧК та кадровій політиці більшовиків – це дисертаційне дослідження О. Санковської, праці О. Капчинського [240; 241], науково-популярна робота В. Абрамова «Евреи в КГБ» [147]. Названі праці на новому документальному матеріалі розглядають соціальний та національний склад органів ЧК, принципи відбору співробітників до радянських спецслужб тощо.

Поруч з загальними дослідженнями виникли і регіональні, присвячені історії органів ЧК в окремих місцевостях РСФРР. У роботі О. Кубасова

«Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией на Европейском Севере России (март 1918 – февраль 1922 гг.)» [254] була здійснена спроба комплексного дослідження історії органів ЧК в північних губерніях Росії: розглянуто правове становище, головні напрямки діяльності, особовий склад. Стаття С. Мітіної присвячена організації та діяльності Ростовської повітової ЧК [279]. Наукові розвідки московської дослідниці М. Яковлєвої, результатом яких став вихід монографії, стосуються питань столичної Московської ЧК [377; 378]. Новосибірський дослідник О. Тєпляков вивчав історію ВЧК-ДПУ Сибіру [334].

Майже всі новітні російські дослідження страждають на відсутність критичного підходу до проблем, пов'язаних з історією ЧК. Для них характерна апологетична риторика, виправдання дій ЧК, героїзація чекістів. Це, наприклад, можна прослідкувати у працях вже згадуваного О. Б. Мозохіна [281; 282], в яких автор, виходячи з легітимності лише більшовицького режиму, розглядає боротьбу органів держбезпеки з «терористичною діяльністю націоналістичного підпілля», зокрема і на території України, обстоює доцільність надання ЧК права на позасудову репресію, зважаючи на «смертельну небезпеку, що загрожувала молодій радянській державі».

Винятком є праці новосибірського дослідника О. Тєплякова [334-336], для якого характерна антибільшовицька риторика, акцент на карально-репресивній складовій діяльності Надзвичайної комісії, що фактично був головним та визначальним для формування органу.

Таким чином, сучасна російська історіографія приділяє значну увагу вивченню історії ВЧК, її правового становища, діяльності, але підхід російських дослідників не може не викликати критичного зауваження. Режим більшовиків подається як єдиний легітимний режим на постімперському просторі, а звідси однозначна оцінка органів ЧК як таких, що, забезпечуючи безпеку для держави та суспільства, мали право використовувати і позасудові репресії, і власне, терор. Можна сказати про певну апологетику ЧК у сучасному російському історичному дискурсі після хвилі розвінчань 90-х рр.

XX ст. Ця тенденція стала наслідком побудови лінії спадкоємності режимів Росії – від царського до сучасності, і радянський період став подаватися як героїчний та величний період.

Важливе значення для подальшої наукової розробки теми мають сучасні західні дослідження. Західні науковці порівняно мало займаються вивченням емпіричного матеріалу, розробкою конкретно-історичних проблем, віддаючи перевагу створенню теоретичних концепцій. Узагальнюючий характер мала колективна монографія «Чорна книга комунізму», в якій підсумовані пошуки зарубіжних істориків за останні півстоліття у царині питання революції та громадянської війни в Росії, зокрема, була дана оцінка «червоному» і «білому» терору [363]. «Червоний терор» розглядається як офіційна політика більшовицького уряду, тобто він був законодавчо оформлений, а його втілення покладалося на спеціально створені репресивно-каральні структури – Надзвичайну комісію та війська внутрішньої охорони. «Білий терор», навпаки, ніколи не був систематизований таким чином і не виходив за рамки поодиноких ексцесів.

Сучасні західні автори у публікаціях розглядають різноманітні питання, що стосуються діяльності більшовиків у перші роки приходу до влади: М. Рендлі визначив види покарань у судовій практиці революційних трибуналів [398]; ставлення російської інтелігенції до більшовиків та її доля стали предметом наукового зацікавлення К. Ріда [397]; селянський повстанський рух вивчав Е. Лендіз [389]; Р. Енженбрайт досліджував мішечництво та боротьби радянської влади з цим явищем [381]. Науковці Р. Суні та Н. Перейра займалися аналізом закордонної історіографії [390; 403].

Серед сучасних закордонних науковців теми політичної історії радянського періоду, зокрема спецслужб, не користуються значною популярністю, що пов’язано з загальними тенденціями розвитку західної гуманітаристики.

Таким чином, радянські органи державної безпеки, зокрема, ВЧК/ВУЧК завдяки зусиллям кількох поколінь вітчизняних та закордонних дослідників

отримали справді наукову, різноманітну за підходами, методами, формами дослідження та багатогранну історіографію. Разом з тим чимало проблем залишаються нерозв'язаними, насамперед, пов'язаних з історією місцевих органів ЧК, як-от правове становище, взаємовідносини з іншими радянськими органами та установами, діяльність, особовий склад, роль в утвердженні більшовицького режиму. Харківська губернська надзвичайна комісія не була предметом спеціального комплексного дослідження, розглядалися лише окремі питання особового складу, «червоного терору» та інше. Весь масив літератури потребує деконструкції з метою очищення від міфології і штучної героїзації чи демонізації її персонажів. Зберігають свою актуальність такі завдання, як боротьба за справжню об'єктивність і безсторонність, змістовність і аргументованість досліджень, засвоєння і застосування новітніх методологічних концепцій, визначення регіональних та національних особливостей.

1. 2. Джерельна база дослідження

Загальний стан та особливості джерельної бази вивчення історії радянських карально-репресивних органів, зокрема Надзвичайної комісії, неодноразово діставали оцінку у відповідних фрагментах монографій та дисертацій з даної теми, спеціальному джерелознавчому дослідженні Р. Подкура та В. Ченцова, де були запропоновані класифікація документів ЧК та методи їх критики [298, с. 94-95]. Відзначаючи її неповноту та фрагментарність, фахівці сходяться у тому, що за умови комплексного опрацювання вона є достатньою для достовірного зображення організації, функціонування та діяльності органів ЧК.

Дане дослідження передусім побудоване на писемних (інші типи для розробки не мали істотного значення) джерелах і, відповідно, спирається на широкий джерельний комплекс: законодавчі акти, справочинна документація, джерела особового походження та періодична преса.

Законодавчі акти – це нормативно-правові документи, що видавалися органами влади та визначали правове становище Надзвичайної комісії. Сюди належать декрети, постанови та положення вищих органів радянської влади: Тимчасового робітничо-селянського уряду України, ВУЦВК УСРР, Раднаркому РСФРР, РНК УСРР, НКВС УСРР. Вони опубліковані у різноманітних збірниках документів та матеріалів [2; 4; 5; 10; 96; 97; 110], у копіях доступні в архівах [11; 12; 50; 51; 139].

Ці документи регламентували діяльність органів ЧК, визначали їх права, обов'язки, повноваження. Їх вивчення та глибокий аналіз необхідні для вирішення цілого ряду дослідницьких завдань, насамперед, для визначення правового становища Харківської губЧК, її функцій та повноважень.

Серед джерел, покладених в основу даної роботи, найбільш об'ємним і вагомим є справочинна документація, яку за походженням можна поділити на «чекістську» та «нечекістську». «Чекістська» є продуктом діяльності органів ЧК, від наказів ВЧК/ВУЧК до внутрішньої документації ХГЧК. «Нечекістська» діловодна документація походить від інших органів влади та за своїм змістом стосується ЧК. Більшість цих документів знаходиться в архівах і лише незначна їх частина опублікована. Варто зазначити, що ця група документів тривалий час була недоступна дослідникам, маючи грифи «Особисто», «Таємно» та «Цілком таємно», що позначилося на рівні розробленості проблеми в історіографії. Ще однією особливістю є фрагментарний характер документації періоду 1918–1922 рр.: велика кількість документів не зберіглась, будучи знищена співробітниками НКВС під час Другої світової війни. Що стосується документів ХГЧК за 1919 – першу половину 1920 рр., то вони майже повністю згоріли під час пожежі в приміщенні ХГЧК в середині 1920 р.

Пріоритетне значення має перша група, так звана «чекістська» документація. Вона, в свою чергу, поділяється на а) нормативні або керівні документи, які були для органів ЧК керівництвом до дії, визначали цілі, зміст

і форми їхньої роботи, та б) поточну (діловодну) документацію, що відкладалася в ході їхньої повсякденної діяльності.

До нормативних документів належать накази, резолюції, інструкції, циркуляри та циркулярні листи, розпорядження, вказівки тощо. Ці документи готувалися керівництвом ВЧК і або дублювалися ВУЧК для її місцевих органів, або надсилалися у початковій редакції. Частина документів цієї групи опублікована [2; 10], більшість зберігається в архівних фондах, зокрема ГДА СБУ (фонди 9 та 13), ЦДАВО України (фонд 3361) та ЦДАГО України (фонд 1) у м. Києві, Держархіві Харківської області (Ф. Р-203).

Накази були одними з найважливіших видів документів. Можна говорити про два основні типи наказів: загальні, ті що виходили від вищого керівництва ВЧК чи ВУЧК і адресувалися всім підпорядкованим організаціям або їх окремим підрозділам, і функціональні, які видавалися керівництвом Харківської губЧК для особового складу комісії чи населення. Загальні накази дають уявлення про завдання, що поставали перед органом у певні проміжки часу, або про реакцію вищого керівництва на зміну ситуації в країні: наприклад, наказ про контроль з боку місцевих органів ЧК за розподілом продуктів у містах або про зміну каральної політики ЧК [11; 12; 131; 139]. Функціональні накази дають багатий матеріал про особливості діяльності губернської чи повітової комісії, вони адресувались співробітникам або населенню [67; 84]. Зокрема, накази співробітникам ХГЧК – це джерело інформації про службові призначення, порушення професійної етики з боку чекістів, їх матеріально-технічне забезпечення. Накази населенню – це фактично деталізація місцевими органами ЧК нормативно-правових актів вищих органів управління з вказівкою про відповідальність громадян за невиконання того чи іншого розпорядження влади: наприклад, про необхідність здачі зброї і покарання з боку ЧК за ухиляння.

Резолюції були кінцевими результатами проведених конференцій надзвичайних комісій, на яких обговорювалися питання щодо організації, функцій, повноважень та обов’язків органів ЧК. На основі резолюції

ухвалювалися положення та інструкції [2]. Порівняльний аналіз інструкцій, де зокрема, прописувалася внутрішня побудова органу, штат, та фактичного матеріалу дозволяє прослідкувати за втіленням нормативних актів в життя на місцях, з'ясувати, наскільки вдавалося губернському чи повітовому керівництву наповнити штат, чи відрізнялася реальна структура органу від декларованої. Це дозволяє поставити нові дослідницькі завдання та суттєво доповнити чи переглянути існуючі оцінки в історіографії.

Циркуляри або циркулярні листи – це фактично вказівки особовому складу на місцях з довідковим матеріалом, як діяти стосовно тих чи інших політичних партій та соціальних груп. Циркуляри ВЧК про правих, лівих есерів, есерів-інтернаціоналістів, меншовиків, сіоністів давали оцінку опозиційним політичним силам і конкретизували завдання перед органами ЧК щодо їх поступового знищення [11; 12; 85; 86]. Циркуляри видавалися і ХГЧК для повітових органів – знову ж таки в якості практичних рекомендацій [82; 132]. Цей вид нормативних документів дає уявлення про практичну діяльність органів ЧК.

Поточна документація відкладалася в ході функціонування органів ЧК. Особливо важливим для дослідження було опрацювання протоколів засідань президії та колегії Харківської губернської надзвичайної комісії, а також повітових органів [42; 44; 46; 56; 59; 69; 78; 133]. На цих засіданнях заслуховувались організаційні питання і розглядалися справи по обвинуваченню в тих чи інших злочинах, що є джерелом унікальної інформації для вивчення проблеми позасудової діяльності органів ЧК. Аналіз протоколів дозволив визначити головні напрямки діяльності ХГЧК, міру покарання за різні види злочинів, частку смертних вироків.

Інформативним є і поточне листування ХГЧК з ВУЧК та місцевими губернськими установами [43; 45; 47; 53; 65; 134; 135; 138; 141]. Воно дає уявлення про напрямки контактів ХГЧК, їх інтенсивність, місце ЧК в системі губернських органів влади. Щодо характеру листування з відомчим центром,

то ці документи є джерелом додаткової інформації для вивчення основних напрямків діяльності ЧК у той чи інший період.

Винятково важливими для вирішення цілого комплексу дослідницьких завдань є інформаційно-аналітичні матеріали, які поєднують в собі як первинні документи (агентурні донесення), так і створені на їх основі зведення, донесення, аналітичні довідки й огляди [44; 60; 62; 130; 140]. Такі матеріали готувалися місцевими органами і подавалися до центральних з певною періодичністю: добові, дводенні, щотижневі, десятиденні, двотижневі, місячні, тримісячні, піврічні та річні. Якщо добові або дводенні – це перелік фактів на основі інформації, отриманої з різних джерел, то всі інші види відрізнялися серйозною розробкою тем, солідним обсягом (до 30 сторінок машинописного тексту), інформаційною насиченістю матеріалів.

Так, кожні два тижні ХГЧК мала надавати звіт до ВУЧК та губернського партійного комітету. Ці звіти мали стандартизовану форму і деталізований зміст, зокрема, можна виділити такі частини: 1) політичне становище в губернії: спочатку загальна характеристика, а далі – по підприємствах (настрої робітників, стан продовольчих справ, стан комуністичної спілки, її чисельність, активність, регулярність засідань, культурно-просвітницька робота, розкрадання, питання з паливом та інші моменти (прогули, прибуття робітників «з Великоросії» тощо) і по повітах: настрої населення, представників місцевої влади, ставлення селян до радянської влади, інформація по селянському повстанському руху, дезертирству, посадових злочинах, продрозверстці, рівню пияцтва, поточні моменти життя – вибори до міськради, страйк на заводі тощо; ставлення населення до православної церкви, баптистів, інших релігійних організацій; контрреволюційні явища; 2) становище армії: характеристика військових частин, дислокованих в Харкові та губернії та військових госпіталів; 3) радянське будівництво: характеристика становища та діяльності органів управління – центральних наркоматів, губернських і повітових; 4) «бандитизм»; 5) діяльність повітових політбюро; 6) діяльність ХГЧК [60]. Аналогічно ВУЧК подавала що два тижні

інформаційний бюлетень до ВЧК та вищих партійно-державних органів УСРР, де характеризувалось становище кожної губернії за напрямками та установами [17; 18].

Щомісячні доповіді, як правило, складалися за результатами діяльності структурного підрозділу (ХГЧК чи повітового органу ЧК) в цілому з аналізом по кожному напрямкові [46; 48; 49; 56; 59]. Тримісячні звіти схожі на щомісячні, крім того, що охоплюють більший проміжок часу [59].

Таким чином, ці матеріали дозволяють у динаміці відслідкувати процеси в політичному, економічному та духовному житті суспільства, а також оцінити рівень поінформованості чекістських органів, визначити методи їх роботи та рівень впливу на партійно-державні органи.

Близькими до інформаційно-аналітичних матеріалів є звіти – голови губЧК, керівництва ВУЧК чи ВЧК, – що готувались з певною періодичністю у формі доповіді для інформування партійних та виконавчих органів. Звіти голів ХГЧК дають цінну та унікальну інформацію про особливості створення органу, результати роботи надзвичайної комісії у тому чи іншому напрямку (боротьба з контрреволюцією, економічною злочинністю тощо) [56; 59]. Щорічні звіти ВУЧК/Цупнадкому готувались до з’їздів Рад. Тут охарактеризовано результати діяльності органів ЧК в Україні за напрямками, а також детально проілюстровано організаційне будівництво. Звіти ВЧК дають узагальнену інформацію про виникнення, організацію та керівництво ВУЧК [16; 18].

Важливою групою справочинної поточної документації є матеріали, що стосуються особового складу. Сюди належать, зокрема, документи вищого керівництва ВЧК/ВУЧК, що регламентували кадрову політику. Згідно з ними встановлювався порядок набору співробітників до органів безпеки і проходження служби, права та обов’язки чекістів [92; 110].

У протокольній документації органів держбезпеки міститься інформація про призначення та переміщення особового складу [67; 78]. Різноманітні дані

про чисельність особового складу, його партійну, соціальну, професійну належність знаходяться в обліково-контрольних документах [67; 59; 78].

Узагальнений, у тому числі аналітичний, матеріал міститься у звітно-інформаційній документації з питань підбору, розстановки та виховання особового складу, кадрової мобільності, стану дисципліни [61; 80].

Оскільки партійні та радянські органи контролювали практично всі питання кадрової політики органів безпеки, важливим джерелом є матеріали поточного листування [43; 136].

Основний масив документів накопичувався в особових справах співробітників. Нами були виявлені та проаналізовані особові справи на кількох очільників ХГЧК (С. Реденс, Я. Лівшиць, С. Шварц) та начальників відділів (за 1921 р.) [13-15; 61].

В особових справах керівників ХГЧК знаходяться матеріали про прийом на службу (анкети, автобіографії, документи з колишнього місця роботи, характеристики, фотографії, заяви); документи спеціальних перевірок; матеріали про проходження служби (рапорти, атестації, довідки про нагороди, послужний список тощо). В особові справи також підшивались партійні і радянські документи, що мали підтвердити ті чи інші повноваження співробітника: виписки з рішень про призначення, переміщення, відкомандирування чекістів, включення їх до складу пленумів, надзвичайних сесій, комісій і т. д. Особові справи начальників відділів менш насичені, в основному, містять анкету та послужний список [61].

Документи особового складу дозволяють з’ясувати вимоги до кандидатів на службу в органи ЧК, соціально-культурну характеристику особового складу, умови праці та рівень матеріального забезпечення співробітників ЧК.

Ще один вид «чекістської» справочинної документація – архівно-кримінальні справи, дізнання і слідство з яких провадили органи ЧК. Документи, що накопичувалися в ході слідчих дій, після їх завершення

оформлялися у справи, які направлялись в судові або позасудові інстанції, у тому числі і на розгляд колегії ХГЧК.

Архівно-кримінальні справи, що зберігаються в ГДА СБУ в Харківській обл. та ДАХО, з точки зору їх наповнення однотипні. Тут можна зустріти обвинувачення, список підозрюваних осіб, їх фотографії та застосовані до них попереджувальні заходи, показання підозрюваних, свідків, протоколи допиту слідчим, копії ордерів на обшук, інші матеріали [28-36; 70-75; 77-79; 81]. Якщо справа після проведення досудового слідства передавалася на розгляд для винесення вироку колегії губЧК чи повітЧК, то це рішення теж додавалося до матеріалів справи.

Аналіз архівно-кримінальних справ дозволяє визначити напрямки діяльності ЧК, види покарань, масштаби репресій. Також цей комплекс джерел містить інформацію про осіб, що зазнавали переслідувань, їхнє соціально-економічне становище тощо, що може слугувати матеріалом для різноманітних досліджень цього періоду.

Справочинна документація партійних і державних органів, «нечекістська» – це матеріали, що продукувалися, насамперед, губернськими установами: Харківським губвиконкомом, революційним трибуналом, губпарткомом, постійною нарадою по боротьбі з бандитизмом. Сюди ж належать і матеріали Особливої слідчої комісії по розслідуванню злодіянь більшовиків [104-105], яка була організована керівництвом Збройних сил Півдня Росії і діяла в Харкові протягом червня-грудня 1919 р., тобто під час перебування білогвардійців у місті. Що стосується різновидів документів, то це протоколи та стенограми засідань, конференцій, пленумів, нарад; резолюції; інформаційні зведення [44; 54; 58; 63; 64].

Так, багато питань, що стосувалися органів держбезпеки, вирішувалися на пленумах губернських виконкому або парткому. Протоколи засідань свідчать, що на них були присутні представники від ХГЧК, заслуховувались доповіді про виконану роботу, визначались завдання чекістських органів у

системі виконавчої влади, виносились рішення з питань структурної реорганізації апарату, вирішувались питання фінансування тощо [68; 110].

Матеріали Особливої денікінської комісії дають уявлення про факти «червоного терору» в Харкові, про методи ЧК та про її реалізації політики «червоного терору». Саме через оприлюднення цієї інформації на Заході більшовики змушені були визнати, що «червоний терор» був цілеспрямованою політикою уряду проти певної частини населення за соціально-професійною ознакою. Але з іншого боку, цей документальний комплекс є тенденційним, а отже, його використання потребує додаткової перевірки [104-105].

У роботі були використані джерела особового походження – спогади, щоденники, листи. За походженням їх можна умовно поділити на такі дві підгрупи: спогади чекістів та інших радянських службовців; спогади, щоденники, листи сучасників подій з небільшовицького табору. Спогади чекістів та інших радянських службовців були об’єднані нами в одну підгрупу, бо мають багато спільних рис: часто це літературні версії, ретельно відшліфовані та відредаговані, текст орієнтований на читацьку аудиторію з метою конструювання героїчного образу Надзвичайної комісії та її співробітників. Ці спогади часто публікувалися до знаменних дат на сторінках періодики або в спеціальних збірниках, приурочених до річниці створення органів ЧК або «Жовтневої революції» [120; 127; 143; 144]. Наприклад, у 1927 р. на честь 10-ї річниці створення Надзвичайної комісії на сторінках центральної преси публікувалися спогади чекістів або матеріали про ЧК, зокрема, є інформація і про ХГЧК [101, 1927, 18 грудня].

У спогадах І. Жолдака, що протягом 1920–1924 рр. обіймав посади секретаря комітетів партії і голови комісій по боротьбі з бандитизмом в Куп’янському та Валківському повітах, є свідчення про роль ЧК у розгромі селянського повстанського руху в Харківській губернії в 1920–1922 рр. [94] У спогадах колишнього співробітника ХГЧК та центрального апарату ВУЧК П. Аленичева містяться цінні факти про створення ХГЧК та ВУЧК [24,

арк. 311-314]. У спогадах слідчого Харківського революційного трибуналу М. Острогорського є свідчення про частку справ, що розглядалися на засіданнях трибуналу, наданих губернською ЧК [112]. Незважаючи на те, що спогади підлягали цензурі, часто є у вигляді інтерв'ю, вони містять цінну фактичну інформацію про організацію ХГЧК, епізоди діяльності ХГЧК, пов'язані з боротьбою з селянським повстанським рухом, кримінальним бандитизмом. Вони можуть бути цікаві і в якості самостійної проблеми дослідження: способи та методи конструювання образу чекіста, його композиція та маркери.

Мемуари другої підгрупи публікувалися за кордоном або вже в наш час в Україні і характеризуються антибільшовицькою риторикою, написані авторами самостійно. Незважаючи на певну тенденційність, ці мемуари, листи та щоденники, дорожні нотатки є дуже цінним та унікальним джерелом інформації, що містять факти про «червоний терор» у Харкові, про ставлення громадян до Харківської Чеки, характеристику окремих її співробітників. Мова йде, зокрема, про спогади Петера Бальцера, швейцарця, співробітника Російсько-Азіатського банку (його було призначено заступником філії у Харкові у 1917 р.). П. Бальцер став очевидцем бурхливих подій, приходу більшовиків до міста та розгортання «червоного терору» в першій половині 1919 р. [3]. В його спогадах є цікаві деталі про різко негативне ставлення містян до губернської ЧК та її співробітників, опис її жахливих злочинів. Спогади В. Дубіва з Полтави, що опинився у Харкові в чекістській в'язниці у 1920 р., є свідченням продовження «червоного терору», автор робить припущення про його можливі масштаби, називаючи кількість розстрілів на день, також тут є характеристика побуту ув'язнених [93]. На достовірність цього джерела вказує той факт, що В. Дубів згадує серед ув'язнених с колишніх членів уряду УНР В. Голубовича, І. Лизанівського, М. Шрага та інших, що дійсно утримувалися в Харкові в 1920 р.

Згадки про «червоний терор» у Харкові, діяльність та злочини губернської ЧК є і в спогадах інших авторів – А. Денікіна [40], В. Давиденка

[38], В. Шульгіна [145]; щоденникові В. Винниченка [6]; листах В. Короленка до В. Луначарського [102]. Прикметно, що у спогадах сучасників подій, які залишилися жити в Харкові далі, наприклад, харківського професора Б. Красовицького [106], політична тематика, і зокрема, що стосується перших років радянської влади, діяльності її окремих органів, старанно оминається. Це мовчання теж є свого роду свідченням – підтверджується табуювання теми радянських масових репресій.

Спогади відомого українського громадського та політичного діяча В. Доленка про період революції у Харкові проливають світло на стан українського повстанського руху у місті в 1920–1921 рр. [115]. В. Доленко був учасником філії Військового центру – малочисельної організації, розгромленої ЧК, загалом досить скептично оцінював можливості повалення більшовицького режиму .

Отже, джерела особового походження суттєво доповнюють дослідження цінними фактами про «червоний терор» у Харкові, ставлення населення до губернської ЧК, напрями діяльності ХГЧК.

Важливою групою джерел для дослідження є періодика. У республіканських та місцевих харківських газетах – «Известия Временного рабоче-крестьянського правительства и Харьковского Совета рабочих депутатов» (згодом – «Вісті ВУЦВК і Харківського губвиконкому») [7; 95; 99], «Коммунист» [101], «Пролетарий» [116] та ін. – протягом 1919–1922 рр. регулярно друкувалися замітки про діяльність Харківської губЧК або ВУЧК, звернення або оголошення керівництва ЧК. Також було опрацьовано два номери відомчого видання – газети «Красный меч», яку видавав Політвідділ Особливого корпусу військ ВУЧК (після № 2 видання припинило випуск) [103]. В радянській пресі матеріали про ЧК загалом зустрічаються нечасто, що свідчить про закриту інформаційну політику ЧК. Оскільки дослідник має справу з відібраною інформацією, то логічним є визначити критерії відбору, з’ясувати, на чому чекісти акцентували увагу публіки. Шляхом фронтального опрацювання нам вдалося визначити, що друкувалися звернення керівництва

ЧК до населення (про необхідність сприяння роботі ЧК або здачу нелегальної зброї [103, 1919, 25 серпня; 99, 1919, 12 і 13 квітня]), матеріали про діяльність ЧК, що стосувалися боротьби зі спекуляцією, селянським повстанським рухом та політичною опозицією, що звісно подавалось як боротьба з «бандитизмом» [99, 1919, 13 квітня; 7, 1921, 1 січня, 22 березня, 26 квітня]. Кілька разів на сторінках преси публікувалися списки розстріляних та засуджених до різних термінів ув'язнення за рішенням колегії ХГЧК [7, 1921, 22 березня; 99, 1919, 3 червня; 116, 1920, 5 червня, 10 жовтня; 116, 1921, 20 лютого]. Один раз був опублікований короткий звіт голови ХГЧК І. Радіна про боротьбу з «контрреволюцією» у 1920 р. [116, 1920, 12 грудня]. Якщо говорити про наповненість преси, то у 1919–1920 рр. матеріалів, що стосувались ЧК, було більше, в 1921–1922 рр. їх кількість на шпальтах газет зменшилась.

Серед преси нерадянського походження були опрацьовані кілька номерів газети «Родина» [119], що виходила в Харкові під час перебування в місті в 1919 р. білогвардійців, а також партійний орган харківських анархістів «Набат» [109]. Матеріалів, дотичних до теми дослідження, тут мало.

Більшість документального комплексу на сьогоднішній день залишається неопублікованою і зберігається в архівах. Автором були опрацьовані близько 15 фондів. Значний масив документів, що стосуються створення, функціонування та діяльності ХГЧК, відклався у фондах Державного архіву Харківської області: фонди Ф. Р–1872 (Харківська губЧК), Ф. Р–4873 (Богодухівська повітЧК), Ф. Р–2981 (Ізюмська повітЧК), Ф. Р–4872 (Данилівська волосна ЧК) містять архівно-кримінальні справи, а також протоколи засідань і накази губЧК; фонди Ф. П–1 (Харківський губернський комітет КП(б)У), Ф. Р–203 (Харківський губернський виконком Рад), Ф. Р–878 (Харківська слідча в'язниця при губернській надзвичайній комісії) містять протоколи засідань Колегії ХГЧК, різноманітну звітну документацію; фонди Ф. Р–202 (Харківський губернський військово-революційний комітет) та Ф. Р–212 (Харківський губернський революційний трибунал) надають матеріали міжвідомчого листування; фонди повітових виконкомів Ф. Р–89

(Валківський), Ф. Р–90 (Зміївський), Ф. Р–93 (Чугуївський) та Ф. Р–1630 (Ізюмський) містять цінний матеріал про організацію та діяльність повітових органів ЧК у 1919–1922 рр. Значна кількість документів вперше вводиться до наукового обігу.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у м. Києві знаходиться фонд 3361 Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами, де зібрано незначну кількість матеріалу, але різного характеру: оперативно-інформаційні зведення, донесення, накази по ВУЧК, обіжники тощо. У Центральному державному архіві громадських об’єднань України у фонді 1є матеріали, що стосуються проблематики ХГЧК: накази ВЧК/ВУЧК, зведення Харківського губкому КП(б)У, щоденні внутрішні інформаційні зведення ХГЧК тощо.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки у м. Києві та м. Харкові відклалися документи, що стосуються ХГЧК: архівно-кримінальні справи; законодавчі акти та справочинна документація, рідкісні відомчі друковані видання (фонди 9, 12, 13; фонд кримінальних справ).

Публікації документального матеріалу представлені головним чином у збірниках документів та матеріалів «Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии 1917–1921 гг.» [97], «На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.» [110], «В. И. Ленин и ВЧК (1917–1922 гг.)» [5], «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни» [117-118], «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.» [4], «ВЧК-ГПУ» [10], «Архив ВЧК» [2] та ін., які розкривають питання правового становища Надзвичайної комісії, структури, функціонування органу.

В цілому джерельну основу дисертаційного дослідження можна оцінити як об’ємну, різноманітну, репрезентативну і достовірну, достатню для глибокого і багатопланового розкриття теми. Разом з тим вона неповна (фрагментарна), основні види джерел відзначаються істотними недоліками:

чекістські матеріали – тенденційністю, мемуари й періодика – партійністю й суб'єктивізмом. Все це особливо актуалізує використання максимально можливого масиву джерел та їх ретельну критику.

1. 3. Методологія і методи дослідження

Сучасна історична наука послуговується широким методологічним комплексом, створеним на основі теоретичних досягнень представників різних гуманітарних дисциплін. Для нього характерна наявність багатьох поглядів і оцінок, синтез теорій, підходів і методів та конкретно-наукових концепцій різних наук. Наявність такого потужного теоретико-методологічного інструментарію є можливістю для розробки не тільки нових проблем у вітчизняній історичній науці в контексті історії повсякдення, інтелектуальної чи гендерної історії, а й оновлення традиційних тем політичної, соціально-економічної, військової історії.

Дослідження питань, пов'язаних з організацією, функціонуванням та діяльністю радянських органів державної безпеки, за радянської доби зводилося до формального опису їхньої структури та героїзації боротьби проти «контрреволюціонерів», «спекулянтів» та інших «ворожих елементів», а сам орган подавався як «бойовий орган диктатури пролетаріату». Така оцінка радянського суспільствознавства диктувалася марксистсько-ленінською парадигмою, згідно з якою історія – це боротьба класу експлуатованих проти класу експлуататорів, а Жовтнева революція та громадянська війна є черговою сторінкою цієї відчайдушної боротьби, що цього разу завершилася перемогою постійних аутсайдерів – класу пролетаріату.

Акцент на насильстві тривалий час залишився головною лінією і в працях, що з'явилися в пострадянську добу, автори яких були позбавлені необхідності слідувати марксистській методології. Радянські спецслужби дістали визначення «карально-репресивних», і фактично до цього напряму діяльності була зведена мета їхнього існування. Очевидно, що поява таких

робіт була виправдана суспільним запитом і дозволила створити більш повне уявлення про радянське минуле. Але з методологічної точки зору це, знову ж таки, легко вкладається в марксистсько-ленінську теорію, якщо вважати більшовицьку партію та створений нею державний апарат стороною, що застосувала насильство до політичних супротивників та населення загалом. Такий підхід звужує поле можливих проблем для наукового пошуку, на що і звернула увагу частина сучасних дослідників, які порушили питання щодо особового складу радянських органів державної безпеки, форм роботи чекістів, інформаційних можливостей документів ВУЧК-ДПУ тощо. Дисертація є спробою комплексного дослідження регіонального органу ВЧК/ВУЧК – Харківської губернської надзвичайної комісії на основі сучасних методологічних засад.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складає система наукових принципів, підходів і методів пізнання, спрямованих на всебічне вивчення суспільно-політичних явищ, фактів і подій, об’єктивне відтворення й аналіз історичних реалій. Робота ґрунтується на фундаментальних принципах наукового пізнання: історизму, об’єктивності, критичного аналізу, діалектики, системності, всебічності, альтернативності та ін.

Згідно з принципом історизму, історичні явища пояснюються з точки зору їх розвитку та з врахуванням умов, в яких вони виникли та розвивалися. Дотримання принципу історизму дозволяє розглянути функціонування органів держбезпеки як процес, що еволюціонував у часі, в сукупності історичних взаємозв’язків та взаємозалежностей, зокрема, простежити реорганізації та структурні зміни всередині самих органів держбезпеки та їх тісний взаємозв’язок зі змінами політичного курсу, важливими політичними та економічними кампаніями тощо.

Принцип об’єктивності спонукає до розгляду діяльності ХГЧК в конкретно-історичних обставинах з урахуванням складної внутрішньополітичної ситуації, завдань більшовиків, яким була підпорядкована Надзвичайна комісія, потреб суспільства.

Принцип критичного аналізу лежить в основі роботи з літературою та джерелами і забезпечує верифікацію висновків у наукових працях з даної тематики та ретельне вивчення джерельної бази. Принцип діалектики забезпечив розуміння інституції ХГЧК, з одного боку, як елементу радянської карально-репресивної системи, а з іншого, як першої форми органу забезпечення державної безпеки.

Принципи системності та всебічності сприяли глибокому вивченню принципів організації функціонування ХГЧК, повного спектру напрямів її діяльності з залученням широкого кола джерел та літератури. Принцип альтернативності спонукав розглядати більшовицьку систему влади як одну з можливих, що наклало свій відбиток на методи їх боротьби за владу.

При розв’язанні дослідницьких завдань нами використовувались сучасні методологічні підходи: інституційний, цивілізаційний, антропологічний, структурно-системний, макро-та мікроісторичний тощо. Основним серед них став інституційний підхід, який полягає в тому, що погляд на суспільно-політичний процес концентрується не «ззовні», а «зсередини». Згідно з цим підходом, дослідницька увага звертається перш за все на підґрунтя та на організацію управлінських механізмів, внутрішню логіку прийняття як ключових, так і, на перший погляд, другорядних рішень, простеження наслідків цих рішень у найближчій та віддаленій історичній перспективі.

Інституціоналізм, що зародився як напрям економічної теорії на початку ХХ століття, досить швидко поширився серед інших суспільних наук – соціології, політології, історії та антропології. Міждисциплінарність суттєво збагатила методологічні можливості інституційного підходу, сприяла створенню нових теорій, зокрема, була розроблена концепція інституту-організації у працях І. Пригожина, І. Стенгерса, О. Богданова [242].

Ключовим поняттям інституційного підходу є інституція – це соціальна форма, в якій закріплюється та реалізується той чи інший інститут. У нашому випадку, Харківська губЧК є інституцією державної безпеки раннього радянського періоду.

Застосування інституційного підходу відкриває нові евристичні можливості для дослідження нашої теми. ХГЧК можна розглядати як інституцію, що здійснює соціальне управління, функціонування якої є змістом державно-управлінських відносин, можливістю для певних осіб чи соціальних груп досягнення приватних чи корпоративних цілей.

Застосування цивілізаційного підходу сприяло осмисленню суті більшовицької ідеології, яка визначила характер взаємодії органів державної безпеки з суспільством, домінування карально-репресивних методів у діяльності органів ВЧК/ВУЧК.

Спираючись на антропологічний підхід, ми намагались показати як особовий склад ХГЧК, так і його окремих представників у контексті формування специфічної групи радянської партійно-державної номенклатури – співробітників спецслужб, «чекістів»; виокремити риси корпоративної етики цієї групи; сконструювати просопографічний портрет співробітника губернської Надзвичайної комісії.

Структурно-системний підхід, заснований на філософській платформі структуралізму, сприяв розумінню механізмів взаємодії органів державної безпеки з іншими структурними ланками партійно-державного механізму. Нами було виділено два рівні системи – вертикальний та горизонтальний. У першому випадку ми розглядали ХГЧК як елемент загальної системи карально-репресивних органів ВЧК/ВУЧК та особливості її взаємодії з формальним центром – ВУЧК – та реальним – ВЧК. Горизонтальний вимір системи відображає інтегрованість ХГЧК до структури губернських установ – виконавчого комітету, партійного комітету, революційного трибуналу тощо, та дозволяє проаналізувати зв’язки між ними, їх вплив та взаємозалежність. При цьому зазначимо, що в обох випадках керівна роль завжди залишалася за Комуністичною партією.

Макроісторичний підхід застосовувався при з’ясуванні місця органів державної безпеки в партійно-державному механізмі УСРР, значення діяльності органів ВЧК/ВУЧК у процесі встановлення більшовицької

диктатури. Натомість мікроісторичний підхід дозволив дослідити оперативні методи, технології, засоби органів державної безпеки в їхній багатоаспектній діяльності. Мікроісторичний підхід у поєднанні з регіональним також дозволяє виявити специфіку організації та діяльності Харківської губернської надзвичайної комісії та порівняти її з іншими губернськими комісіями УСРР та РСФРР.

Названі принципи і підходи в дисертаційному дослідженні були реалізовані через сукупність науково-дослідницьких методів. Передусім, використовувалися загальнонаукові методи дослідження – дедукції та індукції, аналізу та синтезу, логічний, компаративістський, метод аналогії. Серед спеціально-історичних методів були використані історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний, хронологічний метод.

Використання історико-порівняльного методу дозволило порівняти організацію та діяльність Харківської губЧК з іншими губернськими комісіями Росії та України, визначити регіоналі особливості ХГЧК; порівняти напрямки діяльності ХГЧК під час «воєнного комунізму» та непу. За допомогою історико-генетичного методу вдалося відтворити процес еволюції законодавчої бази, центральних і місцевих структур ВЧК/ВУЧК, з’ясувати чинники, що впливали на нього (внутрішньополітичний курс більшовиків, боротьба з іншими політичними силами, ставлення населення до радянської влади), визначити причинно-наслідкові зв’язки, закономірності тощо.

Застосування історико-типологічного методу дозволило класифікувати типи співробітників губернської ЧК, визначити види покарань за вчинення того чи іншого злочину, структурувати внутрішню архітектуру ХГЧК. Історико-системний метод дав можливість розглянути організацію та діяльність Харківської губЧК як складову загальної вертикалі ВЧК/ВУЧК та радянської системи в цілому, визначити взаємозв’язки на рівні центр – губернія – повіт, механізми ухвали рішень та їх реалізації тощо.

Досліджуючи організацію, функції та діяльність органів державної безпеки в контексті їхньої взаємодії з партійно-державним апаратом та суспільством, варто окреслити такі поняття як «державна безпека», «терор», «репресії». У публічній риториці більшовицьких ідеологів післяреволюційного часу поняття «державна безпека» відсутнє. Це можна пояснити розмитістю уявлень про державне будівництво, оскільки тоді ще існували наміри реалізувати «світову революцію» та знищити інститут держави як рудимент капіталістичної доби. Після краху політики «воєнного комунізму» від цього амбіційного проекту вище радянське керівництво відмовилося і перейшло до конструювання власної державності, тому органи ВЧК/ВУЧК ще в радянський час здобули визнання перших радянських органів державної безпеки. Сам термін «державна безпека» в СРСР уперше був зафіксований у назві структурного підрозділу НКВС СРСР – Головного управління державної безпеки – постановою ВЦВК від 10 липня 1934 р. про створення загальносоюзного Наркомату внутрішніх справ СРСР [156, с. 77-78]. У Конституції СРСР 1936 р. у статті 14 про межі компетенції союзної держави одним із пунктів названа «державна безпека», що законодавчо закріпило існування цього терміну.

Динаміку вивчення змістовного наповнення поняття «державна безпека» в радянську добу докладно проаналізував В. Пилипчук. Подібні дослідження в СРСР проводили ще з 1960-х рр. Тоді ж фактично було сформульовано розуміння цього терміну, виходячи з установки про перманентну класову боротьбу. В основу його визначень були покладені переважно політичні критерії у вигляді штампів «антирадянські елементи», «контрреволюційні елементи», «внутрішні та зовнішні вороги» тощо. Згідно з радянським правознавством, «державна безпека» – це сукупність заходів для захисту існуючого державного і суспільного ладу (радянського), територіальної цілісності й незалежності держави від підривної діяльності розвідувальних та інших спеціальних служб ворожих держав, а також противників такого ладу всередині країни. При цьому, основний елемент

характеристики державної безпеки – це захист «диктатури пролетаріату», в чому, власне, і полягало, головне призначення Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами. Фактично, це захист політичної монополії більшовиків, але з іншого боку, діяльність органів державної безпеки була пов'язана і з викриттям реальної агентурної розвідувальної мережі інших держав, боротьбою з економічною злочинністю, розкраданням державних коштів.

Одним із методів здійснення захисту «диктатури пролетаріату» стали «терор» та «репресії». Ці терміни близькі за значенням, але мають істотні відмінності. Терор – це законодавчо або судово виправдані насильницькі дії з боку влади проти окремих політичних або класових угрупувань, або народу в цілому з метою придушення спроб спротиву опозиції або всього загалу шляхом формування відчуття жаху [306, с. 25]. Репресії – це комплекс заходів з арештів, розстрілів і переселення великих груп людей, що здійснюється державними органами [105, с. 5].

У післяреволюційний час «червоний терор» для більшовиків був фактично позбавлений негативної конотації і розцінювався радянськими ідеологами як справедлива відповідь «експлуататорам» [151, с. 135]. У той же час інші види терору – «білий», «зелений», «чорний», – засуджувалися, оскільки були знаряддям політичних противників більшовиків. Поняття «репресії» з'явилося в радянському публічному дискурсі після смерті Й. Сталіна у розвінчувальній промові першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС у контексті політичних процесів 1935–1938 рр. та розгрому внутрішньополітичної опозиції. Радянські вчені другої половини 1980-х рр. в термін «репресії» вкладали переважно політичний зміст. Відмінності «терору» від «репресій» полягають ще й у тому, що «терор» як офіційна державна політика локалізований у часі та охоплює різні групи суспільства, «репресії» ж не декларуються, мають виражений характер дії за соціальною чи професійною ознакою (антирелігійні, політичні, військові тощо) та не обмежені в часі. Так, репресії тривали всю радянську добу, а

«червоний терор» – у 1918 – на початку 1920-х рр. «Великий терор» 1937–1938 рр. – це терор за суттю, але він не був публічно проголошеною політикою вищого партійно-державного керівництва. Спільним для терору та репресій є позасудовий характер.

Зазначені підходи та методи дають можливість не лише для всебічного осягнення такого складного історичного феномену, як Надзвичайна комісія, але й відображення його в динаміці, з’ясування сутності цього органу на прикладі Харківської губернської ЧК.

РОЗДІЛ 2
УТВОРЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ, ЇЇ ФУНКЦІЇ, СТРУКТУРА ТА МІСЦЕ В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ

2. 1. Створення ВЧК та ВУЧК

Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами (ВЧК від рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия) належить до числа органів, які в радянському дискурсі називали «народжені Жовтнем» або «народжені революцією», підкреслюючи таким чином причини та мотиви їх створення, а саме – захист здобутків більшовицького перевороту. Датою створення ВЧК, згідно з постановою Раднаркому РСФРР, вважається 20 грудня 1917 р. [97, с. 24], хоча сам проект спеціальної служби виник одразу після більшовицького перевороту. Два місяці стали часом пошуку оптимальної форми такої організації, результатом чого стало створення Всеросійської надзвичайної комісії, в якій передбачалось зосередити всі справи щодо «контрреволюції», «спекуляції» та «саботажу», розшуку політичних опонентів [5, с. 34]. Назви явищ вжиті в лапках, щоб підкреслити, що в дослідженні ми вкладаємо в них більшовицьке значення: «контрреволюція» як антибільшовизм, «спекуляція» як анатагоніст політики «воєнного комунізму» в торгівлі тощо. Але надалі ми обмежемося вживанням цих термінів без лапок, оскільки розглядатимемо діяльність органів ЧК, виходячи з більшовицького розуміння сфери їхньої компетенції.

Ідеологом та організатором ВЧК став відомий більшовик Ф. Дзержинський, який заклав фундамент для радянської системи державної безпеки, бо ті принципи, функції, методи та завдання, що лежали в основі діяльності Надзвичайної комісії, стали органічною складовою наступних модифікацій органу – ДПУ, НКВС, МДБ, КДБ СРСР.

Щоб відмежуватися від символів царської епохи – особливої канцелярії, охранки – більшовики використали у назві нового органу слово «комісія» з лексикону діячів Великої французької революції. Зрештою, абревіатура «ЧК» (від рос. Чрезвычайная комиссия) почала використовуватись, насамперед, більшовиками, як назва органу «Чека» або «чека» (вони навіть змінювали цю назву за відмінками згідно з граматичними правилами – «направити до Чеки», наприклад) і була підхоплена та розтиражована противниками більшовиків, поширилась серед населення. Співробітників комісії стали називати чекістами, що закріпилося за представниками цієї професійної групи і наступних модифікацій органу. Дата створення ВЧК стала радянським державним святом – Днем чекіста, яке до сих пір є професійним для співробітників органів державної безпеки Російської Федерації.

Новостворений орган підпорядковувався Раднаркому РСФРР, був незалежним від відомства внутрішніх справ чи Наркомату юстиції. Це було, в першу чергу, наслідком внутрішньополітичної ситуації, коли за умов багатопартійності більшовики були змушені включити до складу уряду представників інших соціалістичних партій. Щоб зберегти одноосібний контроль над органом державної безпеки, який більшовики перетворили на інструмент розправи над політичними супротивниками, до складу ВЧК, по-перше, приймались лише комуністи, а по-друге, нормативно-правові акти, що регламентували функціонування ВЧК, надали комісії своєрідну незалежність з поміж інших радянських органів [326, с. 16].

Ці ситуативні кроки більшовицького керівництва на довгі десятиліття задали вектор розвитку органів державної безпеки як автономної структури в радянській політичній системі.

Проект організаційної побудови подав на затвердження уряду Ф. Дзержинський. На початку 1918 р. до складу центрального апарату ВЧК входили відділи по боротьбі з контрреволюцією, зі шпигунством (політична контррозвідка), політичного слідства, боротьби з бандитизмом, спекуляцією та саботажем, охорони кордонів. Розпорядчі та керівні функції належали

голові, колегії та президії комісії [326, с. 18]. Така структура відповідала головним завданням, поставленими перед ВЧК.

Навесні 1918 р. на території радянської Росії почали створювати місцеві відділи відповідно до адміністративно-територіального поділу: губернські, повітові та волосні. Крім того, надзвичайні комісії з'явились на окремих ділянках життєзабезпечення: прикордонні, залізничні, військові (т. з. Особливі відділи при штабах армій). Для силового супроводу операцій була сформована військова одиниця – Особливий корпус військ ВЧК [5, с. 107].

Наприкінці 1918 р. розпочалось будівництво Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК) ще до встановлення більшовицького режиму в Україні. У наказі Ф. Дзержинського від 15 листопада 1918 р. зазначалось про необхідність створити органи ВЧК на території України, Білорусі, Литви та інших формально незалежних республік [304, с. 17]. У «Звіті ВЧК за період з 20 грудня 1917 р. по 20 грудня 1921 р.» Ревком Тимчасового робітничо-селянського уряду України, що знаходився у листопаді 1918 р. в Курську, доручив С. Шварцу організувати ВУЧК. Реалізація цього завдання на той момент полягала у підборі особового складу та зборі інформації про білогвардійців на території України [18, арк. 1].

3 грудня 1918 р. вийшов декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України про створення Всеукраїнської надзвичайної комісії «з метою послідовної боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та посадовими злочинами», згідно з яким ВУЧК підпорядковувалася уряду [110, с. 29-30]. 12 грудня 1918 р. президія ВЧК прийняла рішення про передачу «Українській центральній ЧК» прикордонного з Україною апарату ЧК [110, с. 20-22, 30; 324, с. 232-233]. Тоді ж розгорілася дискусія всередині вищого українського партійного керівництва на предмет того, кому має підпорядковуватись ВУЧК, – українському центру чи російскому. Ця дискусія була складовою питання про українську радянську державність як таку: одна група на чолі з Ф. Сергєєвим (Артемом) та Е. Квірінгом вважала створення українського уряду формальністю та виступали за безпосереднє

підпорядкування партійних та державних органів РСФРР, а інша на чолі з Г. П'ятаковим обстоювала розбудову виконавчих органів з підпорядкуванням їх республіканському уряду [329, с. 28-29].

Щоб вирішити конфлікт, Ф. Дзержинський 21 грудня 1918 р. запропонував ліквідувати ВУЧК і передати всі місцеві комісії під управління ВЧК, але РНК РСФРР відхилив цю пропозицію. В результаті, радянський уряд України 27 грудня 1918 р. повторно ухвалив створення ВУЧК при відділі внутрішніх справ [110, с. 31]. Так з'явилося подвійне підпорядкування – Раднаркому і Наркомату внутрішніх справ, не характерне для ВЧК. У цій постанові передбачалося підпорядкування місцевих комісій за демаркаційною лінією Всеукраїнської ЧК та негайне налагодження зв'язку з їх представниками.

Водночас, як зазначає Р. Подкур, усвідомлення ВУЧК як «української радянської спецслужби» у лідерів ЦК КП(б)У та Тимчасового робітничо-селянського уряду України не відбулось. Свідченням цього стало використання у протоколах абревіатури «ВЧК» замість «ВУЧК» [304, с. 18-19]. Очевидно, республіканські лідери розглядали ВУЧК як частину єдиного органу радянської держбезпеки – ВЧК.

Перший протокол засідання уряду з вказівками для ВУЧК датовано 7 січня 1919 р. [110, с. 32]. На початку квітня 1919 р. до України був надісланий новий очільник ВУЧК, член колегії ВЧК М. Лацис [110, с. 49]. Посилення кадрами мало сприяти налагодженню ефективної роботи ВУЧК, перейняттю досвіду російських колег, розгортанню мережі ЧК в Україні.

Поступово в губернських та повітових центрах були створені надзвичайні комісії. У «Звіті ВЧК за період з 20 грудня 1917 р. по 20 грудня 1921 р.» зазначено, що у січні 1919 р. губЧК була організована в Полтаві, у лютому – в Катеринославі, Миколаєві, Вінниці (Подільська губЧК), Бахмуті (Донецька губЧК), Чернігові та Харкові, у травні почала функціонувати Одеська губЧК [18, арк. 3-4]. Ці дані викликають ряд заперечень, зокрема, не існувало Миколаївської губернії, натомість не вказано про створення

Херсонської губЧК. Можливо, плутанина виникла через те, що центр Херсонської губернії після її поділу у травні 1919 на Одеську та Херсонську було перенесено з Херсона до Миколаєва, а упорядники «Звіту ВЧК за період з 20 грудня 1917 р. по 20 грудня 1921 р.» не були надто обізнані з особливостями адміністративно-територіального поділу УСРР в 1919 р. Але в документі були допущені й інші помилки, зокрема, Харківська губЧК формально була створена 3 січня 1919 р., а вже 7 січня її було злито з ВУЧК. Знову самостійним підрозділом ХГЧК стала в квітні 1919 р., але аж ніяк не в лютому 1919 р., як зазначено в документі. Не згадано і про створення Київської губЧК. З січня 1919 р. надзвичайні комісії почали створювати в повітових містах та містечках, проте через нестачу кадрів, неефективну роботу вони, за винятком кількох міст, були ліквідовані урядом 21 травня 1919 р. Замість них при відділах виконкомів були створені «секретні відділи» [110, с. 84-85]. Іноді надзвичайки створювалися й у волостях, але це швидше виняток, ніж правило. Так, документально підтверджено існування однієї волосної ЧК в Харківській губернії [89].

На початку червня 1919 р., посилаючись на військово-політичний союз між РСФРР та УСРР, Ф. Дзержинський звернувся до ЦК РКП(б) з пропозицією ліквідувати ВУЧК та перепідпорядкувати надзвичайні комісії в Україні ВЧК [304, с. 24]. Відповідне рішення було ухвалене 23 липня 1919 р., але на практиці було реалізоване 16 серпня 1919 р., після відступу більшовиків з України: співробітників направляли в розпорядження ВЧК, а справи передавали Київській губЧК [304, с. 28-29].

У зв’язку з приходом білогвардійців на територію України діяльність ВУЧК як складової радянського державного апарату припинилась до кінця 1919 – початку 1920 рр. Після повернення більшовиків відновлені губЧК підпорядковувались безпосередньо ВЧК. 17 березня 1920 р. було створено Центральне управління надзвичайних комісій (Цупнадком) України, яке об’єднало під своїм керівництвом всі види ЧК (губЧК, районно-транспортні, Особливі відділи) [110, с. 151-152]. На відміну від ВУЧК, керівництво

Цупнадкому було одноосібним, а не колегіальним. Начальником Цупнадкому був призначений В. Манцев. Цупнадком створювався при Раднаркомі, але був чітко відмежований від НКВС та НКЮ. На місцях відновлювалися губернські ЧК.

Згідно з рішеннями V Всеукраїнського з'їзду Рад, що відбувся 3 березня 1921 р., Цупнадком був реорганізований у ВУЧК по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами, роботою якої мала керувати колегія на чолі з головою [274, с. 115].

Виникає питання, як формувалася ВУЧК – як складова ВЧК чи як незалежна структура? На нашу думку, ВУЧК, як й інші елементи радянської політичної системи в Україні, формально створювався як незалежний самодостатній орган, аналог російської ВЧК. Але оскільки це відбувалося в рамках радянської української квазідержавності, то незалежність ВУЧК достатньо умовна: підпорядкованість наказам ВЧК, висока частка співробітників, надісланих з Росії тощо.

22 березня 1922 рр. згідно з постановою ВУЦВК, ВУЧК була ліквідована, а замість неї за зразком РСФРР створювалося Державне політичне управління. Реформа була продиктована переходом до мирного життя, загальною демілітаризацією. Відпала потреба в наяності органу з такими широкими повноваженнями та величезним штатом, як ЧК. ДПУ, яку справедливо називають політичною поліцією, відрізняла від ЧК звужена компетенція та відсутність позасудових повноважень.

Створення ВУЧК відобразило протиріччя, характерне для радянського будівництва в Україні на початковому етапі: з одного боку, створювалася начебто самостійна політична система в рамках УСРР, але з іншого боку, квазідержавний характер цих процесів дає змогу припустити, що ВУЧК розглядалася більшовицьким керівництвом як складова ВЧК. В ході дослідженні ми виходили з цієї «двоїстості» органів ЧК в Україні.

2. 2. Повноваження та юрисдикція органів Надзвичайної комісії, їхнє місце в радянській політичній системі

Правову основу будівництва та діяльності надзвичайних комісій на території України складали законодавчі акти вищих органів влади і державного управління УСРР. Крім того, ВУЧК користувалася правом видавати власні нормативно-правові акти: накази, циркулярні листи, положення та інструкції. Вони мали відомчий, підзаконний характер, тобто мали відповідати декретам та постановам ВУЦВК, РНК УСРР, і були обов'язковими для виконання комісіями та їх співробітниками [254, с. 107].

Циркулярні листи, положення й інструкції, як правило, вводились в дію наказами ВУЧК. Через накази голова ВУЧК також повідомляв співробітникам про нормативні акти інших державних органів. Варто зазначити, що не всі накази ВУЧК мали нормативний характер, тобто встановлювали правила, шляхом яких регулювались типові, однорідні відносини, що виникали в процесі функціонування комісії. Поруч з нормативними видавалися акти, що містили інформацію з приводу дій у конкретній ситуації.

Надзвичайні комісії на території України розглядалися більшовицьким керівництвом як місцеві відділи ВЧК, а отже, на ВУЧК, губернські та повітові ЧК поширювалися нормативні документи ВЧК. На практиці, як свідчить проведений нами аналіз справочинної «чекістської» документації, накази ВЧК мали визначальний характер для організація діяльності ЧК в Україні.

У формуванні правової бази чекістських органів в Україні можна виділити два етапи. З грудня 1918 р. до травня 1919 р. основоположними документами, що визначали повноваження, юрисдикцію та місце Надзвичайної комісії в радянській системі органів влади, були Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про організацію ВУЧК» від 3 грудня 1918 р. [110, с. 29-30] та повторна постанова «Про Всеукраїнську, фронтові та місцеві комісії» від 27 грудня 1918 р. [110, с. 32], а також «Положення про Всеукраїнську надзвичайну комісію» від цього ж числа (яке,

на жаль, не зберіглося в архівах, але відомо, що його основний зміст був взятий з «Положення про Всеросійську та місцеві надзвичайні комісії», затвердженого ВЦВК РСФРР 28 жовтня 1918 р.) [5, с. 112-113]. На другому етапі головним актом було «Положення про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії», затверджене ВУЦВК, Раднаркомом УСРР, НКВС і ВУЧК 30 травня 1919 р. [110, с. 87-90], яке зберігало юридичну силу до моменту реорганізації ВУЧК в ДПУ 22 березня 1922 р. [110, с. 363-365].

Повноваження, компетенція та функції губернських надзвичайних комісій, їхні взаємовідносини з іншими радянськими органами, структура та штат до травня 1919 р. визначалися «Інструкцією про надзвичайні комісії на місцях» від 1 грудня 1918 р. [2, с. 101-114], прийнятою II конференцією Надзвичайних комісій (25-28 листопада 1918 р.), яка доповнювала та конкретизувала «Положення про ВЧК та місцеві комісії» від 28 жовтня 1918 р. У «Положенні про Всеукраїнську та місцеві ЧК» основний зміст цих документів дублювався.

Згідно з названими документами, губернська ЧК, яка вважалася вищим органом по боротьбі з «контрреволюцією», «спекуляцією» та «посадовими злочинами» на території губернії, мала такі права: застосовувати запобіжні заходи у випадку контрреволюційних виступів, погромів, у тому числі і з застосуванням зброї; вимагати від губернського чи повітового виконкому прийняття рішення про запровадження в губернії чи повіті надзвичайного чи воєнного стану у випадку виникнення загрози для радянської влади; проводити обшуки, арешти, реквізиції, операції, накладати арешт на майно; вести слідство стосовно осіб та організацій, запідозрених у контрреволюції, шпигунстві та бандитизмі; виносити вироки з цих справ, коли вони є надзвичайно важливими та невідкладними; арештовувати працівників місцевих радянських органів (з відома виконкому) та народних комісаріатів (з відома наркома чи його заступника) [2, с. 103].

Отже, губернські ЧК були наділені такими повноваженнями як розшук, дізнання і попереднє слідство, а також позасудові рішення у справах, розроблених ЧК.

Що стосується повітових та волосних органів ЧК, то тут існували свої особливості. Повітові ЧК протягом першої половини 1919 р. існували у вигляді повноцінних надзвичайних комісій, а в 1920–1922 рр. як повітові політичні бюро. Між цими організаціями існували істотні відмінності в плані наданих повноважень.

Повітові ЧК підпорядковувалися губернським: поруч з загальними нормативно-правовими документами, що регламентували їх роботу, юридичну силу тут мали і циркулярні листи очільників губернської ЧК. Повітові надзвичайки були підзвітні губернським – щотижня мусили надавати звіт про стан повіту та діяльність комісії, а щомісяця рапортувати про власні успіхи у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами [46, арк. 3, 5-6].

Повітова ЧК, як і губернська, мала право на проведення розшуку, слідства та позасудового розгляду справ, при чому колегія повітЧК мала право виносити будь-який вирок: штраф, позбавлення волі на різний термін ув’язнення, вища міра покарання через розстріл. Щоправда, в останньому випадку, як свідчить справочинна документація повітових органів Харківської губернії, справа разом з підсудним мала бути направлена до губернської ЧК на затвердження, [46, арк. 24-29].

Повітові політичні бюро в УСРР почали створюватися з 1920 р., в Росії вони виникли після скасування повітових надзвичайок 20 січня 1919 р. Політбюро мали подвійне підпорядкування – ЧК і міліції, – і мали об’єднати роботу цих органів в повіті, зважаючи на спільні завданння: боротьба з бандитизмом, спекуляцією і т. п. Права та обов’язки політбюро були чітко визначені тільки у липні 1921 р., коли за підписом очільника НКВС і ВЧК Ф. Дзержинського було видане Положення «Про повітові політичні бюро», яке відповідно поширювалося і на Україну [366, с. 45].

Згідно з цим документом, повітові політбюро, які засновувались на правах відділу повітвиконкому, одночасно підпорядковувались губЧК і діяли в тісному контакті з міліцією. Передбачалось, що основне завдання співробітників політбюро полягатиме в проведенні оперативно-пошукових заходів, без надання слідчих та позасудових повноважень. Але на місцях, як зазначають дослідники питання (Є. Шаталов, С. Іванов, С. Рубцов), державні органи видавали директиви, що наділяли політбюро правом ведення слідства та позасудовими повноваженнями [366, с. 47]. Так, наприклад, рішенням Харківського губвиконкому політичним бюро було надано право створювати судові трійки для розгляду справ, що були завершені слідством. До складу трійки входили завідувач політбюро, голова повітового виконкому і завідувач юридичного відділу. Трійка мала право виносити вироки до 3 років позбавленя волі в концтаборі, що вступало в силу тільки у випадку одностайності членів трійки, в іншому випадку справу мали передати на розгляд колегії губЧК [56, арк. 19]. Крім того, в УСРР не відбулося злиття апаратів НКВС і ВУЧК, тому політбюро від початку розглядалися, в першу чергу, як органи ЧК, що мають право використовувати апарат місцевої міліції для боротьби з контрреволюційними злочинами [56, арк. 19].

Наявність в органу державної безпеки позасудових повноважень – це особливість радянського кримінального законодавства. Дореволюційний кримінальний кодекс був скасований, а декретами вищих органів влади запроваджувалися нові правові норми, які не відповідали юридичним канонам, оскільки часто містили тільки перелік дій, які вважалися злочинними, але опис юридичних ознак був відсутній. Ряд кримінальних норм не мали чітко сформульованих диспозицій. Інші включали тільки диспозиції, але не містили санкцій або обмежувались вказівкою про відповідальність «з усією суворістю революційного часу» [309, с. 36-37].

Вперше органи ЧК дістали право використовувати позасудові повноваження з виходом 21 лютого 1918 р. декрету РНК РСФРР «Соціалістична Батьківщина в небезпеці», згідно з яким ВЧК наділялася

правом «безпосередньої розправи» над вказаними в декреті категоріями осіб, – спекулянтами, ворожими агентами, хуліганами, контрреволюційними агітаторами, шпигунами [306, с. 95-96].

Починаючи з липня 1918 р., ВЧК стала здійснювати репресивні дії проти політичних противників більшовиків. Водночас, комісія отримала право брати заручників з числа колишніх поміщиків, капіталістів, жандармів, державних службовців тощо [360, с. 49].

5 вересня 1918 р. була прийнята постанова Раднаркому РСФРР про «червоний терор» [97, с. 182-183], що трактувалося більшовиками як необхідний захід самозахисту пролетарської держави, введений у відповідь на «білий терор». Згідно з цією постановою, Надзвичайна комісія отримала завдання ізолювати «класових ворогів» у місцях тимчасового позбавлення волі (створювалися концентраційні табори). Особи, що належали до білогвардійських організацій, підлягали негайному розстрілу [97, с. 182-183].

В Україні «червоний терор» було оголошено 18 травня 1919 р. [360, с. 49]. Надзвичайна комісія стала одним з радянських органів, на яке більшовицьке керівництво покладало втілення цієї політики, що дає підставу сучасним дослідникам трактувати ЧК як карально-репресивний орган.

В РСФРР політику «червоного терору» офіційно було призупинено у січні 1920 р., тоді як на території України 2 лютого 1920 р. Всеукрревком прийняв постанову про її продовження та застосування вищої міри покарання до активних контрреволюціонерів [118, с. 57-58]. Це вмотивовувалося складною внутрішньополітичною ситуацією в республіці. Як свідчать документи, на території України політика «червоного терору» була згорнута в лютому 1921 р. [24, арк. 46].

Тоді ж, у 1921 р., серед більшовицького керівництва розпочалося обговорення необхідності реформи Надзвичайної комісії, оскільки активні бойові дії завершилися, почалась демілітаризація життя, у внутрішній політиці відбулися зміни через запровадження непу тощо. Це все вимагало перегляду повноважень органу державної безпеки. У наказі від 8 січня 1921 р. голова

ВЧК Ф. Дзержинський звернув увагу на ці обставини, пояснюючи зміни у каральній політиці органів ЧК. Передбачалося переглянути кримінальні справи, порушені проти осіб «пролетарського і селянського походження», а також виробити нові «принципи каральної політики»: пом'якшені стосовно вихідців з пролетаріату та селянства та посилені до буржуазії [111, с. 101-103].

На початку грудня 1921 р., згідно з постановою ЦК РКП(б), була створена спеціальна комісія по реформуванню ВЧК, якій доручалося виробити з цього приводу відповідні пропозиції. Як визначило Політбюро ЦК РКП (б), комісія мала звузити компетенцію ВЧК, права арешту, посилити суди тощо. Серед членів комісії одностайності не було: В. Ленін та Л. Каменєв вважали за доцільне залишити за ЧК справи по політичних злочинах, шпигунстві, бандитизмові, охороні доріг і складів, а решту передати наркомату юстиції, а колегія ВЧК на чолі з Ф. Дзержинським при підтримці наркома юстиції РСФРР Д. Курського пропонувала зберегти в компетенції ЧК ще й справи по посадових злочинах, розкраданні народного майна в особливо великих розмірах, [302, с. 406-407]. Зрештою, 6 лютого 1922 р. ВЧК і її органи на місцях були розформовані і створено ДПУ, позбавлене позасудових повноважень. В Україні ДПУ запрацювало з 22 березня 1922 р.

Отже, протягом всього часу існування ВУЧК та її місцеві органи були наділені значними повноваженнями, правом на оперативно-пошукові дії, досудове слідство та власне розгляд справ з винесенням та виконанням вироків. Незважаючи на структурні реформи, яких зазнавала ВЧК/ВУЧК, її повноваження не тільки залишалися незмінними, а й розширювалися. При цьому спостерігається ієрархічність організації – ширші повноваження мали ВУЧК та губернські комісії, повітові органи – вужчі.

Надзвичайна комісія мала особливе становище в системі місцевих радянських органів, що характеризується її автономністю та певним рівнем незалежності від місцевих виконавчих органів влади. В радянський час було написано чимало робіт про визначальний вплив на ЧК Комуністичної партії [див. напр.: 180-181; 308]. Головний висновок авторів полягав у тому, що

Комуністична партія визначала правове становище, завдання та функції ЧК, слідкувала за діяльністю та особовим складом. Це справедливо в тому плані, що більшовики, звісно, контролювали орган, зміцнювали його кадрами, але на місцевому рівні губпартком не міг втручатися в роботу губЧК.

Взаємовідносини між губпарткомом і губЧК існували в таких формах, як періодичні звіти на засіданнях парткому голови губЧК [97, с. 194], визначення губпарткомом пріоритетних завдань для губЧК в залежності від ситуації у місті та губернії [110, с. 81, 130, 132, 136-138], регулярне відвідання чекістами засідань свого партійного осередку [97, с. 390]. Харківські чекісти, до речі, часто пропускали такі засідання, за що отримували від керівництва догани [67, арк. 210, 219].

У випадку порушення органами ЧК кримінальних справ щодо комуністів, згідно з наказом ВЧК від 5 липня 1921 р., необхідно було протягом доби проінформувати відповідний партійний комітет, а в разі арешту члена партії до губкому партії у такий самий термін мала надійти відповідна інформація [139, арк. 10]. Органи ЧК мали надавати місцевим парткомам інформацію про характер справи і можливість ознайомлення з нею, а також «зобов’язані звільняти комуністів, заручившись підтримкою партійного комітету за персональною відповідальністю тих членів районного паркому, кого на це уповноважує комітет» [139, арк. 10; 283, с. 407]. За виконанням ХГЧК цієї норми на місцях пильно слідкував партком [45, арк. 36].

Губернська надзвичайна комісія не мала права приймати на службу комуністів без відома губпарткому [45, арк. 92]. Це свідчить про жорсткий партійний контроль за кадровою політикою ЧК.

Конфліктів між партійними органами та ЧК не спостерігалося, оскільки в ЧК особливо яскраво проявилося зрощення партійного та державного апаратів. ЦК КП(б)У неодноразово звертався до керівництва ХГЧК з проханнями, наприклад, видати бланки для перепусток (для виїзду з міста, надавались ЧК) [135, арк. 6], або видати золото для пломбування зубів партійних товаришів [135, арк. 248] чи надати реквізований у буржуазії одяг з

речових складів [135, арк. 246], видати зброю та патрони до неї [135, арк. 268, 277] тощо. Керівництво комісії задовольняло ці прохання, крім надання чистих бланків перепусток, – передбачалося, що особи, яким необхідно за партійним дорученням покинути місто, мають самі відвідати ХГЧК для отримання дозволу [135, арк. 8].

Стосовно губвиконкому надзвичайна комісія поводила себе незалежно, хоч формально входила до його складу в якості відділу. Кадрова політика номінально залежала від виконкому, але реально призначення на пост голови комісії чи обрання членів колегії здійснювало керівництво ВУЧК. Губвиконком не мав права втручатися в роботу губЧК і вдовольнявся звітами, які періодично надавали сама комісія або юридичний відділ (теж про діяльність комісії). У випадку уточнення інформації в звітних відомостях керівництво губвиконкому надсилало запити до ЧК, звідки отримувало необхідні дані. В свою чергу, до губЧК теж мали надсилатись копії протоколів засідання губвиконкому.

Певні ускладнення у стосунках ХГЧК з губвиконкомом спостерігались під час організації радянської влади після вигнання денікінців наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. Голова ХГЧК у листі до керівництва ВЧК від 20 січня 1920 р. скаржився на відсутність нормального зв’язку з іншими радянськими органами та установами в місті: «ЧК не завжди в курсі заходів ревкому, оскільки не запрошують голову губЧК на засідання ревкому, протоколи засідань ревком надсилає пізно і інколи в такому стані, що немає можливості їх прочитати. І навпаки, ревком не знає, що відбувається в ЧК і які в ній умови праці» [56, арк. 8]. З часом стосунки були унормовані, про конфлікти чи непорозуміння між двома органами на початку 1920-х рр. інформації не виявлено.

За діяльністю та дотриманням «соціалістичної законності» в органах ЧК формально існував посилений контроль, який здійснювали державні установи, партійні організації та спеціальні структури, створені всередині ЧК. До контрольних органів, що перевіряли відділи ЧК без втручання в їх оперативно-

пошукову, слідчу роботу (зовнішній контроль), належали місцеві Ради, ревкоми/виконкоми, парткоми та міліція. Відомчий контроль з інспекцією оперативно-службової діяльності губЧК здійснювали спеціальні підрозділи ВЧК/ВУЧК [368, с. 2].

Відносини між новоствореним радянським органом державної безпеки та Наркоматом юстиції розпочалися з конфлікту – голова Наркомату без попереджень та консультацій звільнив заарештованих ВЧК «контрреволюціонерів», що викликало обурення у відомстві Ф. Дзержинського. Раднарком підтримав ВЧК, і в подальшому контроль Наркомату юстиції за діяльністю ЧК фактично був зведений до нагляду [274, с. 149]. Так, згідно з «Положенням про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії» від 30 травня 1919 р., представники НКЮ та губернських юридичних відділів мали право участі з дорадчим голосом в слідчих діях і розгляді справ, допуску до справочинної документації ЧК, могли вимагати передачі справ судовим та слідчим органам [110, с. 88-89]. У серпні 1920 р. представник юридичного відділу був включений до складу колегії губернської ЧК. Фактично, здійснення ЧК позасудових повноважень залишалося без можливості оскарження з боку НКЮ. Реальні важелі впливу на судочинство ЧК, слідчі дії та дотримання чекістами «соціалістичної законності» у представників радянської юстиції були відсутні.

Але конфлікти на губернському рівні іноді виникали. Так, на засіданні колегії Харківського губернського відділу юстиції від 14 липня 1920 р. розглядався рапорт особливого народного слідчого Вовчанського повіту про конфлікт між ним та представником губЧК. Було вирішено виступити на засіданні НКЮ з доповіддю про розмежування функцій особливих народних слідчих та політбюро [54, арк. 6]. В результаті, це було зроблено аж у середині 1921 р. з затвердженням «Положення про повітові політбюро».

Крім юридичних відділів, органами НКЮ на місцях були губернські революційні трибунали, представники яких могли проінспектувати місця утримання заарештованих і перевірити законність утримання останніх [110,

с. 178-179], а також мали право перевіряти слідчі дії ЧК в справах, що були передані на розгляд до революційного трибуналу. Не варто переоцінювати прагнення ревтрибуналів чи юридичних відділів до контролю над діяльністю ЧК – ревтрибунали теж були складовою карально-репресивної системи більшовиків. Відносини з революційним трибуналом голова ВУЧК М. Лацис оцінював як «тісну дружбу» [110, с. 62].

Ще однією структурою, що мала слідкувати за правочинністю дій ЧК, був Наркомат соціалістичної радянської інспекції України, створений на початку 1919 р. Наркомат не мав своїх постійних представників на місцях, інспекційні перевірки проводилися несистематично і були визнані неефективними. На початку 1920 р. Наркомат соціалістичної радянської інспекції був реорганізований в Робітничо-селянську інспекцію, яка, з-поміж іншого, теж мала здійснювати контроль за діяльністю ЧК. В ході 2-ї Всеукраїнської конференції РСІ була навіть вироблена спеціальна інструкція про порядок ревізії губЧК і про взаємовідносини губінспекції з ними, в якій всіляко підкреслювався момент взаємодопомоги двох органів в процесі побудови нового суспільства і виявлення злочинців в радянській державній системі [274, с. 152].

Отже, структур, що мали здійснювати нагляд за ХГЧК та перевірку її діяльності, існувало чимало. Найбільш доступною їм формою контролю був запит інформаційно-звітних матеріалів про діяльність ЧК. Але навіть це обурювало керівництво ХГЧК. На засіданні її колегії 25 березня 1920 р. обговорювався цілий ряд проблем, що гальмують роботу органу. Сюди були віднесені постійний контроль з боку відділів Раднаркому УСРР, органів юстиції, РСІ, ЦК КП(б)У, через що, по-перше зросла недовіра до комісії та її окремих співробітників, а також мало місце перетворення її на «стіл довідок». При цьому, серед перевіряючих були зафіксовані безпартійні, що вважалось неприпустимим [42, арк. 2-3]. Інакше кажучи, зовнішні форми контролю сприймалися чекістами як зайві, такі, що заважають роботі.

В нормативно-правових актах є інформація про необхідність організації внутрішньовідомчого контролю[110, с. 199], але про підрозділи, які його мали здійснювати, їхню діяльність, інформації у справочинній документації не виявлено.

З метою підвищення рівня суспільної довіри, налагодження контакту з робітниками та службовцями радянських установ керівництво ВЧК наказало представникам місцевих ЧК виступати з доповідями перед колективами. Так, згідно зі звітом голови ХГЧК, в період з 1 січня по 1 квітня 1921 р. ним особисто були зроблені доповіді про діяльність ЧК на загальних партійних зборах Петінського та Основ'янського районів м. Харкова, дві доповіді на безпартійній жіночій конференції [59, арк. 15]. Представники робітничої групи ХГЧК доповідали на заводах і фабриках міста [59, арк. 15]. Зміст доповідей зводився до пропаганди боротьби з «контрреволюцією», інформування про чисельність знищених «контрреволюційних організацій» та їх затриманих учасників. Поруч з іншим, це мало підтверджувати необхідність надання ЧК значних повноважень, а також сприяти вербуванню агентів серед працівників.

Таким чином, органи ЧК мали значні повноваження та права розшуку, слідства та позасудового розгляду справ, зафіксовані у нормативно-правових актах, що регламентували функціонування ВЧК/ВУЧК та їхніх місцевих підрозділів. Контроль за діяльністю ЧК, що здійснювався низкою інших радянських органів, мав формальний характер і більше нагадував нагляд, позбавлений механізмів впливу на роботу органів державної безпеки.

2. 3. Завдання та функції Надзвичайної комісії

Радянське державне будівництво в Україні проходило в складних зовнішньо- та внутрішньополітичних умовах: війна, економічний занепад, відсутність значної соціальної бази, невизнання більшовицького режиму у світі. Ці чинники істотно вплинули на організаційно-правові форми і методи функціонування радянської політичної системи в центрі і на місцях.

Комуністична партія була реальним носієм влади, транслятором її рішень слугувала система Рад, виконавчі органи якої реалізовували партійні постанови, а для забезпечення функціонування цього механізму була створена система примусу у вигляді карально-репресивних органів. Особливе місце в ній займали надзвичайні комісії, наділені оперативно-пошуковими, процесуальними та позасудовими повноваженнями.

Завдання, які ставила партія перед органами ЧК, неодноразово конкретизувалися в нормативно-правових актах, покладених в основу функціонування органу. Відповідно, ці завдання динамічно змінювалися в залежності від ситуації та потреб партії. Так, на момент створення ВЧК 7 грудня 1917 р. вона мала: попереджувати і ліквідувати контрреволюційні і саботажні спроби і дії, віддавати до суду ревтрибуналу саботажників і контрреволюціонерів, напрацювати заходи боротьби з означеними явищами [110, с. 6]. В Положенні «Про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії» від 30 травня 1919 р. у завдання комісії входили: «боротьба з усіма контрреволюційними проявами, шпигунством і бандитизмом як на внутрішньому фронті, так і в армії та на флоті УСРР» [110, с. 88]. В циркулярах губернським та повітовим органам ЧК завдання конкретизувалися та роз’яснювалися, а саме: боротьба з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами; нагляд за місцевою буржуазією та за спрямованістю в їхньому середовищі контрреволюційної роботи; доведення до відома представників місцевих органів влади фактів заворушень і зловживань та їх припинення; проведення дізнання по державних (контрреволюційних) злочинах; проведення розслідувань; нагляд за іноземними шпигунами та особами, що перетинали кордон; участь у збереженні громадського спокою та революційного порядку; нагляд за реалізацією декретів та розпоряджень уряду [85, арк. 11].

Надзвичайні комісії також мали вести боротьбу з антирадянськими політичними партіями, антирадянською агітацією та пропагандою, попереджувати та придушувати селянські виступи, страйки на промислових

підприємствах, залізничному та водному транспорті, викорінювати посадові злочини (хабарництво, корупцію, саботаж, злочинну недбалість тощо) [354, с. 114]. У прикордонних районах чекісти були покликані вести боротьбу з іноземним шпигунством, антирадянською діяльністю емігрантських центрів і організацій, контрабандою [5, с. 378, 522-523.]. Ресурси та засоби губернських і транспортних ЧК були задіяні для подолання паливної кризи, голоду, проблеми дитячої безпритульності тощо.

Поставлені завдання визначали коло явищ, що входили до компетенції органів ЧК: «контрреволюція», «спекуляція», «посадові злочини», «бандитизм», кримінальна злочинність, шпигунство і зрада.

Головною функцією органів ЧК була боротьба з «контрреволюцією» у різних її проявах. Поняття «контрреволюція» з'явилось у радянському законодавстві практично одразу після Жовтневого перевороту. 19 грудня 1917 р. інструкція Наркомату юстиції «Про революційний трибунал» визначала різновиди контрреволюційних злочинів: контрреволюційні повстання, протидія чи непокора робітничо-селянському урядові, заклик до протидії чи непідкорення Радам [243, с. 7-10]. У подальшому тлумачення складу контрреволюційного злочину розширилося із введенням нових законодавчих актів. Постановою ВЦВК від 6 жовтня 1918 р. «Про підсудність революційним трибуналам» контрреволюційними визнавалися масові заворушення, бандитські виступи, активна боротьба з революційним рухом за часів царського режиму [321, с. 14-15].

Згідно з декретом Раднаркому УСРР «Про контрреволюційні дії», ухваленому в червні 1919 р., до контрреволюційних злочинів належали: організація збройних виступів і повстань та участь у них; шпигунство; участь у різноманітних «контрреволюційних» організаціях, антирадянська агітація; переховування повстанців; дезертирство; поширення провокаційних чуток тощо. До останніх, наприклад, відносилися побутові розмови про наступ військ С. Петлюри, Н. Махна, Польщі, очікуване повстання проти радянської влади, про передачу повноважень Установчим Зборам, заклики не виконувати

продрозкладку тощо [184, с. 281]. Таким чином, застосовуючи поняття «контрреволюції», більшовики монополізували своє право на революцію, поставили усі інші політичні сили як демократичного, так і соціалістичного спрямування, поза законом. Комуністична партія будь-які форми протидії своєму пануванню розглядала як злочинні й визнавала контрреволюційними.

У радянській термінології контрреволюція за походженням поділялася на «внутрішню» та «зовнішню», а за способом дії – на активну та пасивну (потенційну). До «вітчизняної активної контрреволюції» належали російські (денікінські, врангелівські, савінковські, монархістські), українські (Армія УНР) та польські («Польська організація військова») організації. До «потенційної контрреволюції» належали так звані «колишні люди», які розцінювались як небезпечні за своєю соціальною (буржуазія і дворянство) чи професійною належністю (урядовці і офіцери царської Росії, співробітники жандармерії, поліції, охоронних відділень), виконанням посадових обов’язків (члени українських урядів, військовослужбовці білогвардійських армій, релігійні діячі, представники інтелігенції і навіть опозиційні щодо «генеральної лінії» партії комуністи) [360, с. 73].

Боротьба зі спекуляцією визначалася як завдання декретом РНК РСФРР від 22 липня 1918 р. Згідно з цим документом, спекулянтами вважалися особи, винні у збуті, скуповуванні або зберіганні з метою збуту продуктів харчування, товарів масового споживання, дорогоцінних металів, цінних паперів, валюти; особи, що проводили махінації з продовольчими картками або купонами; особи, що не зареєстрували предмети, які мали бути надані на облік державним установам (так звані «надлишки»); особи, що сприяли здійсненню спекулятивних дій (нерідко мова вже йшла про посадовий злочин) [97, с. 161-163]. З приходом більшовиків до влади в Україні дія цього нормативно-правового акту була поширена і на українську територію. У період з 21 травня до 4 серпня 1919 р. спекуляція та посадові злочини були тимчасово вилучені з компетенції надзвичайних комісій, проте вже з серпня 1919 р., згідно з рішенням Політбюро ЦК КП(б)У, справи «по посадових

злочинах і значній спекуляції, що межує з контрреволюцією» [110, с. 85] було знову запропоновано вести ВУЧК. Очевидно, міліція, не маючи достатньо досвіду, не могла ефективно боротися з зазначеними явищами.

Боротьба з посадовими злочинами теж належала до кола завдань органів Надзвичайної комісії. До посадових злочинів належали перевищення влади і службових повноважень, використання службового становища в особистих цілях, розтрата казенних коштів, хабарництво, пияцтво в робочий час, халатне ставлення до службових обов'язків, незаконне привласнення майна, несанкціоновані обшуки та арешти [97, с. 331-332]. Особливим різновидом посадових злочинів був саботаж. Під саботажем розумілися ті дії, що були спрямовані проти радянської влади і мали на меті зрив виконання певних рішень влади, порушення роботи підприємств тощо: наприклад,бюрократичне затягування поточних справ у продовольчих організаціях, знищення незіпсованих продуктів під виглядом зіпсованих, спеціальна затримка відправки вантажів та інше [97, с. 170].

Під шпигунством розумілися будь-які цілеспрямовані дії з повідомлення, насамперед військової, інформації ворогам радянського режиму.

«Бандитизм» трактувався як сукупність злочинів, що полягала в організації озброєних банд для нападу на державні установи, військово-стратегічні об'єкти, громадські організації та проведення терористичних актів, а також участь в цих бандах і здійснюваних ними злочинних акціях [184, с. 47].

Згідно з радянською термінологією, існувало два основних типи «бандитизму»: кримінальний (поширений у містах) і політичний (селянський повстанський рух під різними політичними гаслами – від анархічних до національних) [185, с. 14]. У полі зору ВУЧК опинився насамперед так званий «політичний бандитизм», наприклад, «махновщина» (селянський повстанський рух анархічного спрямування) чи «петлюрівщина» (український селянський повстанський рух).

Селянський повстанський рух завдяки своєму масовому та організованому характеру становив серйозну загрозу для радянського режиму і був оголошений воєнним фронтом. Слід зазначити, що боротьба з «бандитизмом» тривала до 1925–1926 рр., коли були ліквідовані останні озброєні загони селянства. Для координації сил у боротьбі з повстанцями в республіці було створена Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом (спочатку як структура при Командувачу всіма збройними силами УСРР, а з 19 лютого 1921 р. – при Раді Народних Комісарів УСРР під головуванням Х. Раковського) [122, с. 12]. Постійні наради були створені і на губернському рівні.

До складу губернських Постійних нарад поруч з іншими силовими структурами, представленими начальником тилу губернської дільниці, уповноваженими від губернських виконавчого комітету, продовольчого комітету, комітету з питань дезертирства, входив і представник губЧК [115, с. 8]. Крім того, для боротьби з бандитизмом були створені частини особливого призначення (ЧОН) [223, с. 95].

У цій боротьбі на органи ЧК покладалися особливі функції, які можна визначити як розвідувально-оперативні. Так, органи ЧК (пізніше ДПУ) мали складати напередодні і під час проведення операції списки повстанців та їх сімей по селах. Військово-агентурна розвідка ЧК мала виявити зв’язок між територією та окремими повстанськими загонами (характерною особливістю повстанського руху було те, що кінні селянські повстанські загони формувалися і забезпечувалися в межах певної території – села чи волості, без цієї бази загони повстанців існувати не могли, а тому виявлення територіальної прив’язки мало важливе значення у забезпеченні успіху всієї операції) [351, с. 6-8, 16].

Інший тип бандитизму – кримінальний. Це організовані злочинні угрупування, що діяли переважно в містах і вчиняли пограбування, вбивства, перетворюючи місто на зону підвищеної небезпеки. Органи ЧК були кинуті на

боротьбу з кримінальним бандитизмом, оскільки міліція не могла самостійно знищити добре організовані та підготовлені банди [217, с. 26].

Однією з центральних функцій органів ЧК було налагодження інформаційно-аналітичної роботи, що знайшло своє відображення вже в перших нормативних документах, що визначали діяльність надзвичайних комісій. Так, в «Положенні про надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією надзвичайних комісій 1 червня 1918 р. вказувалося, що вони повинні здійснювати: «…б) нагляд за місцевою буржуазією і за спрямуванням в її середовищі контрреволюційної роботи; в) доведення до відома місцевої і центральної влади про скоєні безпорядки та припинення їх…» [10, с. 7].

Налагодження серйозної інформаційно-аналітичної роботи вимагав від працівників спецслужб голова відомства Ф. Дзержинський. В листах до чекістів-високопосадовців Й. Уншліхта, С. Месінга він пропонував зосередитися на нагляді за роботою комуністичних осередків підприємств, профспілковими і молодіжними організаціями, вкоріненні в їх середовище агентури, підготовку щомісячних зведень про зазначений напрямок діяльності [299, с. 44].

Для цього на підприємствах, в організаціях, установах, місцях проживання громадян утворювалась спеціальна мережа уповноважених, їх помічників та інформаторів, що працювали в напрямку виявлення та збору інформації.

Відстеження політичних процесів у середовищі колишніх політичних партій, інтелігенції, студентства, духовенства, як правило, здійснювалось двома шляхами – явним і конспіративним. Перший спосіб полягав у відкритому нагляді за об’єктом уваги спецслужб, опитуванні керівників підприємств, політкомісарів, секретарів партійних осередків тощо. Конспіративний метод ґрунтувався на вербуванні інформаторів з числа членів політичних партій, інтелігенції, студентства, духовенства, тих прошарків

населення, де робота опозиційних політичних партій і груп користувалася помітним впливом.

Вербування відбувалося за наявності відповідного компрометуючого матеріалу на ту чи іншу особу, яка могла бути корисною у справі висвітлення діяльності «неблагонадійного елементу». Після попередньої обробки ця людина вербувалася як внутрішній агент суспільної групи. При постановці завдань вживалися заходи по попередженню розкриття інформатора [299, с. 48].

У 1921 р. в губерніях УСРР, зокрема, в Харківській, була організована державна трійка з інформації у складі представників губпарткому, губвиконкому і губЧК. Але фактично всю роботу по збору, аналізу й опрацюванню інформації здійснювали працівники держбезпеки. Виконувати ці завдання був покликаний особливий відділ в структурі ХГЧК і політичні бюро в повітах.

На обліку губЧК перебували всі губернські установи. Звідти надходили дані 2-х категорій: одноразові статистичні і періодичні, в яких характеризувався настрій мас. На кожному підприємстві, в установі відповідальні за це комуністи заповнювали дві форми зведень і відправляли за призначенням [210, с. 36-42].

Органам ЧК було надано право на перлюстрацію кореспонденції (згідно з декретом Раднаркому РСФРР від 5 квітня 1918 р.) та включення до структури ВУЧК через її Особливий відділ відомства військової цензури (згідно з декретом РНК від 10 лютого 1921 р. «Про порядок огляду і вилучення поштово-телеграфної кореспонденції»): до компетенції ВУЧК входив перегляд поштово-телеграфної, перш за все міжнародної, кореспонденції, затримка і конфіскація підозрілих листів і посилок [5, с. 319-320]. Цю роботу в рамках Харківської губЧК здійснював військо-цензурний відділ.

Працівники цензури робили виписки з листів, за якими оформляли так звані «меморандуми», на основі яких складалися документи для інформування партійних і радянських органів про громадську думку в регіонах країни з тих

чи інших питань [362, с. 12-15]. Під грифом «Цілком таємно» ці документи надсилалися обмеженому колу вищих посадових осіб, зокрема, секретареві губкому партії, голові губвиконкому.

Інформаційно-аналітична робота органів ЧК дозволяла відслідковувати ситуацію, впливала на формування внутрішнього і зовнішнього курсу партійно-державного керівництва країни і конкретні практичні кроки місцевого керівництва.

Окрім вищезазначених типів злочинів, органи ЧК поруч з іншими силовими структурами вели боротьбу з військовими злочинами: дезертирством, мародерством, невиконанням наказу, порушенням та недбалим виконанням військової служби.

До завдань органів ЧК входили попередження та боротьба зі злочинами на транспорті (викрадення багажу, вантажів і транспортного інвентарю на залізничному, водному та автотранспорті, руйнування транспортних споруд та майна, викрадення палива, порушення правил залізничних і водних служб, трудове дезертирство, прогули) тощо. Безпека на транспорті забезпечувалася силами спеціальної Районної транспортної надзвичайної комісії (РТЧК). Начальник Південно-Східної РТЧК входив до складу колегії ХГЧК [115, с. 8].

Окрім того, відомі випадки, особливо на початковому етапі існування, коли ЧК виконувала функції зовнішньої контррозвідки [333, с. 180-184].

Для виконання поставлених перед ЧК завдань вони мала додаткові «інструменти»: контроль за пропискою та місцезнаходженням осіб (пізніше – компетенція міліції) [41, арк. 7, 19]; видача мандатів-перепусток на виїзд з міста [135, арк. 2-6, 14-14; 41, арк. 6]; надання органам влади на їхній запит відомостей про осіб [41, арк. 6]; видача дозволів на користування та зберігання зброї [135, арк. 65, 68, 74, 91, 136, 189, 295].

Отже, завдання, поставлені керівництвом країни перед Надзвичайною комісією, визначали функції цього органу. При цьому, діяльність ЧК охопила політичну та соціально-економічну сфери суспільства, коло справ, що належали до юрисдикції органів ЧК, було дуже широким – контрреволюція,

спекуляція, саботаж, посадові та кримінальні злочини та інші. Від успішності виконання поставлених перед ЧК завдань залежала ефективність впровадження в життя суспільства більшовицьких соціально-економічної, політичної, культурної моделей та безпека радянської держави.

2. 4. Утворення Харківської губернської надзвичайної комісії та її структура

Утворення Харківської губернської надзвичайної комісії відбувалось в два етапи. Формально ХГЧК була створена 3 січня 1919 р., але вже 7 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР прийняв рішення про її злиття з ВУЧК [110, с. 32-33]. Після переїзду останньої у квітні 1919 р. до Києва, в Харкові знову була створена губернська надзвичайна комісія. 4 квітня 1919 р. був затверджений склад колегії органу: С. Покко – голова, члени – С. Цикліс, М. Заборенко [231, с. 7].

Харківська губернська надзвичайна комісія – це єдність територіальних органів ЧК в губернії, що включала в себе губернську, повітову та волосну ланки, що, зокрема, підтверджується оригінальною схемою, знайденою в архівних документах ф. 13 Галузевого державного архіву Служби безпеки України в м. Київ (див. дод. А). Структура губернської надзвичайної комісії (губЧК) неодноразово зазнавала змін. У 1919 р. до складу губЧК входили повітові та волосні комісії, у 1920–1922 рр. – повітові політичні бюро (як виняток, в окремих містах (наприклад, м. Суми) зберігалися повітЧК). Губернський апарат ЧК теж не залишався статичним, а змінювався на різних етапах існування комісії в залежності від поставлених завдань.

Будівництво мережі місцевих органів ЧК в Україні відбувалася з урахуванням російського досвіду. Протягом 1918 р. керівництво РСФРР та ВЧК ухвалило кілька документів, які, поруч з іншими, змінювали структуру губЧК та її місцевих органів: «Положення про надзвичайні комісії на місцях» (11 червня 1918 р.) [10, с. 26-31], «Положення ВЧК про губернські та повітові

надзвичайні комісії» (14 вересня 1918 р.) [97, с. 192-195], «Положення ВЦВК РСФРР про Всеросійську та місцеві надзвичайні комісії» (28 жовтня 1918 р.) [97, с. 203]. На основі цих документів Колегією ВЧК 1 грудня 1918 р. була затверджена «Інструкція надзвичайним комісіям на місцях», яка вносила зміни до структури губЧК і була використана керівництвом ВУЧК при формуванні мережі органів ЧК в Україні [2, с. 106]. Згідно з нею, в складі губЧК організовувались відділи: секретно-оперативний, юридичний, провінційний і транспортний (за необхідності). Додатково функціонували господарський відділ та комендатура.

В Україні в 1919 р. ця структура загалом була впроваджена з незначними змінами. У дослідженні І. Шкляєва вказано, що створена на початку квітня 1919 р. Одеська губЧК мала таку будову: секретно-оперативний, юридичний, інструкторський, комендатура і допоміжні підрозділи [372, с. 43]. Можна припустити, що аналогічну будову мала і Харківська губЧК, організована практично одночасно з Одеською.

На чолі губернської ланки стояв голова губЧК, що здійснював управління разом з президією комісії, до складу якої входили сам голова, його заступник і секретар. Секретно-оперативний відділ займався попередженням, припиненням і розкриттям злочинів, що були в компетенції ЧК, а також боротьбою проти проникнення в радянські установи «ворожих елементів», наглядом за політичними групами та партіями, збором інформації про становище в губернії. Юридичний відділ виконував функції слідства. Позасудові повноваження мала колегія губЧК, до складу якої входили голова, його заступник і секретар, а також представники губвиконкому та юридичного відділу. [372, с. 45-47]. Інструкторський відділ організовував та керував роботою повітових та волосних надзвичайок. В якості допоміжних функціонували господарський відділ та комендатура. Господарський відділ відповідав за збереження та розподіл товарів, конфіскованих чи реквізованих, видачою зарплатні тощо [97, с. 194]. Комендатура мала займатися реєстрацією

та утриманням заарештованих, видачою перепусток на побачення, довідковим столом тощо.

При надзвичайній комісії мала бути одна загальна канцелярія і невелике діловодство при відділах. Для виконання бойових завдань створювався спеціальний батальйон. Наприклад, в Одеській губЧК у 1919 р. такий батальйон нараховував 450 осіб [372, с. 49].

У 1919 р. також були створені Особливий відділ при ВУЧК для роботи в армії [360, с. 32] та транспортні ЧК на залізниці. Особливий відділ на місцях був представлений армійськими, фронтовими і губернськими особливими відділами [372, с. 49].

Згідно з «Положеннями про місцеві органи ЧК», в повітах теж мали бути створені надзвичайні комісії, які мали статус місцевих органів губЧК. Так, провінційний (інструкторський) відділ керував боротьбу з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами на території всієї губернії, а секретно-оперативний відділ здійснював операції в губернському місті, де знаходилась комісія, і в повітах – через повітові ЧК [2, с. 107-108]. Згідно з «Інструкцією ВЧК надзвичайним комісіям на місцях», відповідальна робота в повітЧК покладалася на колегію з трьох осіб – голови, заступника та секретаря; спеціальні відділи не організовувалися, а мали бути столи – контрреволюційний, посадових злочинів, спекулятивний, транспортний тощо [2, с. 107].

У звітах інструкторів іногороднього відділу ВУЧК вказано, що станом на початок лютого 1919 р. на території Харківської губернії вдалося організували п’ять повітових комісій – в містах Ізюм, Куп’янськ, Зміїв, Слов’янськ та Старобільськ, робота яких характеризувалася як незадовільна та малоефективна [80, арк. 4; 110, с. 38-39].

Але вже напередодні наступу денікінських військ у червні 1919 р. надзвичайні комісії функціонували в усіх тогочасних повітах Харківської губернії, Ізюмському, Куп’янському, Зміївському, Охтирському, Лебединському, Вовчанському, Валківському, Чугуївському, Сумському та

Богодухівському [82, арк. 13]. Старобільский та Слов'янський повіти незадовго перед тим стали частинами Донецької губернії. Аналіз діловодної документації Валківської та Зміївської повітових ЧК дозволяє висловити припущення, що структура повітових органів ЧК в Харківській губернії майже повністю відповідала офіційним інструкціям та положенням: комісія управлялася колегіально, до складу комісії входили два відділи (по боротьбі зі спекуляцією і контрреволюцією та посадовими злочинами), а також господарська частина і комендатура [46, арк. 43, 102-102 зв.; 80, арк. 3].

«Положенням про надзвичайні комісії на місцях» передбачалось, що у волостях з числа членів місцевого виконкому призначається комісар, підпорядкований повітЧК та підзвітний волосному виконкому. Зазначалось, що з метою економії бажано об'єднати в одній особі і посаду комісара надзвичайної комісії, і повітової міліції. Але у виняткових обставинах вище чекістське керівництво могло створити і повноцінну надзвичайку. Для прикладу, у Держархіві Харківської області зберігся фонд Данилівської волосної ЧК (Ф. Р-4273) [89]. Втім, це швидше виняток, ніж правило, зазвичай, в волостях організовувався інститут комісарів, що здійснювали нагляд за ситуацією на території волості, звітували щотижня до повітЧК про становище та настрій населення, а у випадку загрози селянського виступу чи інших контрреволюційних дій інформували вище керівництво.

Зміни в структурі губернської ЧК сталися вже в 1919 р. Так, згідно з Декретом Раднаркому УСРР «Про деякі зміни в організації і компетенції Надзвичайної комісії» від 21 травня 1919 р. ліквідовувалися повітові ЧК [110, с. 84]. Як виняток, вони залишалися лише в деяких містах України, але на території Харківської губернії на той момент вони були ліквідовані повністю.

Про причини цього рішення в офіційних документах йшлося досить туманно [110, с. 84-85]. В РСФРР повітові ЧК були розформовані ще на початку 1919 р. Згідно з Постановою ВЦВК від 24 січня 1919 р. це було здійснено «з метою правильної організації і більш раціональної боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами» [97, с. 243-244].

Очевидно, в умовах нестачі кадрів, неможливості налагодити ефективну роботу повітові ЧК були розформовані.

Повітові ЧК, підкоряючись лише губернській комісії, перетворилися на місцях у самостійні органи, що не співпрацювали з місцевими радянськими органами. Відсутність злагодженості приводила до гострих конфліктів, зокрема у таких повітових містечках, як Богодухів, Старобільськ та Куп'янск, зокрема у Куп'янську обурені свавіллям місцевої ЧК червоноармійці розігнали цей орган [311, с. 171].

В цих умовах губЧК стала головним органом по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами в губернії. Для зв'язку з повітами губЧК було запропоновано надіслати своїх уповноважених на місця.

Зміни у структурі губернської ланки надзвичайної комісії готувалися ще влітку 1919 р.: до складу губернської ЧК мали входити загальний, секретно-оперативний, юридичний та особливий відділи [10, с. 77-78]. Остаточно зміни були затверджені за рішенням IV Всеросійської конференції надзвичайних комісій навесні 1920 р.

Втілення цих змін можна прослідкувати, аналізуючи структуру Харківської губЧК після відновлення роботи органу з 28 грудня 1919 р. Згідно з доповіддю голови комісії про її діяльність за період з 28 грудня 1919 по 17 січня 1920 рр., Харківська губЧК складалася з відділів: загального, секретно-оперативного, юридичного та особливого [56, арк. 5].

Загальний відділ, що включав в себе комендатуру, загальну канцелярію, господарську та фінансову частини, виконував функції матеріально-технічного забезпечення роботи комісії, зв'язку з іншими радянськими органами та установами, довідкову та діловодну [56, арк. 5].

У структурі секретно-оперативного відділу в залежності від фронту конкретної роботи вирізняли: інформаційно-статистичну частину, політичне відділення, економічне відділення, відділення по боротьбі з бандитизмом,

секретний відділ, оперативну частину, бюро зовнішньої розвідки, загальну групу і канцелярію [300, с. 350-351].

Секретно-оперативний відділ безпосередньо вів боротьбу проти контрреволюційних організацій (виявлення, збір матеріалів для слідства, знешкодження), боротьбу зі спекуляцією та мародерством, контроль за роботою всіх радянських органів, збір інформації щодо політичного стану в губернії, слідкував за появою антирадянських настроїв у суспільстві.

Особливий відділ мав у своєму складі активно-агентурну частину та інформаційну, як того і вимагали інструкції. Особливий відділ слідкував за політичними настроями населення, виконував функції внутрішнього контролю. До його компетенції належало право видачі паспортів та дозволів на виїзд з міста [53, арк. 37, 128]. Крім того, особливий відділ слідкував за настроями в Червоній Армії, мав вести боротьбу зі шпигунством та контрреволюцією в військових частинах, гарнізонах та армійських установах [56, арк. 5].

Юридичний відділ виконував слідчу роботу та готував справи на розгляд колегії. Колегія залишалася незмінною – п’ять осіб, включаючи керівництво комісії та представників від губвиконкому та юридичного відділу, та виконувала позасудові функції.

При губЧК був організований батальйон на 100 червоноармійців для проведення мобілізації, для ліквідації банд та повстанських загонів [56, арк. 5].

Організація комісії після відновлення радянської влади в місті наприкінці 1919 р. стикалась з рядом проблем: недостатнє матеріальне забезпечення, нестача кадрів, відсутність налагодженого зв’язку з іншими органами.

Труднощі виникли також при налагодженні роботи губЧК в повітах. Оскільки повітЧК були скасовані, замість них при відділах управління повітових виконкомів були створені секретні відділи, куди надсилалися уповноважені від губЧК [56, арк. 7; 110, с. 84]. У своїй діяльності ці відділи спиралися на повітову міліцію, але у випадку серйозної загрози зверталася до

керівництва губернської надзвичайної комісії. Тобто, головною функцією, що покладалася на секретні відділи, була інформаційно-комунікативна, а оперативно-слідча робота віднині була закріплена за губЧК.

Саме на основі цих відділів у 1920 р. були створені повітові політичні бюро, що стали новою формою органів ЧК на місцях, але разом з тим входили до складу повітової міліції. Створення спільного органу було вмотивовано тим, що перед ЧК та міліцією на місцях стоять практично однакові завдання, а отже, доцільно було б їх об'єднати [366, с. 45]. Політбюро, таким чином, було підзвітне і губЧК, і керівництву губернської міліції.

Згідно з положеннями та інструкціями, ухваленими на IV конференції Надзвичайних комісій у лютому 1920 р., головне завдання повітового політбюро полягало в організації «інформування про політичне становище губернії». Поруч з цим, політбюро вели боротьбу з явищами, що перебували в компетенції органів ЧК, – контрреволюція, бандитизм, спекуляція, корупція тощо. У своїй діяльності співробітники політбюро мали керуватись інструкціями ВЧК та вказівками секретно-оперативних відділів губЧК [2, с. 122-124].

Перші політбюро на території Харківської губернії з'явилися наприкінці квітня 1920 р. [56, арк. 13]. Процес розтягнувся у часі, про що свідчить поява наказу ВЧК від 14 липня 1920 р., який зобов'язав губЧК вжити всіх заходів для якнайшвидшої організації політбюро. Положення НКВС РСФРР «Про повітові політичні бюро», яке закріплювало їх правовий статус, з'явилося влітку 1921 р. Положення істотно змінило статус політбюро: вони перестали входити до складу управління повітової міліції та отримали статус самостійного відділу повітового виконкому. Прикметно, що якщо раніше ВУЧК застосовувала російський досвід, то тепер нововведення в Україні проходили або синхронно з російськими органами ЧК (північні регіони Європейської частини Росії) [254, с. 88], або навіть випереджаючи їх (східні райони РСФРР) [366, с. 45-47].

В ході дисертаційного дослідження були виявлені матеріали про організацію в 1920 р. Чугуївського політбюро [56, арк. 13-16]. На основі цих даних можна висловити припущення про структуру повітових політбюро взагалі.

Структура політбюро залежала від тих завдань, що стояли перед органами ЧК. Могли бути організовані групи: по боротьбі з бандитизмом, контрреволюцією, посадовими злочинами, спекуляцією, військова, інформаційна. На чолі групи стояв уповноважений, інколи штат групи обмежувався тільки очільником, інколи група була укомплектована спеціалістами. На чолі повітового політбюро був завідуючий, його помічник та секретар [56, арк. 13]. Крім того, при кожному повітовому політбюро мав діяти арештний дім (в'язниця) [56, арк. 13].

Перше політбюро в Харківській губернії було створено 26 квітня 1920 р. в Чугуївському повіті. Згодом почала функціонувати їх повноцінна мережа – у Зміївському, Валківському, Вовчанському, Куп'янському, Богодухівському, Ізюмському, Охтирському і Сумському повітах (12 січня 1921 р. Сумське повітове політбюро було перетворено на повітову ЧК) [60, арк. 45].

У структурі губернської ЧК було призначено відповідальну особу – завідувача губернського політичного бюро, який координував та контролював роботу повітових політбюро [56, арк. 13]. Цього, очевидно, виявилося недостатнім, і вже в жовтні-листопаді 1920 р. в губЧК були організовані адміністративні частини для керівництва підпорядкованими органами – політбюро, бюро перепусток, особливими контрольними пунктами [56, арк. 14].

Подальші зміни в організації губЧК відбулись у 1921 р.: згідно з інструкцією ВЧК, апарат губЧК розширився за рахунок перебудови секретно-оперативного відділу.

У Харківській губЧК у 1921–1922 рр. було чотири відділи: секретно-оперативний, адміністративний (адміністративно-організаційний), загальний, особливий та секретаріат. Безпосередньо секретаріат комісії складався з

президії, шифрувального відділу та загальної канцелярії [59, арк. 21]. До складу секретно-оперативного відділу входили: відділ інформації; реєстраційно-статистична частина; відділ по боротьбі з бандитизмом; відділ політичної контрреволюції; економічний підвідділ; кооперативно-продовольча група, адміністративно-судова; виробничо-промислова; загальна група; робоча група; оперативна частина; військово-цензорський відділ [59, арк. 20].

У віданні загального відділу знаходились: комендатура; тюремний підвідділ; господарська частина; слідча в'язниця; гараж; майстерні; клуб; зв'язок; конюшні. До складу адміністративно-організаційного відділу входили інструкторський підвідділ з кодифікаційним столом та столом особового складу. Особливий відділ складався з інформаційної, секретно-оперативної та слідчої частин, а також секретаріату. Зберігся штатний розклад особливого відділу ХГЧК: начальник відділу – 1; начальники частин і підвідділів – 4; секретар секретно-оперативної частини – 1; помічники начальників підвідділів – 2; уповноважені із розробки справ – 8; уповноважені з інформації – 17; уповноважені з військових справ – 10; канцелярський персонал – 29. Крім того, на особливий відділ працювало 106 таємних співробітників (84 у Харкові та 22 у повітах) та 365 інформаторів (280 у Харкові та 85 у повітах). Відділ здійснював нагляд за всіма військовими частинами та закладами, що розташовувалися на території Харківської губернії, крім вищих штабів і управлінь, що належали до компетенції особливого відділу ВУЧК [235, с. 111].

Поява значної кількості спеціалізованих підвідділів та груп засвідчила про розгортання комісії «вшир», збільшення поля її компетенції. Звісно, це викликало розширення штату, збільшення витрат, але це виправдовувалося ефективнішою роботою надзвичайних комісій.

Станом на початок 1922 р. губернська надзвичайна комісія залишилася єдиним органом державної безпеки на місцевому рівні, поглинувши повітові, дорожньо-транспортні надзвичайні комісії та армійські особливі відділи. У

Харківській губернії діяла Сумська повітова надзвичайна комісія та 10 повітових політбюро [235, с. 112].

Зміни в структурі губернської надзвичайної комісії були наслідком розширення функцій органів ЧК, постановки перед ними нових завдань. При цьому, динамічно розвивалися всі ланки губернської ЧК – власне губернська, повітова та волосна. Процес втілення реформ в структурі органів державної безпеки залежав від таких чинників, як достатність кадрового резерву, ресурсів, військово-політичної ситуації в губернії.

Протягом 1919 – 1922 рр. Харківська губернська надзвичайна комісія пережила період становлення та розвитку під впливом загального процесу формування радянської системи державної безпеки. У функціонуванні Харківської губЧК знайшли відображення значні зміни, яких зазнавали структура органу, його компетенція, завдання та функції. Варто підкреслити, що в Україну більшовики вже прийшли з певним досвідом державного будівництва, тож формування мережі Всеукраїнської надзвичайної комісії спиралося на правову базу та кадровий резерв ВЧК.

Структурні зміни, яких зазнавала і загальна організація ВЧК/ВУЧК, і її окремі підрозділи на губернському, повітовому та волосних рівнях залежали від поставлених завдань та функцій і були наслідком пошуку оптимальної форми управління. Спільним була вертикальна підпорядкованість ВЧК – ВУЧК – губернські ЧК, при чому губЧК ми розуміємо як територіальну цілісність надзвичайних комісій на території певної губернії.

На кінець 1918 р. – початок 1919 р., коли була розпочата організаційна розбудова органів ЧК в Україні, архітектори комісії вже мали чітке уявлення про її завдання та функції, місце в радянській політичній системі. Так, Надзвичайна комісія була покликана захистити «диктатуру пролетаріату» та «політичні здобутки Жовтня», тобто більшовицький режим. Всі антирадянські супротивники при цьому визначалися як «контрреволюційні» і підлягали витісненню з суспільно-політичного життя. Таким чином, більшовики

оголосили своє монопольне право на революцію 1917 р. і нівелювали значення демократично-ліберальних сил. Будучи доктринерами, більшовики практично одразу після приходу до влади почали будувати комунізм командними методами. Опір населення був окреслений злочинними діями, як-от «спекуляція», «саботаж», «політичний бандитизм», що ввійшли до компетенції ЧК. Отже, друга основна функція комісії полягала у забезпеченні умов для реалізації внутрішньої політики більшовиків.

Для виконання поставлених завдань та функцій Надзвичайна комісія отримала значний інструментарій у вигляді прав та повноважень, зокрема, розшуку, слідства, суду та навіть виконання винесених вироків. ЧК належала до числа органів, на які було покладено здійснення політики «червоного терору». Але навіть після офіційної відмови від цієї політики в Україні в лютому 1921 р., ЧК продовжила терор та не зазнала обмежень з точки зору наданих прав та повноважень.

Звуження повноважень та компетенції органів державної безпеки сталося лише з реорганізацією ВЧК/ВУЧК в Державне політичне управління на початку 1922 р., що можна пояснити переходом до мирного життя, знищенням осередків антирадянського спротиву у вигляді політичних партій та організацій, зміцненням влади більшовиків. ВЧК виконала поставлені перед нею завдання, а отже, потреба в органі з надто широкими повноваженнями та високим ступенем автономності в радянській політичній системі відпала. Компетенція ДПУ була звужена до політичних злочинів, а повноваження обмежувалися пошуком та веденням слідства.

РОЗДІЛ 3
ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ: НАПРЯМИ, МЕТОДИ, РЕЗУЛЬТАТИ

3. 1. Здійснення політики «червоного терору»

Одним з ключових завдань, що ставилися перед Надзвичайною комісією, було залякування населення. Це реалізовувалось в ході політики «червоного терору», виконавцем якої, поруч з іншими силовими структурами, була Надзвичайна комісія. «Червоний терор» – це офіційна політика придушення політичних та потенційних противників насильницькими методами, яку здійснювали більшовики у період з 1918 до 1921 рр. Ініціатором проведення терору стала Комуністична партія, зокрема, її лідер, голова Раднаркому РСФРР В. Ленін, який вважав застосування революційного терору обов'язковою умовою перемоги соціалістичної революції, а його інструментами – карально-репресивні органи: Всеросійську надзвичайну комісію, революційний трибунал, міліцію та комендатури міст. Особлива роль в реалізації «червоного терору» відводилася губернським ЧК, яким було надано право здійснювати позасудові репресії у вигляді розстрілу, ув'язнення до концентраційного табору чи взяття в заручники.

5 вересня 1918 р. Раднаркомом РСФРР була прийнята постанова про «червоний терор», згідно з якою на території, підконтрольній більшовикам, вводився терор проти «класових ворогів» [97, с. 182-183]. В Україні «червоний терор» було оголошено головою ВУЧК М. Лацисом 18 травня 1919 р. [95, 1919, 18 травня]. Прикметно, що оголошуючи терор, більшовики використовували такі означення, як «необхідний», «вимушений», «справедливий», з метою створення образу для більшовиків як революціонерів, що захищаються, а не узурпаторів влади, які знищують будь-яке інакодумство.

В історіографії з 1920-х років триває гостра полеміка з приводу причин «червоного терору», його характеру, невідворотності, подібності з «білим» чи іншими «кольоровими» терорами («зеленим», який здійснювали представники селянського повстанського руху, «рожевим», що був притаманний політиці есерівського Комітету членів Установчих зборів). У радянській історіографії основні тенденції вирішення проблеми були задані висловлюванням В. Леніна про те, що «червоний терор у роки громадянської війни був вимушеним і став відповіддю на дії білогвардійців та інтервентів» [5, с. 111-112]. Тоді ж було запропоновано тезу, що пізніше перетворилася у догму: «… ті репресивні заходи, які змушені застосовувати робітники та селяни для придушення спротиву експлуататорів, не йдуть ні в яке порівняння з жахами білого терору контрреволюції» [174, с. 1].

Одночасно, стараннями перш за все російських інтелектуалів, що опинились у вимушеній еміграції, були написані праці про методи ЧК, охарактеризовано різницю між «червоним» та «білим» терором. На думку історика та публіциста С. Мельгунова, «червоний терор» мав офіційне теоретичне обґрунтування, йому притаманна системність, а «білий терор» був схожий на «ексцеси на основі розгнузданої влади та помсти». Тому «червоний терор» за масштабністю та жорстокістю гірший «білого» [276, с. 16].

У той період виникла і третя точка зору, суть якої полягає у визнанні антигуманним будь-якого терору, і що від нього, як методу боротьби за владу, необхідно відмовитися. Її виразниками, наприклад, стали відомі письменники М. Горький [199, с. 142] та В. Короленко [177, с. 184-185].

З моменту виникнення історіографічної дискусії три головних підходи у висвітленні проблеми «червоного терору», названі вище, збереглись, а її літературна спадщина сягає тисяч сторінок тексту. Проте в жодному з таборів не виникає сумнівів, що головним виконавцем «червоного терору» були органи ЧК, що зосереджували в своїх руках не тільки розшук та слідство, а й судочинство та виконання вироку у справі [166; 173].

Якщо резюмувати численні висловлювання більшовицьких ідеологів В. Леніна, Л. Троцького, М. Бухаріна, то «червоний терор» – це метод боротьби за владу, суть якого полягала в організації масового терору проти ворожих «непролетарських» станів і соціальних груп з метою залякування широких верств населення [268, с. 17-18]. Хронологічні рамки «червоного терору» як офіційної більшовицької політики в Україні загалом та у Харкові зокрема – це період 1919–1921 рр. – від проголошення у травні 1919 р. до згортання у лютому 1921 р. [24, арк. 46]. Сам терор продовжував існувати в радянському суспільстві до першої половини 1950-х рр.

У 1919 р. визначальним критерієм для переслідування органами ЧК був соціальний, тобто походження особи або її належність до класу буржуазії. Показовим є уривок з виступу голови ВУЧК М. Лациса навесні 1919 р.: «Ми не воюємо проти окремих осіб, ми винищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалу і доказів того, що обвинувачений діяв ділом чи словом проти радянської влади. Перше питання, яке ви маєте йому поставити, якого він походження, виховання, яку має освіту чи професію. Ці питання і мають визначити долю обвинуваченого. В цьому і полягає квінтесенція «червоного терору» [195, с. 226-227].

У 1920 – на початку 1921 рр. у рамках «червоного терору», як свідчать результати аналізу документів, більшовики знищували політичних противників – відкритих та потенційних. Соціальна база жертв розширилася, але сам терор набув характер політичного.

Специфіка дослідження діяльності Надзвичайної комісії полягає в тому, що документально «червоний терор» представлений в основному у спогадах сучасників тих подій та документах Особливої слідчої комісії з розслідування злодіянь більшовиків при Головнокомандуючому Військових сил Півдня Росії [353, с. 3], а власне чекістських документів немає. Більшовики не заперечували факту існування політики «червоного терору», але процес його втілення в життя намагались приховати.

У 1919 р. розмах «червоного терору» в Харкові припав на травень-червень. Частину людей утримували в концентраційному таборі для буржуазії, частину – у слідчій в'язниці при ХГЧК перед розстрілом.

Концентраційний табір у Харкові був одним з перших, створених у рамках радянської карально-репресивної системи на території України. Відповідно до інструкцій НКВС від 15 квітня та 17 травня 1919 р., табір мав бути заповнений «заручниками з вищих кіл буржуазії»; «чиновниками старого режиму, починаючи від колезького асесора, прокурорами та їх помічниками, міськими головами та справниками»; «особами, засудженими при радянській владі за такі злочини, як дармоїдство, проституція»; «дезертирами та полоненими» [276, с. 15]. Загальна кількість заручників за планом мала бути не менше 300 осіб, проте реальна цифра невідома.

Про долю ув'язнених табору у своїх спогадах згадує Петер Бальцер, швейцарець, який під час бурхливих подій революції опинився у Харкові в якості банківського службовця: «У кінці вулиці Чайковського, на краю поля стояла оточена могилами та дротяним загородженням похмура темно-червона будівля, будівля головного концентраційного табору у Харкові. Стіна, яка виходила на поле, була без вікон. Вона була повністю забризкана кров'ю та мізками. На землі навкруг будівлі лежали так звані «рукавички». В'язнів примушували тримати руку в окропі, потім по руці робили круговий надріз та стягували шкіру. Це називали «рукавичкою». Неподалік від будівлі та трохи далі стирчали з землі погано притрушені людські кінцівки, тут – заклякла рука, там – коліно. Одна жінка, вікна квартири якої виходили на поле, розповідала мені як самовидець: «Жертви мусили самі собі копати могили. Їх ставили на край та розстрілювали». Двері та вікна цього будинку жахів стояли відчиненими, з нього виносили одне за другим тіла, багато з них було скалічено, зі слідами особливо спотворених тортурами. З будівлі поширювався запах розкладання. Навіть трави, які висаджували у водовідвідні рови, та які тримали через хусточки, не допомагали» [3, с. 294].

Названі П. Бальцером факти знаходять підтвердження і в інших спогадах [38, с. 133-134]. Зокрема, про тортури говорять і інші сучасники подій: поруч з уже згаданими «рукавичками», які стали експонатами на виставці у Москві, організованій більшовиками для демонстрації «звірств білих», чекістські кати жорстоко били жертв, виривали їм зуби, переламували кінцівки тощо [276, с. 124].

Тіла жертв «червоного терору» знайшли також поруч зі слідчою в'язницею при ХГЧК: «У садибах та підвальних приміщеннях, у яких неподалік від нас мешкали чекісти, було знайдено у великій кількості людські тіла. Повсюди стояв такий жахливий трупний запах, що ми були змушені тримати всі вікна нашої квартири зачиненими. Уздовж шосе на Сокольники знаходили все нові й нові ями з трупами» [3, с. 294]. Саме на стінах підвалів цієї будівлі були знайдені промовисті свідчення закатованих жертв: «Чотири дні били до втрати свідомості і дали підписати готовий протокол. І підписав, бо не міг більше перенести знущань». «Переніс близько 800 шомполів і був схожий на якийсь шматок м'яса… розстріляний 28-го березня 1919 р. о 7 годині вечора на 23 році життя». «Кімната випробувань». «Тому, хто зайшов сюди, полиши надію» [276, с. 123].

Відомо також про існування трьох спільних могил, при чому частина жертв була похована ще живими. Факти прижиттєвих поховань були зафіксовані у Харкові та Києві [252].

Кількість жертв «червоного терору» у Харкові у 1919 р. встановити важко. Лише за перші дні розкопок, розпочатих 16 червня 1919 р. [129, с. 158], було виявлено 229 трупів – 107 у концентраційному таборі на вулиці Чайковського, 5; 97 у слідчій в'язниці (вулиця Сумська, 47) і 25 біля саперних казарм. Розслідування провадив судовий слідчий з найважливіших справ П. Богацький. Протокол судово-медичного дослідження було передано прокуророві судової палати, усіх страчених було близько 1000 [10, с. 22].

Головним керівником розстрілів, як стверджують у спогадах П. Бальцер, А. Денікін, був комендант слідчої в'язниці ХГЧК С. Саєнко [3, с. 291-292; 40, с. 86]. Станом на 1919 р. він був очільником так званого загону особливого відділу губЧК, співробітники якого виконували вироки [3, с. 291-292].

Після приходу до міста білогвардійців особовий склад ХГЧК евакуювався з Харкова до Сум, куди були вивезені і 39 заручників [225, с. 44]. Заручництво – це ще один з методів «червоного терору». З числа представників буржуазії, інтелігенції, офіцерства (часто це були сім'ї відвертих противників радянської влади) набиралася група осіб, умовно засуджених до розстрілу, яка мала слугувати засобом морального тиску на ворогів більшовиків. Затримання зазвичай здійснювалося на основі сфабрикованих справ про нібито організацію антирадянського заколоту, змову тощо [10, с. 13].

Більшовики офіційно заперечували факти катувань та масових вбивств без суду та слідства під час «червоного терору». Так, згідно зі звітом інструктора Харківського губвиконкому Г. Шевкуна, проведення ексгумації тіл підтверджувалося, але поруч тим зазначалося, що це були засуджені до страти контрреволюціонери, бандити, а про Харківську ЧК були поширені найнеймовірніші чутки: «якби ЧК ще трохи побула б у Харкові, перейшла б до розстрілу всіх взагалі безпартійних, начебто віднесених до третьої категорії, і що для цієї категорії вже приготовані великі ями на Чайковського…» [129, с. 158]. Зрозуміло, що ці чутки інтерпретувалися як намагання денікінців дискредитувати радянську владу.

Але насправді вище керівництво ВУЧК знало про факти застосування тортур, вчинених чекістами ХГЧК. Підтвердженням цьому є матеріали судово-слідчої справи, порушеної проти С. Саєнка Цупнадкомом у 1920 р., обвинуваченого в «катуванні заарештованих»: «Саєнко застосовував на свій розсуд методи, які окрім своєї недоцільності, ніяким чином не могли слугувати сприйняттю масами ідей Радянської влади, сприяючи тільки

розбещенню оточуючих та підлеглих Саєнка, крім того, є засудженими та забороненими відповідними органами» [136, арк. 198]. Оскільки мова йшла про співробітника ЧК, справа розголосу не дістала і мала внутрішньовідомчий характер.

Після двох місяців арешту справу припинили, а С. Саєнку в якості покарання було наказано покинути територію України. Те, що вище керівництво ЧК в Україні по суті виправдало коменданта ХГЧК за численні вбивства, які прийнято називати «злочинами проти людяності», тобто такими, що девальвують цінність людського життя, не викликає сумнівів. Своє рішення вони пояснювали «… виключними умовами і обставинами роботи на Україні, які немало сприяли потворному викривленню форм, в які виливалось почуття злості на всіх порушників встановленого радянською владою порядку, у осіб, покликаних боротися з ними, відсутність у вчинках С. Саєнка злого умислу, його революційну чесність, великі революційні заслуги у минулому» [136, арк. 198]. Це спростовує тезу радянської історіографії, що окремі випадки кривавого насилля під час «червоного терору» були винятково на совісті пересічних чекістів-виконавців, насправді ж їх виплекала вся більшовицька карально-репресивна система.

Незабаром С. Саєнко повернувся до Харкова і після цього, до виходу на пенсію, перебував на різних керівних посадах на підприємствах народного господарства. Кар’єрний ріст забезпечувався колишніми «заслугами». Це було доволі типово для чекістів-катів, як стверджує про це у своєму дослідженні російський науковець О. Тєпляков [336].

Після повернення більшовиків до України наприкінці 1919 р. «червоний терор» тривав і в 1920 – початку 1921 рр., але не набув такого розголосу у світі, як репресії 1919 рр., оскільки не був задокументований білогвардійцями. Органи ЧК в Україні зберігали значні повноваження, у тому числі і право позасудових репресій.

ХГЧК залишалася головним органом, що здійснював «червоний терор», незважаючи на те, що почав діяти губернський революційний

трибунал. Згідно з даними про рух заарештованих, у другій половині 1920 р. у в'язниці при комісії перебувала 6231 людина, з них за ХГЧК числилось 4485, за Цупнадкомом – 606, за РТЧК – 401, за Особливим відділом ВНУС – 39. Станом на 1 січня 1921 р. було звільнено 3006 осіб, до інших установ було переведено 1106, до концтабору – 748, втекло 10, померло 6. Розстріляно за рішенням Колегії ХГЧК було 221 особу – для порівняння, за майже весь 1920 р. (з 9 лютого 1920 р.) за рішенням іншого карального органу – Харківського губернського революційного трибуналу було винесено 27 смертних вироків, з яких приведено до виконання лише 6, і це з 341 справи, розглянутих у судовому порядку [64, арк. 1-2].

Офіційні дані щодо розстріляних важко верифікувати, тому були використані альтернативні джерела інформації, зокрема, спогади колишніх ув'язнених. Про масовий характер терору свідчать спогади В. Дубіва з Полтави, що перебував у тюрмі ХГЧК з жовтня 1920 р. до весни 1921 р.: камери були переповнені (розраховані на 14 осіб, вони містили близько 60 бранців), а щовівторка та щоп'ятниці частину забирали на розстріл: «Був кінець жовтня. Наближались роковини «Жовтневої революції»… Почалися приспішені розстріли в'язнів, і то значними групами – 43, 76, 112, 172… Кожним разом групи призначених на розстріл в'язнів збільшувались. Пізніше ми довідались, що Ленін із нагоди «жовтневої революції» нібито вирішив був проголосити амністію, отже, треба було постріляти політичних в'язнів, щоб з амністії скористали тільки кримінальні злочинці, переважною – злодії» [93, с. 917].

При цьому автор спогадів наголошує, що чекістам для позбавлення людини життя непотрібні були докази її провини: «Вже самий факт заарештування людини вистачав, щоб її розстріляти як ворога совєтської влади. «Революційна совість» того, хто заарештував (якогось одеського кишенькового злодія-рецидивіста) була вистачаючим доказом» [93, с. 916-917].

Цей період теж мав свого головного «героя» – організатора масових розстрілів, співробітника ХГЧК матроса Тішкіна, відомого серед в'язнів за прізвиськами «Дружок» та «начальник станції «Смерть» [93, с. 916].

З 1921 р., з переходом до непу та внесенням змін до каральної політики Надзвичайної комісії, «червоний терор» втратив свою масштабність. Політику «червоного терору» в Україні більшовики згорнули до кінця лютого 1921 р. Були внесені зміни у каральну політику ЧК. Відповідно до наказу голови ВЧК Ф. Дзержинського необхідно було обмежити репресії стосовно робітників і селян, стосовно ж буржуазії – посилити. Органам ЧК на місцях рекомендувалося провести ревізію місць ув'язнень на предмет виявлення тут робітників і селян, щоб у подальшому звільняти їх на поруки. Кримінальні справи, порушені проти робітників і селян, треба було трактувати не під кутом боротьби з класовим ворогом, а розглядати ці правопорушення як акти, здійснені в силу «важких обставин перехідної від капіталізму до соціалізму доби» [111, с. 102]. Рекомендувалося припинити практику порушення проти селян і робітників справ, кваліфікованих як дрібна спекуляція, крадіжки тощо. Ці зміни, наприклад, зберегли життя згаданого В. Дубіва, якого разом з іншими співробітниками Полтавської спілки споживчих товарів, звільнили навесні 1921 р. [93, с. 922].

Для представників буржуазії, навпаки, пропонувалося «посилити репресію»: на поруки відпускати лише у випадку незамінності засудженого на виробництві як спеціаліста; дострокове звільнення не застосовувати. Представників буржуазії не можна було утримувати в одних приміщеннях з пролетарськими засудженими, для них потрібно було створити спеціальні концентраційні табори [111, с. 110]. Цей наказ, що поширювався на органи ЧК, РТЧК та особливі відділи по всій країні, продемонстрував, що, незважаючи на декларовані владою гуманізм радянської правової системи, в каральнo-репресивній політиці продовжував втілюватися принцип класовості.

Політика «червоного терору» продемонструвала, що більшовики розглядають Надзвичайну комісію, орган державної безпеки, насамперед, як

карально-репресивний, інструмент для розправи над інакодумцями. В свою чергу, це створило підґрунтя для домінування карально-репресивних методів в діяльності ЧК загалом.

3. 2. Політичний напрям діяльності ХГЧК

Під політичним напрямом мається на увазі боротьба з «контрреволюцією», оскільки «контрреволюційні» злочини більшовики часто називали «політичними» або «державними». Аналізуючи уявлення більшовиків про «контрреволюцію», можемо виділити основні напрями боротьби з нею: придушення антирадянських виступів; знищення опозиційних партій, організацій та рухів; боротьба з церквою; ліквідація селянського повстанського руху. Надзвичайна комісія була одним з органів, що здійснював боротьбу з контрреволюцією, поруч з ревкомами, Червоною армією, міліцією, військами внутрішньої охорони тощо. Але органи ЧК фактично були головним інструментом партії у процесі виявлення та знищення «контрреволюції», поєднуючи оперативно-пошукові, слідчі та позасудові повноваження. Покарання за здійснення контрреволюційних злочинів залежало від їхнього масштабу – справу могли припинити і відпустити підсудного, або засудити його до різних термінів ув’язнення чи навіть розстрілу.

Боротьба з контрреволюцією була одним з пріоритетних завдань у діяльності ВУЧК. Протягом всього часу існування органу доцільно говорити про її особливості в 1919, 1920 і 1921–1922 рр., мала місце й регіональна специфіка.

У 1919 р. до наступу Збройних сил Півдня Росії радянська влада зіткнулася в Україні з такими головними проблемами, як опір селянства насильницькій мобілізації та продрозверстці. Політика більшовиків спонукала людей до розгортання активного, часто збройного, спротиву. Такі виступи класифікувалися як контрреволюційні, і проти них були кинуті сили органів ЧК.

Селянське невдоволення почало набувати активних форм фактично одразу після приходу більшовиків до влади. Так, уже в лютому 1919 р. відбулися «контрреволюційні» виступи селянства в Високопіллі, Комишуватій та Новій Водолазі Харківської губернії у зв'язку з введенням «надзвичайного податку»: кожне селянське господарство мало надати державі в певний термін збіжжя. Справа була передана місцевій Валківській повітЧК. Ініціатор виступу після дізнання був звільнений, а саме населення села обкладене додатковою контрибуцією. Мали місце і виступи невдоволеного селянства в інших місцевостях Валківського повіту [46, арк. 3]. Після введення продовольчої диктатури згідно з декретом ВУЦВК УСРР від 12 квітня 1919 р. та здійснення продрозверстки українськими губерніями прокотилася потужна хвиля селянських виступів, пік яких припав на травень-червень 1919 р. Так, на Одещині на початку літа 1919 р. через продрозверстку та насильницьку мобілізацію розпочалось селянське постання, що охопило Марієнтальську, Мангеймську, Баденську, Ландаузьку та Рорбахську волості. Проти радянської влади виступили селяни з болгарських, російських та українських сіл, їхні загони захоплювали залізничні станції, знищували комуністів та радянських службовців [372, с. 52-53]. На Полтавщині, як і на Харківщині, теж розгорнувся антибільшовицький селянський рух у квітні 1919 р. – у Лубенському, Лохвицькому та Миргородському повітах [316, с. 30-35]. Як стверджують І. Шкляєв та В. Ревегук, боротьба з цими виступами була покладена на органи ЧК та Червону Армію. При цьому, дії місцевих надзвичайок були приводом для виступів в різних українських губерніях. Так, у Миргороді Полтавської губернії повітЧК була відома тим, що займалася здирством і хабарництвом, чекісти заарештовували заможних людей і під загрозою розстрілу вимагали викупу. За хабарі відпускали на волю і кримінальних злочинців та колишніх карателів. Чутки про грабежі і розстріли в ЧК невинних людей викликали обурення і загальну ненависть до цього карально-репресивного органу радянської влади. Чекістам навіть довелося роззброїти караульну роту Миргородського гарнізону, бійці якої відкрито

виступили проти злочинних дій ЧК і хотіли вчинити самосуд над ними. Зрештою, уже в ході повстання червоноармійці приєдналися до людей. Схожий випадок трапився в Куп'янську Харківської губернії: дискредитована повітЧК була розігнана обуреними червоноармійцями в ході антибільшовицького повстання. Найпопулярнішим гаслом в Україні у травні 1919 р. виявилося: «Геть надзвичайки, комісарів і жидів!» [311, с. 174].

Крім боротьби з «контрреволюційними» повстаннями, діяльність ЧК у першій половині 1919 р. включала виявлення осіб, що співпрацювали з гетьманським режимом чи Директорією. Так, наприклад, протягом лютого-червня 1919 р. Валківською ЧК було розглянуто 69 справ по обвинуваченні в «контрреволюційних діях», 10 осіб було розстріляно за переслідування та видачу більшовиків за часів гетьманату Павла Скоропадського [46, арк. 9, 43, 102-102 зв.]. Аналогічно діяли місцеві ЧК і в інших регіонах. Миргородська повітЧК у перші тижні після створення стратила «не один десяток ворогів радянської влади»: серед розстріляних були начальник загону повітової державної варти за часів Гетьманщини Кирпота, колишній пристав Великосорочинської волості Антоненко та інші [316, с. 36].

Траплялися випадки припинення справ, порушених за фактом контрреволюційних дій, коли підсудний був необхідний радянському режиму через свої професійні якості та навички. Наприклад, Зміївською ЧК у 1919 р. розглядалася справа, порушена проти члена колишньої Зміївскої земської управи, «ставленика гетьмана» та «організатора білої гвардії» О. Омельченка [28, арк. 1, 13]. Незважаючи на серйозність висунутих обвинувачень, справу припинили, оскільки О. Омельченко працював в повітголовспирті, і керівництво цієї установи направило прохання про «найшвидше вирішення» справи свого співробітника до повітЧК, губЧК та Зміївської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів [28, арк. 9, 10, 15]. У проханні вказувалося на те, що підвального з аналогічним досвідом, здібностями та байдужістю до алкоголю знайти важко, тому, зрештою, О. Омельченка відпустили «за недоведеністю обвинувачень» [28, арк. 14]. Або, наприклад,

справа В. Грабовського, дворянина за походженням, який при гетьманському режимі був начальником Ізюмської міської варти [31, арк. 2, 4]. Справу проти нього в Ізюмській повітЧК порушували двічі, і двічі припиняли за «недоведеністю обвинувачень» [31, арк. 24]. В. Грабовський як людина з освітою та фронтовим досвідом служив у Ізюмському повітовому комісаріаті, і очевидно, що його професійний досвід був більше потрібен радянській владі, аніж його смерть.

Отже, боротьба з контрреволюцією у 1919 р. мала кілька особливостей. Характер чекістських справ в цей період – це переважно антибільшовицькі повстання, викликані політикою «воєнного комунізму» та насильницькою мобілізацією до Червоної армії, а також пошук та виявлення осіб, що співпрацювали з Директорією чи гетьманським режимом. Цими справами займалися здебільшого повітові ЧК. Відсутність контролю з боку центральних виконавчих та партійних органів призводила до фактів зловживань, корупції та свавілля з боку співробітників повітЧК, що слугувало приводом для низки антибільшовицьких виступів.

З 1920 р. боротьба з контрреволюцією набула систематичного характеру. Головним органом по боротьбі з контрреволюцією в губернії стала ХГЧК, в структурі якої було створено секретно-оперативний відділ, що поділявся на спеціалізовані групи. Діяльність групи по боротьбі з контрреволюцією, за визначенням голови губЧК І. С. Радіна, до серпня 1920 р. «страждала дефектами через відсутність агентурної розробки справ» [59, арк. 10]. До 19 серпня 1920 р. групою було порушено 570 справ, але внаслідок недостатньої кількості доказів припинено 265, тобто 47 %.

Загалом, протягом 1920 р. ХГЧК було порушено 683 справи, класифікованих у ході слідства як контрреволюційні, з них за недостатністю доказів, відсутністю складу злочину або смертю обвинуваченого було припинено 291, передано до губернського ревтрибуналу, інших органів ЧК і ВЧК, Народного суду тощо – 252 справи. З тих, що залишилися (140) в губЧК та були розглянуті на засіданні колегії, були винесені такі вироки: до

концтабору на різні терміни ув'язнення було направлено 83 особи, 1 – звільнена умовно, 56 – розстріляно, тобто у 40 % випадків було застосовано вищу міру покарання.

Серед вивчених протоколів засідань колегії ХГЧК справ, порушених за обвинуваченням «контрреволюція», було 53, «шпигунство і зрада» – 6, «повстання і збройний виступ проти радянської влади» – 8, «служба у білогвардійців/денікінців» – 22, «провокаторство» – 1, «видача радянських працівників» – 12, «антирадянська агітація» – 4. Сумарно кількість справ, що мали контрреволюційний характер, становила 106 (32 % від загальної кількості) (див. дод. Б).

Протягом 1920–1922 рр. ХГЧК брала активну участь у заходах по боротьбі з «контрреволюцією», здійснених під керівництвом ВЧК і ВУЧК. Мова йде, насамперед, про пошук та ліквідацію «контрреволюційних» організацій, дискредитацію та поступове знищення опозиційних політичних партій, соціальні чистки.

У 1920 р. в полі зору органів ЧК на Лівобережжі опинилися білогвардійські «контрреволюційні» організації, які були створені після відступу денікінської армії з метою підготовки антибільшовицького повстання. Так, були виявлені та знешкоджені осередки відомої білогвардійської організації «Азбука» під керівництвом В. Шульгіна. Її головні центри знаходились у Києві, Одесі та Харкові, які й були знищені органами ЧК до осені 1920 р. [114, с. 7]. На початку літа 1920 р. у Харкові силами РТЧК Південної залізниці була ліквідована монархічна контрреволюційна організація [16, арк. 9].

Обвинувачення в «контрреволюції» нерідко було маскуванням репресії проти тієї чи іншої соціальної групи. Протягом 1919-30-х рр. у центрі уваги радянських силових структур опинились представники польської інтелігенції, римо-католицького кліру та віряни, яких часто безпідставно звинувачували у шпигунстві та антирадянській агітації. В 1920-х рр. чекісти вишукували членів конспіративної «Польської організації військової». З метою виявлення її

учасників заарештовувались поляки, яких «за підозрою як польського підданого» саджали до концентраційного табору терміном від 3 місяців до року [69, арк. 78-80]. У ході агентурної роботи восени 1920 р. осередки організації, як звітував Ф. Дзержинський, були виявлені органами ЧК в Харкові, Полтаві, Павлограді та Олександрійську [125, с. 37]. Саму організацію остаточно вдалося викрити та знищити на початку 1921 р.: комендатури «Польської організації військової» виявили в Києві, Харкові та Білій Церкві [110, с. 337]. Зокрема, згідно зі звітом ВУЧК за 1920 р., у Харкові були виявлені та затримані 11 членів організації, так званої «Комендатури 3-ї округи». За висновками чекістів, ця організація мала «бойові та терористичні завдання», а саме, начебто, готувала замах на голову Раднаркому УСРР Х. Раковського, який був розкритий Особливим Відділом Південного фронту [16, арк. 9 зв.-10].

У Харкові, після того, як її осередок знищили восени 1920 р., діяльність організації була відновлена Але вже у березні 1921 р. чекісти вийшли на слід організації, заарештували 17 осіб та ліквідували її [125, с. 59-64]. Загалом, затримання членів «ПОВ» пройшли по всій території УСРР.

Український дослідник проблеми «ПОВ» О. Рубльов дійшов висновку, що у 1921 р. чекісти ліквідували організацію, яка мала реальну загрозу для радянського режиму, а характер репресій проти поляків не набув масштабного та систематичного характеру. Натомість справа «ПОВ» 1930-х рр. була сфабрикована НКВС з метою організації переслідування представників польської діаспори [125, с. 14].

Проте і на початку 20-х рр. органи ЧК теж фабрикували справи для переслідування тих чи інших категорій населення. Прикладом може слугувати справа проти харківської інтелігенції, переважно викладачів, які були звинувачені у здійсненні програми «Національного центру» та активній підтримці денікінців. З 24 підсудних десять були професорами харківських вищих навчальних закладів: О. Алов, Л. Вітухов, А. Гундар, І. Красуський, К. Красуський, С. Званов, В. Левитський, О. Нікольський, В. Фавр, Ф. Шміт,

С. Жилкін та інші [101, 1921, 1 травня]. Їх провину вбачали в тому, що вони опублікували «Звернення професорів Півдня Росії до вчених Заходу» у 1919 р. на сторінках харківської газети «Родина», де повідомлялося про «руйнівну роль більшовизму в Росії» [119, 1919, 2 червня].

Судовий процес був публічним та широко висвітлювався у центральній пресі, зокрема, у газеті «Вісті ВУЦВК Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і губвиконкому Харківщини» публікувалася стенограма розгляду справи у трибуналі [7, 1921, 26 квітня, 5 травня]. У вироку зазначалося: «Вбачаючи в діях підсудних активну підтримку Добрармії, і тим самим сприяння її жорстокій розправі з робітниками і селянами в тилу і боротьбі з Червоною армією на фронті, революційний трибунал вважає, що вони [підсудні] заслуговують сурового покарання» [205, с. 163]. Науковців засудили до різного покарання: від умовного ув'язнення до 5 років примусових робіт. Наступного року деякі підсудні – І. Красуський, який «своїми контрреволюційними діями згубно впливав на всю професуру і студентство», Л. Вітухов, як «політично підозрілий тип», – були внесені до складених ДПУ України списків української професури, що примусово висилалася за межі республіки» [208, с. 181].

У 1920–1921 рр. на території Харківської губернії мали місце спроби організації руху опору, метою якого було відновлення УНР. У 1920 р. український націоналістичний осередок сформувався у Харківській школі червоних старшин. Його учасники, викладачі та курсанти школи, ставили за мету організацію повстання в Червоній армії проти більшовиків. Організація була викрита чекістами Особливого відділу Південного фронту, її учасники були розстріляні [217, с. 110-111].

Були організовані осередки Українського повстанського комітету, що орієнтувався на Симона Петлюру та ставив за кінцеву мету відновлення суверенної УНР. У масштабах України Повстанком було розгромлено до червня 1921 р. силами ВУЧК [110, с. 338-341]. Організація була найбільш активною та масовою на Правобережжі та в Київській губернії, але і на

Лівобережжі ідея відновлення суверенної УНР мала багато прихильників, хоч у радянській історіографії на цьому намагалась не акцентувати увагу, локалізуючи прихильників української державності правобережними губерніями. Згідно зі спогадами відомого українського громадського та політичного діяча В. Доленка, у Харкові був організована філія всеукраїнського Військового центру куди входило кілька осіб, у тому числі і сам В. Доленко як політичний референт [115, с. 23]. Очолив філію сотник Демченко. Метою організації було взяти владу в свої руки, коли розпочнеться загальний наступ отамана Ю. Тютюнника проти більшовиків. Практично з моменту створення за членами організації був встановлений нагляд ЧК. До квартири В. Доленка на підставі фальшивого ордеру на вселення намагалися проникнути агенти ХГЧК. Зрештою, члени організації були заарештовані та засуджені або до страти, як у випадку з Демченком, Гаєвським, Лободовським, або до ув'язнення, як В. Доленко, що просидів за ґратами майже весь 1921 р. [115, с. 23-25]. Подібні «контрреволюційні петлюрівські організації» були розкриті співробітниками ХГЧК в Харкові, Богодухові, Валках, Куп'янському повіті [16, арк. 10 зв., 11-11 зв.]. Всього було заарештовано 114 осіб, причетних до так званого «петлюрівського підпілля».

Загальноросійські антирадянські організації, як-то «Всеросійський комітет народного союзу захисту батьківщини і свободи» Б. Савінкова, білогвардійське підпілля під проводом П. Врангеля, що перебував у еміграції, не змогли створити широкої мережі на території України, були малочисельними та слабкими. У 1921 р. ВУЧК знищила осередки «савінковщини» в Київській та прикордонних губерніях, а «врангелівські контрреволюціонери» були знайдені та ліквідовані в Одесі та загалом на півдні УСРР [110, с. 342-343].

Характер політичного або державного злочину, на думку більшовиків, мав і селянський повстанський рух, названий радянською владою «політичним бандитизмом». Його головна відмінність від стихійного селянського руху

опору у вигляді повстань та виступів полягала в організованості, наявності проводу, нерідко – політичного забарвлення.

Селянський повстанський рух був однією з головних загроз для більшовиків на території України через свою масовість, організованість та потужність. Для досягнення своїх цілей селяни використовували тактику збройної боротьби. Більшовицьке керівництво, виходячи зі своїх доктринальних уявлень про перманентну класову боротьбу, пояснювало нею селянські виступи і активно залучало карально-репресивні органи для придушення «куркульських» повстань. Насправді ж, селянство було практично єдиним у несприйнятті радянської політики «воєнного комунізму» – продрозверстки, нав'язування комун та радгоспів. Більшовики це розуміли, але не могли відмовитись від цього внутрішньополітичного курсу. Вони кинули на придушення селянських виступів Надзвичайну комісію, Червону армію, комбідівські загони, з 1920 р. – частини особливого призначення (ЧОН), війська внутрішньої охорони (ВОХР), війська внутрішньої служби (ВНУС), міліцію, комнезамівські загони.

Радянська влада зіштовхнулася з першими масовими селянськими виступами вже навесні 1919 р. Особливого розмаху рух набув влітку того ж року і став однією з головних причин поразки більшовиків у боротьбі з денікінцями та їхнього відступу з території України. 17 липня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла закриту постанову «Про придушення куркульських та білогвардійських заколотів на селі» [193, с. 125]. Згідно з цим документом, основні зусилля по боротьбі з повстанством покладалися на повітові органи радянської влади. Для цього вони отримували надзвичайні повноваження, у тому числі брати заручників з потенційно бунтівних сіл, проводити обшуки з метою вилучення зброї, стягувати контрибуції з селян.

Перші виступи селянства на території Харківської губернії були зафіксовані вже в лютому 1919 р. У звітах Валківської повітової ЧК за перше півріччя 1919 р. поруч з «контрреволюцією» та «спекуляцією» є справи,

порушені за «бандитизм», «незаконне зберігання зброї» та «розбій», які, власне, були заведені на учасників селянського руху [46, арк. 43, 102]. Фігуранти цих справ були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу.

Селянський повстанський рух не згас і за денікінців. Тепер невдоволення селян викликала реставрація поміщицьких порядків, тож повернення радянської влади наприкінці 1919 р. було зустрінуте радісно. Більшовики теж врахували свої помилки і відмовилися від тих елементів своєї політики, які викликали найбільше невдоволення селян. У 1919 р. це була не стільки продрозверстка, основний тягар якої поки що падав на поміщицькі та найбільш заможні селянські господарства, скільки передача поміщицької землі створюваним радгоспам та комунам. Тому новий земельний закон, який був прийнятий в лютому 1920 р., повертав значну частину землі у користування селян. Але відмови від «воєнного комунізму» не сталося, у 1920 р. продрозверстка стала механізмом пограбування селянства, привела до його зубожіння, що викликало нову хвилю невдоволення та активізацію селянського повстанського руху.

Вже всередині 1920 р. майже кожне оперативно-розвідувальне зведення тилу штабу Південно-Західного фронту фіксувало появу нових вогнищ селянських повстань [193, с. 129]. На кінець 1920 р. повстанці утримували значну територію сільських районів під своїм контролем, використовуючи тактику партизанської боротьби. На початку 1921 р. цей факт змушена була визнати і центральна влада. На Х з’їзді партії В. Ленін визнав, що «ми (радянська влада) виявилися втягнутими в нову форму війни, новий вид її».

Більшовики усвідомлювали той факт, що повстанський рух на селі був відповіддю на політику «воєнного комунізму», але продовжували стверджувати, що збройні виступи організовані «класовим ворогом» – заможним селянством, або за радянською термінологією, куркулями. Значну частину повстанських загонів становили середняки та бідняки. Нерідко повстання були спровоковані самими більшовиками – діями Червоної армії

або інших каральних органів по відношенні до селян (насильницькі реквізиції, знущання, розправи).

Радянська влада у боротьбі з повстанським рухом обрала тактику посилення репресій проти селянства. У «Короткій інструкції по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями» для губернських постійних нарад по боротьбі з бандитизмом від 20 квітня 1920 р. прописувався цілий комплекс заходів: в місцевостях, охоплених повстанським рухом, вводився інститут заручництва та кругова порука населення; у випадках «відверто виявленої ворожості населення, відмові у видачі повсталих, кара передбачалась дуже суворою, аж до повного знищення села»; щоб запобігти масовому уходу чоловіків до повстанських загонів, передбачався арешт усього дорослого чоловічого населення села [193, с. 135]. 23 серпня 1920 р. наказом Всеукраїнської Центральної Комісії по боротьбі з бандитизмом був створений інститут п'яти- і десятихатників, які своїм господарством, власним життям та життям своєї родини мали відповідати за «порядок» на селі.

На території Харківщини, як і Лівобережжя загалом, не існувало єдиного центру селянського повстанського руху. Тут було багато розрізнених нечисленних загонів, що перебували під впливом тієї чи іншої ідеології, або були позбавлені будь-якого ідейного забарвлення та грабували виключно з метою виживання. Відсутність єдиного координуючого центру не дозволяла повстанцям виробити загальну тактику боротьби, і в той же час утруднювала для режиму остаточний їх розгром. Керівництво протидією повстанському руху взяла на себе Харківська губЧК.

Наприкінці зими 1920 р. територією Харківської губернії прокотилася перша хвиля селянських виступів, викликана забороною вільної торгівлі хлібом. Хвилювання охопили Берецьку, Олексіївську, Борисівську волості Зміївського повіту. На початку березня 1920 р. виступили селяни Охтирського повіту, незадоволені гужовою повинністю, що заважала польовим роботам [325, с. 17-18].

Найбільше повстання сталося у Валківському повіті наприкінці квітня – на початку травня 1920 р. Його причиною стала масова мобілізація до Червоної армії. Селяни відмовлялися йти до війська та дезертирували, поповнюючи повстанські загони. Південна частина губернії (Зміївський, Ізюмський та Куп'янський повіти) були під впливом махновського руху, у той час як петлюрівські загони діяли насамперед у Валківському, Лебединському, Охтирському та Сумському. Зокрема, у Валківському повіті діяли петлюрівські загони Білецького, Перлика, Шатровки, Циглера, які посприяли розгортанню стихійного селянського руху.

Валківське повстання вибухнуло під гаслами припинення безглуздої громадянської війни, звільнення українського народу від ненависної «воєнно-комуністичної» диктатури більшовиків і з-під гніту Москви взагалі та відрізнялося не тільки розмахом, а й організацією власного самоуправління та налагодження зв'язків з повстанцями з інших місцевостей [325, с. 21-23]. Самоуправління здійснювалося військовим штабом повсталих – так званим «Українським народним урядом», до складу якого ввійшли офіцери армії УНР Сорокін, Джувало, Макаренко та інші. У відозві «УНУ» в якості причини повстання серед іншого фігурує і скарга на «грабунки вашої ЧК», що свідчить про масове невдоволення селянства діяльність цього органу [325, с. 24].

Харківські чекісти заарештували провід повстанців і таким чином дезорганізували виступ. Загони Червоної армії та спеціальний батальйон ХГЧК остаточно розгромили повстання 2 травня 1920 р. [94, с. 175]. Після цього губЧК провела розслідування.

Синхронно з Валківським вибухнуло повстання у Чугуївському повіті (Введенська, Старо- та Новопокровська, Тернівська волості) теж через масову мобілізацію до Червоної Армії. Очолили колишні його учасники білогвардійського війська. Силами ЧК та Червоної армії повстання вдалося придушити на початку червня 1920 р., організатори – білогвардійські офіцери Ткаченко, Гуслєв, Мізинцев, Тарутін засуджені до розстрілу [116, 1920, 4 і 5 червня].

Весною і влітку 1920 р. у південних повітах Харківської губернії періодично з'являлись загони отамана Н. Махна [94, с. 176-177]. Під їх впливом кількість учасників селянського повстанського руху постійно зростала. Органи ЧК не могли знищити повстанців, чекістам хіба що вдавалося виявити організаторів загонів або місцезнаходження «банд». Недостатність сил ЧК у боротьбі з селянським повстанським рухом визнавав і голова ВЧК Ф. Дзержинський [92, с. 36]. Тому для ліквідації «політичного бандитизму», крім органів ЧК та частин Червоної армії, до кінця 1920 р. були залучені війська внутрішньої охорони (ВОХР), війська внутрішньої служби (ВНУС), комітети незаможних селян, робітничі продовольчі загони.

У протоколах засідань Колегії ХГЧК за 1920 р. частка справ, порушених за обвинуваченням у «бандитизмі та мародерстві», а також у «повстанні та збройному виступі проти радянської влади», сумарно складає 16 % від загальної кількості справ. У цих справах проходило 150 осіб, з них 36 були засуджені до розстрілу, до концтабору на різні терміни ув'язнення (від 6 місяців до «на весь період громадянської війни») було направлено 26 осіб, 3 людини були запроторені до каторжної тюрми терміном на 2 роки, до лав Червоної Армії як дезертирів відправили 15 чоловіків, на дослідування або в інші органи переправлено 23 людини, 15 учасників антирадянського повстання в с. Непокрите були зобов'язані виплатити контрибуцію розміром від 25 тис до 1 млн рублів кожний, стосовно ще 32 осіб справу припинили або звільнили згідно з рішенням комісії за амністією, проголошеною на IV Всеукраїнському з'їзді Рад (див. дод. В).

У 1921 р. «боротьба з бандитизмом» була оголошена Раднаркомом УСРР «фронтом державної важливості» [7, 1921, 18 лютого], а у відозві V Всеукраїнського з'їзду Рад було проголошено: «Бандит – ось наш ворог» [7, 1921, 8 березня]. Більшовики перейшли до посиленої боротьби з селянським повстанським рухом з залученням всіх можливих ресурсів. Надзвичайна комісія зайняла важливе місце у цій боротьбі, про що свідчить хоча б той факт, що кількість справ, порушених за обвинуваченням у «бандитизмі» і переданих

органами ЧК до революційних трибуналів УСРР становила 30 % від загальної кількості справ по «політичному бандитизму» [126, табл. 1, 2].

На початку 1921 р. для безпосереднього керівництва боротьбою з повстанським рухом були створені Постійні наради по боротьбі з бандитизмом на всіх рівнях – від Всеукраїнської, де головував спочатку М. Фрунзе, а потім Х. Раковський, до повітових. Конкретними завданнями цих нарад були: контроль за проведенням засіву всіх посівних площ і виконанням продрозкладки та продподатку, розшук і арешт повстанців і дезертирів РСЧА, роззброєння цивільного населення, створення комітетів незаможних селян, більшовизація місцевих органів влади і, звичайно, «знищення куркулів як економічної сили» [110, с. 221, 225, 228, 321].

До складу Постійних нарад у губерніях поруч з іншими силовими структурами, представленими начальником тилу губернської дільниці, уповноваженими від губернських виконавчого комітету, продовольчого комітету, комітету з питань дезертирства, входив і представник від губЧК [114, с. 8]. Органи ЧК мали свої особливі функції у боротьбі з повстанським рухом, крім, власне, військової участі, а саме: розвідка, агентурна робота, пошук та затримка керівників повстанських загонів, проникнення до складу «банд» та їх руйнація зсередини, нагляд за радянськими органами та їх співробітниками на предмет співпраці з лідерами повстанського руху [217, с. 87].

З 1921 р. згідно з рішенням Комісії по розробці конкретних заходів по боротьбі з «дрібним бандитизмом» за органами ЧК було закріплено основну роль у ліквідації цього явища [110, с. 269]. Для цього губЧК могла використовувати власні батальйони або полки, аналогічні військові формування планувалось створити при повітових політбюро або надзвичайних комісіях. Допомогу органам ЧК мала надавати місцева міліція. Так, у звіті Чугуївського політбюро за період з 1 лютого до 15 травня 1921 р. зазначено, що «бандитизм» був головним напрямком діяльності: було заарештовано 40 осіб, обвинувачених у «бандитизмі», з-поміж загальної кількості в 92 людини [49, арк. 4]. В інших повітах тривала аналогічна робота.

Процес ліквідації «бандитизму» широко висвітлювався у тогочасній пресі. Так, у «Вістях ВУЦВК» була спеціальна рубрика «Боротьба з бандитизмом», у рамках якої коротко висвітлювався хід боротьби з повстанцями. Наприклад, у номері від 4 січня 1921 р. повідомлялося про «розправу над бандою» в районі Старобільська – в полон було взято 12 осіб, з них 11 – розстріляно [7, 1921, 4 січня]. Аналогічні повідомлення зустрічаються практично у кожному номері за 1921 р.

У звіті ВУЧК за 1921 р. зазначено, що селянському повстанському руху було завдано нищівного удару, зокрема органами ЧК було ліквідовано 52 великих та середніх «банди», у тому числі загони Н. Махна [110, с. 353]. У боях з «бандитами» була захоплена велика кількість трофеїв: артилерія, стрілецька зброя, набої, холодна зброя, бомби тощо. Близько 10 тис. осіб добровільно склали зброю до 1 вересня 1921 р., користуючись амністією, оголошеною V Всеукраїнським з'їздом Рад [110, с. 260]. У підсумку, селянський повстанський рух почав втрачати соціальну базу, зазнав відчутних людських та матеріальних втрат.

Однак «бандитизм» залишався ще значним фактором суспільного життя республіки. В кінці 1921 – на початку 1922 рр. з'являється новий його різновид, так званий «голодний». Його прояви були зафіксовані на значній території України: в Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Кременчуцькій, Харківській, Чернігівській губерніях та частині Полтавської, Миколаївської та Одеської губерній [193, с. 150]. Хоча його характеризувала повна відсутність політичного забарвлення, його не можна віднести до розряду карного: таким чином селяни добували собі їжу та боролись з продподатком, який збирався з голодуючих. Аналіз звітної документації повітових політбюро Харківщини свідчить, що «бандитизм» поруч з економічною злочинністю залишався одним з головним напрямків діяльності Надзвичайної комісії, що можна прослідкувати за матеріалами Зміївського політбюро (див. дод. Д) [48, арк. 2, 5, 8].

На кінець 1923 р. повстанство, «політичний бандитизм», як форма боротьби селян з радянською владою, були остаточно розгромлені.

У період революції розпочались систематичні репресії проти духовенства та церкви, місце яких чекісти визначали на «правому крайньому фланзі контрреволюції» [360, с. 234]. Проблематика боротьби радянського режиму з релігією та церковними організаціями є доволі розробленою в історіографії [докладніше див. 285; 291; 292; 319]. У спогадах А. Денікіна вказано, що під час «червоного терору» у 1919 р. в Харківській губернії чекістами було замучено до смерті 70 священнослужителів на чолі з настоятелем [40, с. 82]. У протоколах колегії Валківської повітЧК за 1919 р. є запис про розгляд справи, порушеної проти священника села Левендалівка Стефановського за «хулу на радянську владу», але місцеві селяни добились його тимчасового звільнення, виплативши чекістам 5 тис рублів [46, арк. 3].

Якщо говорити про місце органів ЧК у ліквідації церкви, то стратегію боротьби з духовенством у грудні 1920 р. визначив очільник ВЧК Ф. Дзержинський: «Моя думка: церква розвалюється, цьому нам треба допомогти, але ні в якому разі не відроджувати її у звичайній формі. Тому церковну політику розколу повинна проводити ВЧК, а не хто інший. Офіційні або напівофіційні відносини партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВЧК для єдиної мети – розтління попів. Зв’язок (будь-який) з попами інших органів кине на партію тінь – це небезпечна річ» [5, с. 446-447]. Лінія, прийнята партією та втілена ЧК, орієнтувала не на пряму конфронтацію з церквою, а на поступове її «руйнування» шляхом розкладання церковних організацій та тиску на вищий клір та «нижче попівство».

Церковники, сектанти та релігійний актив перебували на спеціальному обліку в органах ЧК, була «заведена дислокація всіх у губерніях України церков, синагог, молитовень, мечетей та ін.» [157, с. 337]. Представники ЧК входили до складу різних комісій: антирелігійної, по відокремленню церкви від держави, по «розкриттю чудодійних явищ». Особливу увагу чекісти

приділяли боротьбі з так званими «чудесними явищами», котрі, як вважалося, могли бути використані як привід для антирадянської пропаганди. Ретельно фіксувались, наприклад, випадки оновлення ікон [291, с. 45]. Встановлення особливого контролю за духовним життям мало на меті пошук приводів для обвинувачення кліру в «контрреволюції». По відношенню до духовенства співробітниками ЧК була вироблена своєрідна методика роботи: священнослужителів залякували, провокували або підкупляли, «перетворюючи, – за висловом Л. Берії, – у вічних рабів ЧК» [157, с. 339].

Священнослужителів, які не йшли на співпрацю з режимом, засуджували як таких, що надають підтримку контрреволюціонерам, висували їм надумані обвинувачення. Загалом, кількість тих, хто постраждав за віру у цей період, важко встановити. Російські дослідники – укладачі бази даних про представників православ'я, які зазнали переслідувань з боку радянської влади, подають відомості, що в період громадянської війни за віру постраждало близько 20 тис. осіб, понад 15 тис. з яких було страчено. Серед зазначених жертв – тисячі мешканців України, на теренах якої залишилось 8 найпотужніших за чисельністю віруючих православних єпархій (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська і Чернігівська) на чолі з митрополитом Київським – екзархом України, який підлягав патріарху РПЦ [319, с. 207].

Через брак документальних даних неможливо встановити кількість духовенства, репресованого ХГЧК. Окремої групи по боротьбі з «церковною контрреволюцією» створено не було, справи проти священнослужителів розглядалися загальним відділом по боротьбі з контрреволюцією [69, арк. 342].

В якості «контрреволюції» більшовики розглядали і опозиційні партії. Боротьба з «антирадянськими» партіями була одним з ключових завдань, поставлених більшовиками перед органами ЧК. При цьому у радянській історіографії, де проблема поступового зникнення опозиційних політичних партій та рухів була значно розроблена, усталилася думка, що крах політичних

супротивників зумовлювався не переслідуваннями з боку більшовиків за допомогою державного апарату, а втратою довіри до партій з боку трудового люду [186; 187; 204; 220; 239; 259; 269]. Іншою догмою радянської історичної науки виступало те, що всі опозиційні партії, навіть соціалістичні, у тому числі колишні союзники більшовиків, були дрібнобуржуазними за своєю суттю, а отже, боротьба з ними була історично виправдана. Органи ЧК-ДПУ, згідно з даною концепцією, припиняли діяльність опозиціонерів лише тоді, коли вони виступали проти радянської влади, організовували змови, терористичні акти та збройні повстання [274, с. 206].

До приходу радянської влади на українські землі наприкінці 1918 р. та на початку функціонування ВУЧК більшовики знищили монархічні організації, загальноросійські ліберальні та консервативні партії (кадети, октябристи), центри яких знаходились у Петрограді. При цьому використовувалася тактика обвинувачення членів опозиційних партій в участі в «контрреволюційних» змовах і виступах з подальшою фальсифікацією чи фабрикуванням справ [195, с. 104-108].

У Харкові репресії проти політичної опозиції розпочались у ході здійснення губЧК «червоного терору»: 16 червня 1919 р. були розстріляні 17 політичних діячів [95, 1919, 19 червня]. У циркулярному листі до всіх надзвичайних комісій України від 6 травня 1919 р. голова ВУЧК М. Лацис вказував своїм підлеглим: «У нас є тільки одна уже визначена та зміцніла урядова партія – комуністична (більшовиків). Українські ліві соціал-революціонери до цього наближаються. Але вони ще не перевірені і не здали екзамену на політичну зрілість. Їм особливо не варто довіряти. Всі інші, хоч і називаються соціалістичними, партії явно контрреволюційні, хто по своїй добрій волі, хто по природі, а хто по непорозумінню» [110, с. 72]. Таким чином, ЧК мала забезпечити монополізацію політичного життя країни шляхом поступового витіснення та ліквідації всіх партій, крім більшовицької.

На початку 1920 р. перед ВЧК та її органами на місцях було поставлено завдання вести гласний і негласний нагляд за всіма політичними партіями,

групами та причетними до них особами. На той момент зберегли існування тільки соціалістичні партії, у радянській історіографії вони отримали характеристику «дрібнобуржуазних» [259].

Ще одним з заходів більшовиків стала організація кампанії по дискредитації своїх політичних супротивників, при чому органи ЧК стали інструментом у цій нечесній політичній грі. У структурі губернських надзвичайних комісій для збору інформації, фабрикування та фальсифікації кримінальних справ проти опозиційних політиків була створена політична група, зокрема, у ХГЧК вона почала діяти з 26 лютого 1920 р. [59, арк. 7]. Згідно з річним звітом голови ХГЧК, підготованим для керівництва Цупнадкому, за перше півріччя 1920 р. політична група ХГЧК розробила 142 агентурних (без затриманих підозрюваних) і 85 слідчих справ (з заарештованими підозрюваними), а з 15 вересня 1920 р. до кінця поточного року ще 39 слідчих і 368 агентурних справ (період з 1.07 до 15.09 1920 р. у звіті не був висвітлений, оскільки попередній голова С. Шварц своїм наказом вилучив реєстраційні книги справ групи з невідомих причин) [59, арк. 7]. Харківські чекісти займалися місцевими осередками політичних партій та організацій, як ліві соціалісти-революціонери (інтернаціоналісти), ліві есери (борьбисти), революційні комуністи, анархісти, УПСР, меншовики.

Першою жертвою стали ліві есери (інтернаціоналісти). Питання про їх діяльність у робітничому середовищі та «антирадянську агітацію» було розглянуто на засіданні Харківського губкому КП(б)У, де було вирішено доручити губЧК «закрити клуб лівих есерів та ліквідувати їх політичну роботу в місті, не допускаючи організації мітингів, лекцій тощо» [110, с. 142]. 5 березня 1920 р., згідно з рішенням Цупнадкому, харківські чекісти заарештували конференцію лівих есерів-інтернаціоналістів за формальним приводом: нібито наявність наміру партії здійснити експропріацію на 4 млн руб. Розпочалося слідство, але, як визнав сам голова ХГЧК, 47 обшуків та арештів дали «хоч якийсь матеріал» тільки у 14 випадках [59, арк. 7], що може свідчити про явно надуманий (сфабрикований) характер справи. Частина

заарештованих була відправлена до ВЧК, частина залишилася у в'язниці при ХГЧК. Крім того, у ході слідства були порушені справи проти представників інших опозиційних партій – РСДРП(м), лівих есерів-борьбистів, революційних комуністів, що можна пояснити масштабною підготовкою провокацій по дискредитації цих політичних сил.

Партія лівих есерів-інтернаціоналістів намагалися чинити опір ХГЧК та сфальсифікованому слідству проти її членів, нелегально поширюючи серед робітництва листівки з роз'ясненням політичного характеру даної справи, а самі заарештовані погрожували розпочати голодування [95, 1920, 31 березня]. У відповідь на це керівництво Харківської губЧК заявило, що в ході слідства була встановлена провина як окремих членів партії, так і її ЦК, доведена співпраця есерів з кримінальними елементами. Зрештою, партія припинила своє існування на території Харківщини до кінця липня 1920 р. [59, арк. 7], а в самому місті осередок був розгромлений Цупнадкомом 6 вересня 1920 р. У результаті боротьби більшовиків проти УПЛСР(і) став її розкол: після того, як партія була розгромлена, більшість була відправлена до концентраційного табору «до кінця громадянської війни», а меншість, що відмовилась від антибільшовицької діяльності, була визнана ЦК КП(б)У як легальна радянська партія.

У 1921 р. партія лівих есерів-інтернаціоналістів остаточно була ліквідована. Цю операцію ВУЧК розпочала у березні , заарештувавши ЦК партії, а завершила у грудні 1921 р. [8, с. 74].

Однією з найвпливовіших соціалістичних партій в Україні була РСДРП(м). Меншовики користувалися значним впливом в робітничому середовищі в Україні, під їх контролем перебували профспілкові організації в Києві, Катеринославі, на Волині та Донеччині [245, с. 11]. У 1920 р. розпочалися систематичні репресії проти меншовиків та їхньої партійної організації, які тривали до 1931 р. Вирішальну роль у розгромі меншовицької партійної організації відіграли органи ЧК-ДПУ, фальсифікуючи справи проти її членів [360, с. 292-313].

Політична група Харківської губЧК теж взяла участь у процесі розгрому меншовиків. Чекісти у лютому 1920 р. закрили у Харкові орган РСДРП(м) в Україні «Наш голос». У середині 1920 р. співробітники ХГЧК заарештували Всеукраїнську конференцію меншовиків, із серпня по грудень 1920 р. близько 100 учасників цієї конференції перебували у харківській в'язниці, де, як пише у своїх спогадах меншовик С. Волін, «їх розмістили в неопалюваних, дуже переповнених камерах, годували тільки супом, що на тюремній мові називався «III Інтернаціонал», так як складався тільки з гнилих овочів, а ночами відбувалися масові розстріли, переважно інтелігентів» [190, с. 94].

У січні-березні 1921 р. ВУЧК і Харківська губЧК майже цілком розгромили місцеві меншовицькі організації: з 11 до 24 березня тривала масштабна операція, в результаті якої був закритий клуб «Соціал-демократ», а його майно конфісковане, 122 меншовиків заарештували [360, с. 298].

Боротьба з меншовиками як впливовою соціалістичною партією була стратегічно важливою для більшовиків. План по знищенню РСДРП розроблявся та втілювався керівництвом ВЧК (всіх заарештованих меншовиків у провінційних тюрмах довго не тримали, їх направляли до Москви). Тож роль харківських чекістів у розгромі меншовицької організації епізодична, але ця справа, з одного боку, підтверджує тезу про централізацію органів ЧК в Україні та їх підконтрольність московському центру, а з іншого – свідчить про цілеспрямований курс на знищення будь-яких політичних партій, крім більшовицької, що всіляко заперечувалося в радянській історіографії.

Натомість харківські чекісти відіграли головну роль в розгромі есерівських партій. Була ліквідована Українська партія соціалістів-революціонерів (ц. т.). Члени цієї партії (В. Голубович, М. Петренко, І. Лизанівський, І. Часник та інші) були звинувачені у «незаконній експропріації (грабіжництві)» (на основі підробленого ордеру губЧК) та антирадянській пропаганді [110, с. 142, 153]. Зрештою, УПСР (ц. т.) була визнана «активною контрреволюційною силою» [110, с. 247-250]. Судовий

процес в Харківському революційному трибуналі над ЦК УПСР (ц. т.) широко висвітлювався у пресі як показовий [116, 1921, 14, 16 червня]. Остаточно як організацію партію знищили в середині 1921 р. [196, с. 50].

Була розгромлена також група російських правих есерів, осередок яких містився в Харкові: заарештовані члени ЦК партії: Іванов-Жданов, Бейлін, Кошура, Ляскало, Степанович, Плеський, Яхновський, Дробенко, Ришков та інші. Були захоплені гектографи, на яких праві есери друкували свою газету «Голос соціаліста-революціонера» [8, с. 74].

Знищені були і харківські анархісти. Боротьбу з ними губЧК повела одразу після вступу до міста радянських військ у грудні 1919 р. – тоді вдалось ліквідувати майже всі анархістські організації Харкова, звинувативши їх у кримінальних злочинах [217, с. 27-29]. Для цього існували певні підстави – анархісти, спираючись на тезу про «боротьбу з класом гнобителів», організували цілий ряд «експропріацій», тобто пограбувань з метою матеріального забезпечення діяльності своїх осередків. З цього приводу орган асоціації анархістів Харкова «Набат» писав: «Нас називають злодіями. Ця галаслива зграя припускає, що ми здатні тільки на грабіжництво, як вони називають наші експропріації. А чи не є це найзатятіший протест проти власності. Ми ослаблюємо цим державу, владу… Я користуюсь всім, і тільки беру, але нічого не даю» [109, 1919, 16 січня].

Як зазначено у звіті Всеукраїнської ЧК за 1920 р., наприкінці листопада 1920 р. була проведена спільна з Цупнадкомом операція проти махновців та анархістів – було заарештовано членів махновської «дипломатичної місії» Попова, Богданова, Хохітву та весь секретаріат харківської конференції «Набату» [110, с. 244]. Здійснено це було за рахунок провокації ЧК, яка оголосила про легалізацію анархістів та повернення їм свободи агітації. Після двох днів проведення анархістами мітингів всі вони були переписані чекістами, а третього дня заарештовані [168, с. 243]. Майже одночасно була ліквідована асоціація анархістів у Києві, де з найбільш

помітних діячів були затримані Гофман, Консе і Акерман. У цей же час заарештовано анархістів Полтавської і Роменської асоціацій [168, с. 245].

Завдяки діям політичної групи Харківської губЧК небільшовицькі політичні сили у місті припинили своє існування, окрім кількох незначних груп, що перейшли до підпілля і не могли становити серйозної загрози для влади. Їх було ліквідовано протягом 1921 р. Політична монополія більшовиків з точки зору контролю над державними органами була практично абсолютною вже на кінець 1920 р.

Виконуючи директиви більшовицької партії, Надзвичайна комісія виступила інструментом ліквідації політичної опозиції. Методи, які при цьому були застосовані, це фальсифікація та фабрикування кримінальних справ проти членів партій, провокації, дискредитація у публічному просторі. Більшовики розуміли небезпечність прямого фізичного знищення опозиціонерів, тому використовувалася стратегія поступового витіснення партій з суспільного життя з застосуванням тиску карально-репресивних органів. У випадку з есерами, що розпорошилися на кілька партійних організацій, ЧК вистачило близько двох років для їхнього знищення, а процес ліквідації РСДРП(м) зайняв більше 10 років. Але якщо говорити про монополію більшовиків у сфері державного управління, то вона настала значно раніше, з 1920 р. І це була, безсумнівно, мета більшовиків, а не наслідок обставин, як стверджувала радянська історіографія. Власне, опозиційність партій була результатом цілеспрямованої політики більшовиків, які не надали цим партіям можливості повноцінної участі у суспільно-політичному житті.

Боротьба з контрреволюцією була основним завданням органів ЧК, оскільки поняття «контрреволюції» охоплювало широке коло загрозливих для більшовицького режиму явищ: діяльність антирадянських організацій, виступи, повстання, інакомислення. Криміналізація дій антибільшовицької опозиції стала одним з головних інструментів утвердження радянської влади. Роль органів ЧК при цьому полягала у фабрикуванні справ та їхньому позасудовому вирішенню.

3. 3. Боротьба з економічною злочинністю

Боротьба з економічною злочинністю була важливим напрямом діяльності Надзвичайної комісії. Економічна злочинність окреслювалася двома головними правопорушеннями – «спекуляція» та «посадові злочини».

Боротьба з посадовими злочинами посідала одне з важливих місць в діяльності органів Надзвичайної комісії. До посадових злочинів належали перевищення влади і службових повноважень, використання службового становища в особистих цілях, розтрата казенних коштів і хабарництво, пияцтво в робочий час, халатне ставлення до службових обов'язків, незаконне привласнення майна, несанкціоновані обшуки та арешти [97, с. 331-332]. У використаних у дослідженні протоколах засідань колегії Харківської губернської надзвичайної комісії за 1920 р. було зафіксовано 23 справи, порушені за обвинуваченням «посадовий злочин» та 2 справи за саботаж, які теж можна розглядати як різновид посадового злочину, що становило 7 % від загальної кількості справ за 1920 р. (див. дод. Б).

Більшовики, зокрема В. Ленін, пояснювали численні факти корупції, зловживання службовим становищем, хабарництва в середовищі радянських чиновників складними умовами війни та економічної кризи, внаслідок чого не вдалося створити новий пролетарський державний апарат і доводилося спиратися на службовців колишнього царського часу. Радянська історіографія також слідувала цій офіційній оцінці, пояснюючи значну кількість посадових злочинів «об'єктивними обставинами» [274, с. 290]. Так, значне поле для зловживань службовим становищем виникло у період «воєнного комунізму» через наявність великої кількості державних органів та установ з надзвичайними повноваженнями, куди потрапляли не тільки віддані ідеям пролетарської революції особи, а й колишні царські чиновники та нові кар'єристи, що йшли туди з метою власного збагачення за рахунок трудового люду. Але з іншого боку, в історіографії всіляко підкреслювалося, що велика кількість посадових злочинів була вчинена свідомо «контрреволюціонерами»

з метою дискредитації радянської держави та знищення завоювань революції. Існував навіть певний тип посадового злочину – «саботаж». Але, звісно, і хабарництво, і зловживання службовим становищем, на думку більшовиків, були контрреволюційними за своєї суттю, оскільки загрожували революційним перетворенням. Радянські службовці, що скоїли злочини такого типу, відносилися до категорії «внутрішніх ворогів», які залишилися після перемоги пролетарської революції над «зовнішніми ворогами» [262, с. 9].

Таку увагу органів ЧК до посадових злочинів можна пояснити і намаганням чекістів підкреслити свою значущість у процесі утвердження більшовиків при владі, що, власне, і розумілося під перемогою пролетарської революції. Керівники Надзвичайної комісії, зокрема Ф. Дзержинський, М. Лацис, постійно наголошували на необхідності розширення повноважень органу у зв’язку з наявністю загрози в державному апараті [92, с. 27; 262, с. 9, 11], зокрема очільник ВЧК зазначав: «Боротьба зі злісними діями радянських службовців, так як вона приймає форму посадових чи кримінальних злочинів, цілком лежить на органах Чека» [92, с. 30].

Боротьба з посадовими злочинами передбачала і профілактичні заходи серед радянських службовців. У 1919 р. в «Известия ВУЦИК Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Харьковского губревкома» з’явилась замітка про зловживання службовим становищем службовців державних радянських установ: «Останнім часом вулицями Києва після закінчення занять у радянських установах безперервно роз'їжджають різного ґатунку автомобілі і екіпажі, що належать різним державним установам, переповнені виряджeними дамами з квітами в руках у супроводі кавалерів із радянських «трударів». Цілі вервечки екіпажів та моторів стоять біля під’їздів театрів і інших розважальних закладів: шинків і т. д. в очікуванні своїх «панів». Надзвичайна комісія вирішила покласти край неприпустимим неподобствам. Той, хто буде помічений у вищезазначених діях, – буде затриманий і буде розглядатися комісією як марнотрат народної праці і буде покараний з усією суворістю революційного часу» [95, 1919, 13 червня].

Тобто, ЧК попереджала про можливі наслідки вчинення «посадових злочинів», залякувала радянських службовців.

В свою чергу це можна трактувати як намагання більшовиків утвердити серед радянських службовців певну модель поведінки, взірцем якої були чекісти. Як зазначають автори монографії, присвяченої історії повсякденного життя радянської України у пореволюційний час, ідеалізований патерн життєвого шляху комісара-партійця був канонізований достатньо рано і протримався дуже довго. Елементами цього образу були аскетизм у побуті, ідейність, серйозність, скупість в емоціях, відданість справі [283, с. 345].

Декрет «Про боротьбу зі спекуляцією» був прийнятий Радою Народних Комісарів РСФРР 22 липня 1918 р. Згідно з цим документом, спекулянтами вважалися особи, винні у збуті, скуповуванні або зберіганні з метою збуту продуктів харчування, товарів масового споживання, дорогоцінних металів, цінних паперів, валюти; особи, що проводили махінації з продовольчими картками або купонами; особи, що не зареєстрували предмети, які мали бути надані на облік державним установам (так звані «надлишки»); особи, що сприяли здійсненню спекулятивних дій (нерідко мова вже йшла про посадовий злочин) [97, с. 161-163]. З приходом більшовиків до влади в Україні дія цього нормативно-правового акту була поширена і на українську територію. Справи з дрібної спекуляції перебували у віданні міліції, а значної, що межувала з контрреволюцією чи посадовим злочином, – ЧК. У період з 21 травня до 4 серпня 1919 р. спекуляція та посадові злочини були тимчасово вилучені з компетенції надзвичайних комісій, проте вже з серпня 1919 р. згідно з рішенням Політбюро ЦК КП(б)У справи «по посадових злочинах і значній спекуляції, що межує з контрреволюцією» [110, с. 85], було доручено вести ВУЧК.

Близьким до спекуляції за соціальною природою було мішечництво – нелегальне постачання продуктами харчування населення міст, що виникло як стихійне явище у відповідь на загострення продовольчої кризи та товарного голоду [206, с. 6-7]. У містах співробітники ЧК, міліція мали відловлювали

мішечників у місцях їх скупчення, на вокзалах та стихійних ринках, чекісти проводити з ними роз'яснювальну роботу [45, арк. 123]. Проте реальні дії силовиків в таких ситуаціях за браком матеріалу важко відтворити.

Проблема стихійного ринку та спекуляції, що виникала на його фоні, широко висвітлювалася у центральній пресі [7, 1920, 4 липня, 18 серпня; 116, 1920, 30 червня, 29 липня, 6 серпня]. Паліативний ринок у Харкові, де було довзволено чатскову торгівлю продуктами з сільської місцевості, існував в 1920 р. Заборона на торгівлю предметами фабрично-заводського виробництва згідно з рішенням губвиконкому почала діяти з 12 вересня 1920 р. [116, 1920, 16 вересня].

Дані про боротьбу органів ЧК на Харківщині зі спекуляцією у 1919 р. мають уривчастий характер. Так, згідно зі щотижневим донесенням від Валківської повітової ЧК, у березні силами повітЧК було затримано 4 спекулянти [46, арк. 11]. У проаналізованому протоколі засідання колегії Валківської ЧК від 19 квітня 1919 р. з 9 розглянутих справ 1 була проти спекулянта Філоненка, якому призначили штраф у розмірі 10 тис рублів, а у випадку неспроможності його сплатити – ув'язнення терміном на 6 місяців з виконанням примусових робіт [46, арк. 18-18 зв.]. Згідно зі звітом Валківської повітЧК за квітень 1919 р. серед розглянутих 91 справ, 5 з них були порушені за обвинуваченням «посадовий злочин», а 25 – «спекуляція», тобто частка таких справ становила 33 % від загальної кількості [46, арк. 43]. У травні комісія розглянула 136 справ, з них 52 справи по посадовим злочинам та спекуляції, тобто 39 % від загальної кількості [46, арк. 102] (див. дод. Е). Тобто, можна припустити, що кількість справ, порушених проти спекулянтів органами ЧК, становила в 1919 р. третину від загального масиву.

Ця частка залишилася сталою і в 1920 р.: у проаналізованих протоколах засідань колегії ХГЧК справ, порушених проти спекулянтів, найбільше – 108, у частковому відношенні це 32 % від розглянутої кількості справ (див. дод. Б).

Законом визначалася різна міра покарання за спекуляцію в залежності від масштабів – від виплати штрафу до розстрілу. Але на практиці, як свідчать

вивчені протоколи засідань колегії ХГЧК, у більшості випадків обвинувачені в спекуляції були ув'язнені до концентраційного табору терміном від 3 місяців до 5 років чи на «період громадянської війни». У другій половині 1920 р. засуджені направлялися до табору примусової праці. У трьох справах підсудним був призначений штраф – 200, 250 и 300 тисяч рублів. Майже у всіх випадках, навіть коли підсудного відпускали чи припиняли справу, опечатане майно у квартирах чи лавках, вилучені при обшукові цінності конфіскувалися (див. дод. Ж).

Соціальною основою спекулянтів вважалася буржуазія, клас, що до революційних подій акумулював найбільші матеріальні цінності. В ході обшуків вдавалось забрати лише частину багатств, інше, сховане більш ретельно, забиралось владою шляхом обвинувачення в спекуляції та присудження штрафу.

Інша тактика по вилученню прихованих багатств полягала у тому, що ув'язнених до концентраційного табору могли звільнити, але за умови внесення родичами певної грошової суми (від 100 тисяч до 1 мільйона рублів), «явки батька заарештованого» (з метою вимагання внесення за сина задатку) і так далі [69, арк. 150, 158, 160]. Саме тому більшість обвинувачених у спекуляції осіб опинялася в концтаборі. Іноді за день роботи спеціальної «трійки» ХГЧК за умови внесення до комісії у п'ятиденний термін певної суми за ув'язненого (25, 50 або 100 тисяч рублів) могли амністувати від 20 до 40 осіб [69, арк. 271-272]. До амністування чекістів також підштовхувала перевантаженість місць позбавлення волі.

Справами зі спекуляції і посадових злочинів займалося економічне відділення, що існувало у складі секретно-оперативного відділу. У звіті голови ХГЧК до Цупнадкому робота губЧК за першу половину 1920 р. оцінювалася як організаційна та слабка, не була виключенням і робота групи по боротьбі зі спекуляцією та посадовими злочинами [59, арк. 6]. Незважаючи на критику керівництва, співробітники групи розробили кілька значних справ, що стосувалися посадових злочинів та спекуляції в радянських державних

органах. Так, була порушена справа проти 34 співробітників губернського карного розшуку на чолі з головою Пшениченко-Торським за фактами систематичного пияцтва та хабарництва та 9 спекулянтів-ювелірів, що дали хабарі, 3 з них засудили до вищої міри покарання – розстрілу [59, арк. 6; 116, 1920, 1 липня]. Спекулянти були виявлені ХГЧК і в інших установах – в повітовому розшуку, в Центральному поштово-телеграфному управлінні, губернському відділі охорони здоров'я та Харківському управлінні міліції.

З липня 1920 р., як зазначив у звіті голова ХГЧК, робота групи по боротьбі зі спекуляцією та посадовими злочинами якісно покращилася. Підкреслювалась роль співробітників Київської губЧК, евакуйованих через польський наступ на Київ, що влились до складу харківської комісії. Якщо протягом березня-травня 1920 р. група розробила 133 справи, в червні-липні їх вже було 185 (крім справ, що були направлені на розгляд до інших судових установ), а в серпні – 400 нових справ та 300 перебували у розробці [59, арк. 6 зв.]. Кількість справ постійно зростала, що свідчило про цілеспрямовану роботу ХГЧК у цьому напрямку. На кінець року група звітувала про 1362 розглянуті справи з 1618 заарештованими [59, арк. 7].

Голова ХГЧК І. Радін зазначав у газеті «Пролетарий», що у другій половині 1920 р. «контрреволюція змішалася зі спекуляцією», тобто справи зі спекуляції стали носити не тільки економічний, а й політичний характер. В цих умовах «ЧК довелось замість відкритої боротьби вивчати і всесторонньо досліджувати у повному контакті з РКП(б) всі галузі народного господарства» [116, 1920, 12 грудня]. У цей період Харківська губЧК розкрила організоване злочинне угруповання серед радянських службовців, чиї дії загрожували господарству республіки. Мова йде про справу Залізничного лісозаготівельного комітету. Суть обвинувачення, висунутого 60 особам, полягала у тому, що було організовано вивіз до РСФРР продуктів, отриманих за твердими цінами, за вільними цінами, які в 20-50 раз перевищували тверді. Всього було вивезено 315 вагонів з товарами. Прибуток злочинної групи склав кілька сотень мільйонів рублів [114, с. 21]. У зв'язку з цією справою було

розкрито ряд злочинів (корупція, зловживання службовим становищем) в інших установах – Головпродукт, Головліском, губліском тощо [116, 1920, 12 грудня]. Більшість осіб, що проходили в цій справі, були засуджені до розстрілу, інші – на різні терміни ув'язнення направлені до концтабору [136, арк. 123-124].

Варто зазначити, що за 1920 р. Харківська губЧК зібрала 78 млн рублів за рахунок конфіскованих цінностей (з яких за рік було витрачено 58 млн рублів). Крім цього, до казначейства комісії надійшло 14 млн руюлів контрибуції (збиралася з заможних верств населення) та штрафних 2, 4 млн рублів. Контрибуція була перерахована Комісії допомоги хворому та пораненому червоноармійцю, а штрафи – до республіканського бюджету. Туди ж були спрямовані 18 тис. руб. золотом, 3 484 руб. сріблом, 145 руб. міддю. Вилучені 1 млн руб. романовських грошей та 4 млн «керенок» були заброньовані губернським фінансовим відділом на «таємні потреби» [59, арк. 5].

З осені 1920 р. чекісти були залучені до контролю за господарськими органами – до паливних, постачальних, промислових, адміністративних, транспортних установ були направлені уповноважені від губернської ЧК. [59, арк. 6 зв.]. 25 січня 1921 р., згідно з наказом ВЧК, для контролю за господарськими органами республіки було створено економічне управління в складі ВУЧК [359, с. 261-262]. У структурі ХГЧК для виконання функцій економічного контролю у 1921 р. було створено економічний підвідділ, кооперативно-продовольчу та виробничо-промислову групи, співробітники яких мали не тільки боротися зі спекуляцією, корупцією, а й війшли до складу комісій, що інспекували радянські господарські органи, промислові підприємства, кооперативи тощо [59, арк. 20]. У звіті ВУЧК за 1921 р. до VI Всеукраїнського з'їзду Рад, повідомлялось, що чекісти взяли участь у роботі цілого ряду контрольно-наглядових комісій: покращення побуту робітників, впорядкування складської справи на Україні, допомоги голодуючим, обстеження цукрової промисловості, обстеження Криворізького

басейну, постачання технічними матеріалами Донбасу тощо, а також проінспектували головні економічні установи республіки [110, с. 355].

У результаті цих перевірок у 1921 р. Харківською губЧК було здійснено значну кількість операцій у сфері боротьби з економічними злочинами. Найбільшими з них були:

справа «валютчиків» – було затримано кілька груп злочинців (всього 23 особи), що займалися перевезенням валюти до польського кордону. У ході оперативної роботи співробітниками ХГЧК було конфісковано 2 фунти золотих речей, золотих монет на 350 рублів, 65 діамантів (по 20 каратів кожен), 148 620 рублів валюти, радянських грошей – 37 047 452 рублів;

справа харчового відділу Ради народного господарства: було заарештовано 44 людини, а саме колишніх купців, фабрикантів, дрібних торговців, яким інкримінувалися зловживання з постачанням;

справа гублісу – заарештовано і притягнуто до кримінальної відповідальності 23 людини, всі колишні значні лісопромисловці;

справа губодягу – 7 чоловік заарештовано, суть справи полягала у тому, що обвинувачені особи за фіктивними документами видавали і отримували значну кількість воєнного обмундирування [59, арк. 15].

Боротьба з економічною злочинністю передбачала, з одного боку, подолання корупції серед державних службовців, керівників підприємств, а з іншого, виступала приводом для знищення ринку, переслідування буржуазії, чинників, які заважали втіленню політики «воєнного комунізму». В черговий раз проявилась двоїстість ЧК, карально-репресивного органу, діяльність якого, тим не менше, сприяла поступовій стабілізації суспільства.

3. 4. Боротьба з кримінальним бандитизмом

Кримінальний бандитизм в містах протягом 1920-х рр. залишався істотним явищем, з яким вели боротьбу міліція, Червона армія та органи державної безпеки – спочатку ЧК, згодом ДПУ. Особливою напруженою

ситуація була в 1919 – на початку 1920-х рр. Різкий ріст злочинності в містах, її організацію можна пояснити складними соціально-економічними умовами життя: голод, економічний занепад, дитяча безпритульність (підлітки часто були учасниками банд). Як зазначає О. Чернуха, у перші роки існування радянської влади міліцейські загони відчували істотний брак у обмундируванні, зброї, кваліфікованих кадрах, тому частково боротьба з кримінальним бандитизмом була покладена на органи ЧК, хоча це явище і не перебувало в їхній компетенції.

Роль губернської ЧК у боротьбі з кримінальним бандитизмом у Харкові в цей період істотна. Саме співробітники ХГЧК протягом 1920 р. ліквідували ряд значних та безліч дрібних бандитських угруповань. Для боротьби з кримінальним бандитизмом у структурі Харківської губернської надзвичайної комісії у 1920 р. було створено загальну групу. Протягом періоду з 1 березня до 31 грудня було порушено 1246 справ та заарештовано 1157 осіб. З цього масиву кримінальних справ до судових установ, Народного комісаріату юстиції, повітових військоматів, Комітету з питань дезертирства та до штрафної роти було передано 711. Стосовно осіб, які залишилися під юрисдикцією губЧК, 327 було звільнено, 89 – засуджено до позбавлення волі на різний термін ув’язнення, 119 – розстріляно [59, арк. 12]. Всього за рік було розстріляно 300 бандитів, як повідомляв голова ХГЧК І. Радін [116, 1920, 12 грудня]. Було розкрито 80 притонів («малин») [217, с. 26]. Крім того, харківські чекісти взяли під свій контроль особовий склад карно-пошукової міліції [274, с. 304].

Протягом кількох місяців 1920 р. місцевим чекістам допомагала спеціально створена для боротьби з міським бандитизмом Особлива група ВУЧК [274, с. 305]. У результаті їхніх спільних дій були ліквідовані такі бандитські угруповання, як банда отопорщиків Болотіна; банда Талалаєва на прізвисько «Женка» у кількості 12 осіб, яка здійснила в місті ряд озброєних пограбувань; банда злочинців і фальшивомонетників, якою керував відомий ще з царських часів злочинець на прізвисько «Сибіряк Сашка золотий зуб» –

колишній морський офіцер з вищою освітою; банда, сформована з числа колишніх учасників організованого злочинного угруповання П'ятисоцького, відома своєю особливою жорстокістю (покалічення та зґвалтування жінок) [59, арк. 11]. В Харкові був заарештований розшукуваний в усій республіці бандит Епштейн, що входив до київського збройного угрупування «Чорна маска» та був учасником 28 пограбувань та кількох вбивств [114, с. 26; 116, 1920, 12 грудня].

Харківським чекістам також вдалося знищити банду «Редкокоті» з 5-ти осіб, яка діяла на території України протягом п'яти років і здійснила цілий ряд крупних пограбувань. Подібну славу невловимих злочинців мала і ліквідована чекістами банда «Сашки» Погребняка, що складалася з колишніх каторжників і діяла в Харкові протягом кількох років. За багатьма з названих банд тягнувся довгий кривавий слід – відчуваючи слабкість правоохоронців, бандити поводилися вкрай жорстоко і зухвало, лише втручання співробітників ХГЧК і Цупнадкому зупинило злочинців.

Крім бандитських угруповань, були заарештовані і окремі відомі злочинці: два учасники банди Бондаренка, що брали участь у відомому нальоті з пограбуванням на 37 млн рублів [219, с. 26-30].; ґвалтівник, грабіжник Л. Гурін, що видавав себе за харківського чекіста Саєнка [59, арк. 12]. Всі вони за вироком Колегії ХГЧК були розстріляні.

У 1921 р. ХГЧК ліквідувала кримінальні угрупування Буйвида, який до того двічі тікав з-під арешту, Митьки Маляра, Батура, що орудували в м. Харкові і були одними з найнебезпечніших злочинців свого часу. Крім того, були заарештовані такі злочинці як, «Луна», «Козел» і «Матрос» з відомої банди П'ятисоцького, що була в основному розбита в 1920 р. Загалом, до вищої міри покарання протягом 1921 р було засуджено 45 учасників організованих збройних угрупувань.

Починаючи з 20-х рр. XX ст., в історіографії всіляко підкреслювалось значення органів ЧК у боротьбі з кримінальним бандитизмом. Але опрацьований матеріал свідчить про периферійність цього напрямку в

діяльності Харківської губернської надзвичайної комісії, що дозволяє припустити, що він мав таке ж другорядне значення для ВЧК загалом. На користь цього також свідчить той факт, що кримінальний бандитизм в 1920-ті рр. не тільки не був подоланий, а й значно зріс в своїх масштабах. Боротьбу з ним очолила міліція, для операцій по знешкодженню банд інколи залучалися співробітники ДПУ або військові.

Розрізнення кримінального та політичного бандитизму більшовиками свідчить про різну природу цих явищ. Більша увага до політичного бандитизму, тобто селянського постанського руху, свідчить про політичну спрямованість діяльності ЧК, головне призначення якої – безпека радянсього режиму, а не населення.

Таким чином, діяльність Харківської губернської надзвичайної комісії охоплювала різні сфери життя радянського суспільства – економіку, політику, суспільство. Оголошуючи боротьбу з тим чи іншим явищем, Надзвичайна комісія виходила з установки про небезпечність для держави чи суспільства, ототожнюючи з загрозою для більшовицької влади. Більшість явищ, з якими повела боротьбу Надзвичайна комісія, за визначенням самих більшовиків були «контрреволюційними» за своєю суттю. «Контрреволюція» стала універсальним обвинуваченням для більшовицьких опонентів у різних сферах і водночас засобом ідеологічної обробки суспільства, якому вказувалось, що здобутки революції – свобода, демократія, скасування смертної кари тощо, – не є реалізованими через «контрреволюціонерів»: спекулянтів, представників інших партій, корупціонерів, повстанців тощо.

У діяльності ХГЧК умовно можна виділити три напрями: політичний, економічний та кримінальний. До політичного належала боротьба з антирадянськими організаціями, опозиційними партіями, селянським повстанським рухом, церквою, що характеризувалися більшовиками як «контрреволюція». Економічний включав у себе боротьбу зі спекуляцією та посадовими злочинами, а також нагляд за радянськими установами та

підприємствами. Кримінальний напрям передбачав боротьбу з організованими злочинними угрупуваннями в містах. В залежності від виду операції ХГЧК могла співпрацювати з Червоною Армією, ВНУС, ЧОН та міліцією. Наявність в органів ЧК оперативно-пошукових, процесуальних, слідчих та позасудових повноважень перетворили губЧК на найбільш ефективний радянський правоохоронний орган.

Діяльність ХГЧК, з одного боку, відображала політику більшовиків у плані знищення політичної опозиції, насадження «воєнного комунізму», встановлення ідеологічної монополії, а з іншого, задовольняла об’єктивні потреби суспільства у безпеці, стабілізації, подоланні економічного занепаду. У діяльності ЧК переважали карально-репресивні методи, спостерігалось нехтування законом.

РОЗДІЛ 4
ОСОБОВИЙ СКЛАД ХГЧК: ФОРМУВАННЯ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

4. 1. Комплектування особового складу ХГЧК, його якісні та кількісні параметри

Формування особового складу надзвичайних комісій тривало разом з розвитком органу. Професійна група чекістів почала формуватися після створення ВЧК у грудні 1917 р. До нового органу принципово не приймалися колишні співробітники царських правоохоронних органів, а отже, чекісти не мали спеціальної професійної підготовки. Перевага надавалася тим, хто мав дореволюційний стаж підпільної партійної роботи, належав до Червоної гвардії. У зв'язку з гострим браком такого контингенту, що був затребуваний на всіх ділянках радянського будівництва, до роботи в органи ЧК залучали кадри колишніх військових, а також тих вихідців з робітничо-селянського, міщанського та інтелігентського середовища, які вважалися наділеними так званою «революційною правосвідомістю».

Від початку існування ВЧК штат губернської надзвичайної комісії поділявся на дві категорії – спеціалістів та інших службовців. До спеціалістів, власне, чекістів, належали: голови губЧК, начальники особливих, прикордонних, транспортних відділів, члени колегій, завідувачі відділів, слідчі, уповноважені, комісари, а також їх помічники, агенти, коменданти, начальники і наглядачі слідчих в'язниць, військові цензори, інструктори, співробітники обліково-реєстраційних відділів, столів розшуку, особового складу. Інші співробітники – це секретарі-машиністи, мотоциклісти, кучери, фотографи, писарі, журналісти, діловоди, архіваріуси, бухгалтери, казначеї, телефоністи, кур'єри, завгоспи, комірники, двірники, сторожі, кухарі, грубники [367, с. 34].

Права та повноваження відповідальних співробітників були дуже широкі. Наприклад, у компетенції комісарів ЧК було: ведення негласного нагляду, збір відомостей про «антирадянські» організації, збір і узагальнення свідчень про оперативне обстановку на певній території, виявлення і попередження «контрреволюційних», кримінальних злочинів, ведення слідства у формі дізнання тощо. Агенти мали виявляти та попереджувати злочини на транспорті, підприємствах народного господарства, в радянських установах [367, с. 36].

Необхідно вказати на проблему відсутності чіткого розмежування функціональних обов'язків серед відповідальних співробітників ЧК. В залежності від ситуації та наказу керівництва кожен чекіст міг вести нагляд за об'єктом, проводити обшуки, арешти, вести слідство. Така універсальність була наслідком нестачі кадрового резерву.

Зі зміною структури губЧК на початку 1920 р., поглибленням її спеціалізації шляхом утворення груп по боротьбі з бандитизмом, спекуляцією, контрреволюцією тощо відбулось чітке розмежування функцій співробітників [367, с. 36]. Тоді ж були введені нові посади – уповноваженого, помічника уповноваженого, розвідника та секретного співробітника. Уповноважені ЧК, згідно з наказом ВЧК від 13 серпня 1921 р., мали збирати відомості про політичне та соціально-економічне становище губернії та передавати інформацію у вигляді зведень керівництву комісії. Вони мали вести облік заарештованих і проводити попереднє слідство з кримінальних та контрреволюційних злочинів. Помічник уповноваженого мав вести облік затриманих, а також при необхідності проводити їх обшук та допит. Для збору оперативної інформації створювалася посада розвідника. В обов'язки співробітників розвідки входило негласне спостереження за підозрюваними в злочинній діяльності. На відміну від розвідників, секретні співробітники входили до складу злочинних угрупувань і, працюючи під прикриттям, збирали необхідну для слідства інформацію [367, с. 37]. Прикметно, що навіть

у вільний від роботи час, всі без винятку співробітники ЧК мали виконувати розвідувальні функції.

Формування особового складу ХГЧК відбувалось в умовах гострої нестачі кадрового резерву. Якщо первинний кістяк ВУЧК був створений здебільшого за рахунок відряджених з Москви партійців, то вирішувати кадрову проблему середньої (губернські ЧК) та низової (повітові органи) ланок радянському керівництву в Україні доводилося самотужки.

Розростання Надзвичайної комісії вимагало від партійного керівництва швидкого вирішення проблеми нестачі кадрів. Існувало два основних шляхи професійної підготовки – навчання новачків у ході роботи, яке здійснювалось під наглядом вже досвідчених чекістів, і навчання на спеціальних курсах ВЧК у Москві.

Перші курси ВЧК розпочали роботу у вересні 1918 р. і тривали три тижні. Записатися на курси мали право особи з партійною рекомендацією або діючі співробітники губернської чи повітової ЧК. Оголошення про початок курсів та запис до них було опубліковане в центральній пресі – «Известиях ВЦИК», тому теоретично туди міг піти будь-хто бажаючий, хто отримає рекомендацію від парткому. Перед вступом кандидати мусили підписати зобов’язання: прослужити у ВЧК не менше шести місяців, неухильно дотримуватись всіх розпоряджень та наказів завідувача курсів та начальників відділень, суворої дисципліни та вимог, «віддаючи себе у повне розпорядження ВЧК». Кількість слухачів не перевищувала 120 чоловік. Заняття проводили члени колегії і високопоставлені співробітники ВЧК І. Ксенофонтов, Д. Євсеєв, І. Полукаров, Г. Мороз, В. Фомін та інші [310, с. 6].

Програма курсів передбачала вивчення історії робітничого руху, міжнародного значення Жовтневої революції, прав і обов’язків комісарів ВЧК, проведення дізнання, форми і методи боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами. Судячи з усього, найважливіше було надати слухачам ідеологічну підготовку, адже передбачалося, що вони на місцях будуть виконувати насамперед інструкторські функції.

До кінця 1918 р. відбулося кілька випусків цих курсів, але стало ясно, що три тижні – занадто короткий термін для підготовки співробітників ЧК. Тому з 11 серпня 1919 р. розпочали роботу вже двомісячні, а з 1921 р. – тримісячні курси по підготовці слідчих, розвідників і комісарів надзвичайних комісій. На їх основі у 1922 р. створили Вищі курси ДПУ, які вже мали характер постійно діючого навчального закладу.

Як зазначають українські дослідниці питання фахової підготовки співробітників спецслужб С. Лясковська та Т. Вронська, даних щодо участі у спеціалізованій підготовці чекістів з України у 1919 та 1920 рр. не виявлено [191, с. 162]. В 1921 р. на навчання до Москви вже були направлені кандидати на службу в ЧК з України.

Організатори навчальних курсів постійно стикались з проблемою нестачі курсантів. Так, у грудні 1919 р. голова ВЧК Ф. Дзержинський звернувся до ЦК РКП(б) з проханням сприяти в організації двомісячних курсів. Коротко охарактеризувавши становище в державі та умови, в яких розгорталася робота надзвичайних комісій, серед іншого він відверто констатував, що «кадрів, здатних до роботи в ЧК, майже немає», і підкреслював: «Єдине, що заважає нам негайно відкрити школу – це відсутність курсантів, а тому ВЧК і звертається в ЦК з проханням відрядити у розпорядження ВЧК 200 товаришів для зарахування їх на курси» [191, с. 162]. Так, у березні 1921 р. ЦК РКП(б) розіслав у місцеві партійні організації циркуляр щодо необхідності направлення на навчання 5-6 комуністів від кожної губернії. Відповідне розпорядження було надіслано і харківському губпарткому та губЧК 1 квітня 1921 р. [45, арк. 127]. Пропонувалося серед інших кандидатів обирати грамотних «комуністів з пролетарського середовища […], загартованих [осіб], які володіють витримкою і абсолютно нічим себе не скомпрометували, виявили себе здібними в адміністративно-господарському плані». Також кожен з «абітурієнтів» повинен був мати не менше року партійного стажу [2, с. 439].

Курси 1921 р. суттєво відрізнялися від підготовки у 1919 та 1920 рр. На відміну від попередніх, ці – вже тримісячні – мали своє приміщення, постійний викладацький штат, координаційну раду, навчальний відділ, де здійснювалася розробка програм та планів. Усі курсанти проживали в гуртожитку і вважалися на військовій службі. Слухачі вивчали історію Комуністичної партії, політичну економію, історичний матеріалізм, історію ВЧК, завдання органів ВЧК та їх структуру, принципи каральної політики, взаємовідносини з ревтрибуналами і народними судами, методи боротьби з агентурою іноземних розвідок і «внутрішньої контрреволюції», тактику боротьби з «бандитизмом» тощо [310, с. 12].

Навчання було поєднанням теоретичної та практичної підготовки і здійснювалося за диференційним підходом в залежності від профілю майбутньої роботи: секції особливого, секретного, транспортного відділів, по боротьбі з бандитизмом тощо.

Отже, поступово була налагоджена фахова підготовка співробітників радянських спецслужб. Але ця робота просувалася повільно і не задовольняла потреб місцевих надзвичайок у кадрах. На початковому етапі існування ВУЧК, тобто протягом першої половини 1919 р., кадрова криза стала причиною незадовільної роботи органу, про що частково свідчать матеріали листування В. Леніна з головою ВУЧК М. Лацисом. Вже 4 липня 1919 р. В. Ленін у записці до голови ВУЧК М. Лациса розкритикував діяльність українських чекістів: «Каменєв говорить – і заявляє, що кілька найвидатніших чекістів підтверджує, – що на Україні Чека завдали величезної шкоди, будучи створені надто рано і впустивши в себе дуже багато таких, що примазалися» [4, с. 29]. На це М. Лацис відповів, що чистку українських ЧК проводить з першого дня своєї роботи, але зазначав: «Все наше нещастя в тому, що ні з чого будувати. На Україні зібралися ті з співробітників, яких ми викидали у Москві як малоздатних і малонадійних. Парткоми нічого не можуть дати. Порівнювати з іншими установами, так у нас все-таки утроє більший процент комуністів (більшовиків) і соціал-революціонерів. Я пішов на дуже великі поступки, щоб

поліпшити склад надзвичайних комісій та позбавитися від постійних нарікань і погромів: скасував повітчека і викинув дрібну спекуляцію» [4, с. 29-30].

Щодо Харківської губЧК, то тут ситуація з кадрами не була такою критичною, як загалом по Україні. Так, перший голова С. І. Покко у квітні 1919 р. писав: «Організацію ХГЧК я швидко закінчив, адже час не чекав… Підбір працівників для ХГЧК ніяких ускладнень не становив, оскільки у мене і групи товаришів харків'ян, що приїхали зі мною з Саратова, був певний досвід. Зі мною прибули: т. Судаков В., Боярський Н. і т. Цикліс, який був моїм заступником. Та і харківська організація не була бідною у частині підбору співробітників для губЧК» [225, с. 40].

Про достатню кадрову забезпеченість свідчить також той факт, що навіть повітові ЧК на території Харківської губернії були повністю укомплектовані. Штат повітЧК складався з голови комісії, товариша голови (заступник), секретаря, 3 слідчих, 10 комісарів-розвідників, завідувача господарської частини, діловода та його помічника, 3 канцеляристів, журналіста, реєстратора-інформатора, 2 машиністів першого розряду, 2 кур'єрів [82, арк. 2, 4]. Саме в таком складі існувала, наприклад, Зміївська повітова ЧК [80, арк. 3].

Але вже на початку 1920 р. після повернення більшовиків до міста Харківська губЧК теж почала відчувати кадровий «голод». У листі до керівництва ВЧК від 20 січня 1920 р. голова ХГЧК констатував, що в жодному повіті до сих пір немає уповноважених ЧК. Нестача відповідальних співробітників пояснювалася тим, що до губЧК вже місяць не надсилались компетентні співробітники, а ті, що прибували, були без необхідного досвіду роботи [56, арк. 8]. Крім того, особовий склад Харківської губЧК виступав кадровим резервом для організації комісій у інших місцевостях: 8 співробітників було надіслано до Катеринославської губЧК, готувалися працівники до Бахмута та Одеси, а також очікувалось, що доведеться надсилати до Херсона та Одеси [56, арк. 8].

Незважаючи на кадрові труднощі, штат Харківської губернської надзвичайної комісії за 1919–1921 рр. поступово збільшувався. Зі зміною структури комісії виникали нові посади, і кількість співробітників неухильно зростала. Згідно з обліково-реєстраційною документацією особового складу ХГЧК, з 22 вересня 1920 р. до 24 листопада 1921 р. кількість співробітників зросла з 555 до 1497, тобто на 37 %. [78, арк. 279-440] (див. дод. З).

На кінець 1920 р. кількість співробітників ХГЧК досягла 670 осіб – це другий за значенням показник серед губернських надзвичайних комісій в Україні (після Одеської губЧК) [115, с. 28]. Загалом, в Україні в органах ЧК тоді працювало близько 5534 осіб [115, с. 28].

Зменшення кількості співробітників ВУЧК розпочалося наприкінці 1921 р. Це було пов’язано з переглядом завдань та функцій ЧК. На кінець 1921 р. була, в основному, завершена збройна боротьба, перехід до непу знизив соціальну напругу, майже нанівець зійшов селянський повстанський рух. Отож відпала об’єктивна потреба у великому штаті ВУЧК, насамперед, його силового блоку. Ідеологи організації (В. Ленін, Ф. Дзержинський) розробили рекомендації щодо необхідності обмеження функцій надзвичайних комісій боротьбою з «контрреволюцією». Звуження компетенції, позбавлення позасудових повноважень лягло в основу нової модифікації органу державної безпеки – Державного політичного управління (ДПУ).

У грудні 1921 р. місцевим органам ЧК було рекомендовано провести ретельний перегляд особового складу і звільнити 30 % співробітників. Згідно з наказом ВЧК № 406 від 1 грудня 1921 р., з органів ЧК необхідно було видалити «непрацездатних співробітників; тих, що порушили чекістську дисципліну та конспірацію; притягувались до відповідальності; були покарані зі кримінальні чи політичні злочини; колишніх жандармів, поліцейських; осіб, що викликають підозру стосовно їх минулого» [139, арк. 11]. Особливо пильно необхідно було перевіряти безпартійних.

Всіх співробітників місцеве керівництво губЧК мало переатестувати протягом місяця. Критерії, згідно з Інструкцією по перевірці та атестації

співробітників органів ВЧК, були такі: працездатність, політична підготовка, чекістські здібності, заслуги, стосунки з колегами, спосіб життя, взаємовідносини, чому покинув органи ЧК [139, арк. 30-31]. «Працездатність» характеризувалася за такими параметрами, як стан здоров'я, кількість годин, коли здатний працювати в нормальному режимі чи при посиленому навантаженні, нервовий чи спокійний, працелюбний чи лінивий, добросовісний чи ні тощо. В графі «політична підготовка» оцінювалась колишня приналежність до певної політичної сили, політичні вподобання, теоретична підготовка. «Чекістські здібності» – це професійні вміння (адміністратор, організатор, оперативний співробітник чи слідчий), характер справ, які вів (агентурні, слідчі), покарання, нагороди, особливі здібності чи таланти, досвід, перевіреність. Схожий критерій – «заслуги»: тут характеризувались справи чекіста, його досягнення на посаді, хто був його керівником та чи виходило в нього виконання «особливих доручень» [139, арк. 30].

«Стосунки з колегами» та «взаємовідносини» – фактично оцінка соціальних зв'язків співробітника в минулому (до вступу на службу – в армії, наявність нагород чи доган, з керівництвом) та під час її проходження (оцінювалась соціальна роль, яку чекіст виконував у колективі, «добрий товариш», «скандаліст», «кар'єрист», «опозиціонер», «інтриган» тощо). «Спосіб життя» передбачав збір детальної інформації про сім'ю, коло знайомих, доходи чекіста. Останній пункт – особливості служби в ЧК: звільнення чи зміна місця роботи з певних причин [139, арк. 31]. Переатестація передбачала жорсткий відбір співробітників напередодні реформування служби.

Станом на кінець 1921 р. у ВУЧК служили 9308 співробітників. Звіт ДПУ за першу половину 1922 р. зафіксував істотні зміни в особовому складі працівників ДПУ. Внаслідок проведеної «чистки» з органів було звільнено 2198 чоловік, з них 220 з позбавленням можливості працювати в правоохоронних структурах в майбутньому [8, с. 69]. За період реорганізації

відбулися певні зміни чекістських кадрів за соціальним походженням – зросла кількість осіб, які до революції належали до стану селян, зросла частка представників так званих непролетарських верств – колишніх міщан, службовців та тих, хто до революції навчався.

Особовий склад надзвичайок формувався здебільшого з людей молодого віку. Так, у ході дослідження були проаналізовані послужні списки начальників відділів ХГЧК станом на вересень 1921 р. і встановлено, що середній вік відповідального співробітника складав 25 років: наймолодшому – 21 рік, найстаршому – 29 [61, арк. 1-37]. Але серед особового складу були ще молодші співробітники. Згідно з наказом голови ХГЧК № 170 від 23 червня 1921 р., всі співробітники-чоловіки 1903 та 1904 рр. народження мали проходити допризовну підготовку, тобто у складі органу були чекісти віком 17-18 років [67, арк. 204].

Віковий фактор у системі органів ВУЧК в роки «червоного терору» сприяв розвитку непоправних деформацій людських особистостей, девальвації загальнолюдських цінностей, зрештою, й самого людського життя. Стурбованість керівництва служби знайшла відображення в наказі ВУЧК № 73 від 17 липня 1921 р. Автори документу завуальовано намагаються пояснити, що вкрай небажано брати на службу молодь до 18 років, а дещо старшу – тільки в індивідуальному порядку. Це пояснювалось тим, що молодь «надзвичайно вразлива у своїй психології, незміцніла ні ідейно, ні психологічно, потрапляє в обстановку […], що діє розкладницьки й на дорослих працівників. […] Використання членів Комуністичної спілки молоді в розвідувальних апаратах, в якості секретних співробітників і освідомлювачів, в якості комісарів при обшуках і т. д. ще більше загострює негативні сторони роботи в ЧК для молодих товаришів» [139, арк. 39-39 зв.].

Ще однією особливістю особового складу органів ЧК була його висока плинність. На початок 1920 р. чисельність співробітників ВУЧК складала 5334 особи, з них кількість тих, хто був зарахований до ЧК у 1918 р., лише 34. Основна причина – важка у фізичному та морально-психологічному плані

робота. Так, голова Чернігівської губЧК Я. Лівшиць наприкінці 1920 р. писав у рапорті на ім'я начальника Цупнадкому В. Манцева: «Працюючи в надзвичайних комісіях два роки дійшов до такого стану, що подальше моє перебування в надзвичайних комісіях не бачу можливим. Відчуваю сильну душевну втому, відірвався від мас, вважаю необхідним для збереження себе як революціонера змінити роботу, тому прошу Вас відкомандирувати мене у розпорядження ЦК КПУ» [14, арк. 23]. За кілька місяців перед написанням рапорту, у травні 1920 р. Я. Лівшиць, що перебував тоді на посту заступника голови Харківської губЧК, прохав у Ф. Дзержинського надати йому місячну відпустку, посилаючись на «повну фізичну втому» [14, арк. 13], але очевидно, відпочинок не допоміг подолати чекісту особистісну кризу, що виникла через тривалу службу в ЧК. Цікаво порівняти оцінки Я. Лівшиця як чекіста, надані білогвардійцями і більшовиками. Його служба на посту заступника Київської губЧК у 1919 р. була так охарактеризована білогвардійцями: «Лівшиць Яків. Мав колосальний вплив на справи ЧК. Жорстокий безмежно… В розстрілах жертв ЧК брав участь не як гастролер, а як професіонал» [227, с. 723]. Більшовики оцінювали роботу Я. Лівшиця інакше: «Здібний, енергійний, своєрідний співробітник, вмілий адміністратор, один з кращих начальників губернських відділів, простежується – недисциплінованість, зарозумілість. Як секретник розуміє роботу. Має партизанський дух. Безумовно політично грамотний, бере участь у партійному житті. Ставлення до товаришів по службі добре» [227, с. 723]. Зрештою, протиріччя в цих оцінках немає, можна охарактеризувати Я. Лівшиця як здібного чекіста, що передбачало в тому числі здатність самостійно виконувати розстріли. З точку зору противників більшовиків розправи ЧК над людьми були в позаправовому полі, більшовики ж вважали їх законними та необхідними. Складні умови роботи часто ставали ґрунтом, на якому у чекістів розвивався алкоголізм. А вже ця згубна звичка ставала причиною їх звільнення з органів ЧК.

У ході дослідження було проаналізовано дані особового складу Харківської губернської ЧК на основі «Відомості стану особового складу

співробітників ХГЧК до 1 числа листопада 1921 р.», за якою виділялося чотири групи співробітників – I, II, III та IV. На жаль, у документі немає роз'яснень, що саме означають групи. Ми припускаємо, що вони відрізнялися кваліфікацією. Зрозуміло, що до першої групи віднесено голову ХГЧК, до другої – начальників підрозділів. III група – це, напевне, уповноважені, а IV – помічники уповноважених.

Нами було здійснено спробу створити колективний портрет кожної з груп. Найбільше інформації відомо про очільників ХГЧК – з моменту створення у 1919 р. до реорганізації в губернське відділення ДПУ на початку 1922 р. Протягом зазначеного періоду на посаді голови Харківської губЧК змінилося 8 осіб: Сильвестр Іванович Покко (очолював комісію з моменту створення до червня 1919 р.) [232, с. 13] (див. дод. К), Василь Миколайович Блинов (грудень 1919 р., близько тижня) [232, с. 20], Василь Іванович Іванов (грудень 1919 – середина травня 1920 р.) [232, с. 20], Сергій Соломонович Шварц (18 травня – середина червня 1920 р.) (див. дод. Л), Іван (Ян) Антонович Меницький (середина червня – середина серпня 1920 р.), Станіслав Францович Реденс (середина серпня – 20 грудня 1920 р.) (див. дод. М), Ісак Соломонович Радін (Зінгерман) (20 грудня 1920 – вересень 1921 р.) [232, с. 20], Опанас Тихонович Танцура (з 17 вересня – виконуючий обов'язки голови, з 20 грудня – остаточно затверджений на посаді і до реорганізації в обласне управління ДПУ) (див. дод. Н) [67, арк. 319].

Перше, що впадає в око, це значна плинність професійної групи очільників Харківської губЧК. Вона була характерна і для інших губернських надзвичайних комісій. В Чернігівській губЧК більшість її голів обіймали керівну посаду упродовж одного місяця (А. Рак, О. Одинцов, Зарницин, П. Мишкін, І. Біксон), решта – два-п'ять місяці. Найдовше посаду голови обіймав Я. Лівшиць – з серпня 1920 до лютого 1921 р. [227, с. 723]. Схожі тенденції прослідковуються і при аналізі плинності керівних кадрів Волинської губЧК – більше 12 очільників за період 1919–1922 рр. [233, с. 9-10].

Склад керівників ХГЧК поліетнічний: двоє росіян, двоє поляків, литовець, єврей, білорус та українець. Соціальне походження у половини робітничо-селянське. І. Меницький вийшов зі збіднілого польського шляхетського роду, а І. Радін, С. Шварц та С. Реденс – з міщан.

Рівень освіти різний: С. Покко, В. Блинов та О. Танцура мали початкову освіту, С. Шварц, І. Меницький, В. Іванов та С. Реденс – середню, І. Радін – незакінчену вищу (навчався на економічному факультеті комерційного інституту). Відомо, що вже після служби в ХГЧК В. Іванов та В. Блинов здобули вищу освіту [231, с. 60; 237].

Всі були свого часу учасниками революційних подій 1917 р. на боці більшовиків. Партійний стаж у всіх був різним: так, С. Покко став більшовиком у 1905 р., покинувши партію соціалістів-революціонерів [231, с. 6], В. Блинов став членом РКП(б) у 1916 р. [231, с. 60], С. Шварц, І. Меницький та С. Реденс – у лавах Комуністичної партії більшовиків з 1914 р. [231, с. 16, 22, 24], 1916 р. членом ВКП(б) став О. Танцура, а найпізніше до партії – у листопаді 1917 р. – вступив С. Радін [231, с. 52].

Отже, з огляду на вищенаведені дані, можна стверджувати, що освіта, походження чи етнічна приналежність не відігравали ніякої ролі при прийомі на службу до органів ЧК чи кар’єрному зростанні. Фактично, на чекістську службу кандидатів, що відповідали таким вимогам, як належність до більшовицької партії, надійність, відданість, лояльність до режиму тощо, направляли партійні органи, а вже керівництво ВЧК/ВУЧК чи губЧК визначало, яку вакантну посаду посяде претендент

Для всіх осіб призначення головою ХГЧК не було вершиною кар’єри, це було нетривале перебування (максимум – півроку), далі – нове призначення на іншу посаду. При цьому, можна умовно говорити про два варіанти розвитку кар’єри колишнього високопоставленого чекіста. У першому випадку його направляли на керівні посади в інші правоохоронні органи, а далі – до підприємств народного господарства. Так, наприклад, перший голова ХГЧК С. Покко згодом послідовно очолював Харківський губернський

революційний трибунал, Петінський районний виконком м. Харкова, працював в центральному та місцевих апаратах Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР, а також був членом ЦКК КП(б)У та ЦКК ВКП(б). З 1928 р. С. Покко перебував на керівній господарській роботі – очолював заводи у м. Бердянську, Миколаєві та Харкові до виходу на пенсію у 1950 р. [231, с. 8-9]. Аналогічно розвивалася кар'єра його колег В. Іванова, І. Радіна та О. Танцури.

В. Іванов після роботи у Харкові близько місяця був головою Полтавської губернської ЧК, згодом помічником командувача Військами внутрішньої служби УСРР по політичній частині. З 1921 р. В. Іванов зосередився на партійній кар'єрі – від відповідального секретаря Харківського губернського комітету КП(б)У до у 1921 р. до члена ЦК КП(б)У та кандидата у члени ЦК ВКП(б) в 1925 р. Паралельно певний час обіймав посади голови Південного бюро Всеросійського союзу металістів та Головного управління металургійної промисловості Ради народного господарства УСРР, Правління тресту «Держпромколірмет». З 1928 до 1937 рр. – постійно перебував на керівних постах на підприємствах народного господарства: Сталінградського тракторного заводу імені Ф. Е. Дзержинського, тресту «Союзбуд», тресту «Південьколірмет», «Головколірметзолото», Прибалхашського мідноплавильного комбінату [237]. У 1931 р. був нагороджений орденом Леніна.

Його колега І. Радін після головування в ХГЧК був направлений у розпорядження ВУЧК, але через виключення з ВКП(б) не зміг продовжити роботу в органах ЧК і перейшов до господарського сектору – працював на заводі Загальної електричної компанії (рос. ВЭК) у Харкові. Будучи поновленим у рядах більшовицької партії, І. Радін і далі працював на різних підприємствах та установах: до 1925 р. в Україні, а з 1925 до 1937 рр. – в РСФРР [327, с. 117, 119]. За цей час його ще двічі виключали з Комуністичної партії та тричі заарештовували: в 1928 р. відпустили, в 1933 р. засудили до 3-річного заслання, а після арешту в 1937 р. репресували.

О. Танцура після роботи в ХГЧК та губернському відділі ДПУ очолив Харківський губернський військовий трибунал, після реорганізації якого був головою Харківського губернського суду, а з 1927 р. перебував на керівних господарських посадах: у 1928–1930 рр. він очолював керамічний завод у Харкові, у 1930–1931 рр. зерногосп імені С. В. Косіора в Нікополі, з 1931 р. та до початку Великої Вітчизняної війни різні підприємства в Харкові. Під час війни працював у тилу, бо за станом здоров'я не був придатний до служби в армії. Згодом очолював підприємство «Укрдерево» до виходу на пенсію [231, с. 54-56].

Інший тип кар'єри та життєвого шляху був у тих осіб, яких партійне керівництво залишало на службі в органах державної безпеки, вочевидь, завдяки їх затребуваності саме в цій сфері. Серед очільників ХГЧК службу в органах ЧК-ДПУ-НКВС продовжили С. Шварц та С. Реденс. Так, С. Шварц до 1933 р. пропрацював в органах ЧК та ДПУ, а згодом був призначений на посаду заступника розподільчого відділу ЦК, який на той момент очолював М. Єжов. Саме знайомство з М. Єжовим, що 1936 р. став наркомом НКВС, сприяло злету кар'єри С. Шварца, що протягом 1936–1937 рр. обіймав посади уповноваженого Комісії радянського контролю при Раді Народних Комісарів СРСР у Європі, а 1937–1938 рр. начальника відділу судового захисту наркомату юстиції СРСР [221, с. 93-96].

С. Реденса можна вважати найуспішнішим серед його колишніх харківських колег. Кар'єра С. Реденса була просто блискучою, він досяг звання комісара державної безпеки 1-го рангу. Поштовхом до стрімкого професійного зростання С. Реденса слугувало його особисте знайомство ще у 1919 р. з головою ВЧК Ф. Дзержинським, у якого він майже півроку пропрацював секретарем. Саме за наказом Ф. Дзержинського С. Реденс був направлений на службу в органи ЧК в Україні – він працював в Києві, Одесі та Харкові.

Після головування в Харківській губЧК С. Реденс був направлений на посаду очільника Кримської ЧК у м. Сімферополі. Коментуючи це

призначення, одеська газета «Відомості» у 1927 р. з нагоди річниці створення ВЧК писала: «Станіслав Реденс у двадцятому році приходить услід за частинами Червоної армії на згарище врангелівських таборів, щоб залізною рукою вимести з Криму білогвардійське охвістя» [231, с. 28]. Таким чином, С. Реденс був одним із керівників «червоного терору» в Криму [161, с. 458-460].

Влітку 1921 р. С. Реденс виїхав до Москви, де з 12 липня працював заступником начальника, а з 5 вересня – начальником адміністративно-організаційного управління ВЧК [231, с. 29]. У Москві його кар'єра продовжувала стрімко зростати. 20 лютого 1933 р. С. Реденса було призначено повноважним представником ОДПУ по Московській області. У Москві він був частим гостем Й. Сталіна, оскільки його дружина приходилася рідною сестрою Надії Алілуєвій [149, с. 35].

Перебуваючи в епіцентрі політичного життя та обіймаючи таку високу посаду, С. Реденс був одним з творців т. з. «єжовщини» – масових репресій, зокрема проти офіцерства та вищих армійських чинів періоду головування в Наркоматі внутрішніх справ СРСР генерального комісара державної безпеки М. Єжова [374, с. 50-56].

З цієї умовної класифікації випадають біографії ще двох очільників ХГЧК – І. Меницького та В. Блинова. Після служби в ХГЧК у них обох був період перебування на інших відповідальних посадах: В. Блинов очолював Харківську губернську робітничо-селянську інспекцію, а І. Меницький нетривалий час пропрацював у Московській ЧК та на посту наркома НКВС Білоруської СРР [231, с. 11, 22]. Після цього і В. Блинов, і І. Меницький перейшли на науково-викладацьку роботу. І. Меницький, закінчивши курси Комуністичної академії у Москві, протягом 1920-х рр. працював науковим співробітником кабінету історії революційного руху, вченим секретарем Московської комуністичної академії, а також ректором Середньоазійського Комуністичного університету в Ташкенті та Уральського політехнічного університету в Свердловську. Вершиною його наукової кар'єри стала посада

начальником Інституту архівознавства СРСР [231, с. 23-24]. У 1930–1931 рр. І. Меницький обіймав посаду генерального консула СРСР у Литві, після чого повернувся до викладацької роботи до самої смерті у 1947 р. [278].

Під час «Великого терору» 1937–1938 рр. з різних причин було репресовано половину колишніх очільників ХГЧК – В. Іванова [237], С. Шварца [369], С. Реденса [317] та І. Радіна [147, с. 65]. С. Шварца та С. Реденса через належність до так званої «єжовської гвардії», тобто до кола близького оточення репресованого наркома НКВС СРСР М. Єжова, щодо В. Іванова та І. Радіна в ході дослідження не вдалося встановити причину винесення їм вищої міри покарання – розстрілу. С. Шварца та В. Іванова посмертно реабілітували у 1956 р. [221, с. 93], С. Реденса у 1961 р., а І. Радіна в 1957 р. І. Меницького офіційно засудили за антипартійну статтю у 1935 р. [231, с. 24].

Що ж стосується решти голів ХГЧК, то вони дожили до похилого віку і вийшли на пенсію [184, с. 60; 231, с. 9, 56].

На думку російських дослідників О. Папчинського та М. Тумшиса, нове покоління співробітників НКВС під час «Великого терору» свідомо знищувало «стару гвардію» чекістів, що служили в органах ЧК-ДПУ [289]. Але проаналізовані біографії очільників Харківської губЧК не підтверджують, а навпаки, спростовують цю тезу: жертвами терору С. Шварц, В. Іванов, С. Реденс та І. Радін стали з інших причин, не через службу в органах ЧК. Інші колишні голови ХГЧК уникли переслідувань, а наприклад, О. Танцуру викликали з поста господарника на службу до Управління НКВС в Харківській області у 1937–1938 рр. працювати простим оперативником, зважаючи на його попередній досвід роботи [231, с. 56].

Служба в Надзвичайній комісії ставала трампліном до керівних посад не тільки для високопоставлених чекістів. Серед особового складу органів ЧК виділялася група осіб, що здійснювала карально-репресивні акції в рамках «червоного терору», – допити та розстріли. Робота виконавця смертних вироків сприймалася як «високий партійний обов’язок».

Надійних виконавців розстрілів керівництву органів ЧК знайти було легко. Революція та війна породили велику кількість психопатичних індивідів – зовнішньо адекватних, але глибоко неповноцінних з точки зору психологічної норми. Партійна номенклатура постійно поповнювалася людьми, які, пройшовши скрізь жахливі, руйнівні для особистості явища, ставали справжніми вбивцями.

У дослідженні російського історика О. Тєплякова, що ґрунтується на архівних матеріалах, встановлено, що чекістів-катів після роботи в органах ЧК переводили на керівні посади в народному господарстві [336, с. 79-80]. Зокрема, наведені приклади відомого співробітника Московської ЧК П. Магги, число жертв якого за 1918–1921 рр. оцінюється в 10 тисяч осіб [142, с. 146], комендантів в'язниці МЧК М. Попова, П. Яковлєва, які після роботи в органах успішно побудували кар'єру в партійно-державному апараті республіки [336, с. 91-92].

У запропоновану О. Тєпляковим схему добре вписується життєвий шлях С. Саєнка, коменданта ХГЧК першої половини 1919 р., що керував розстрілами і особисто виконував смертні вироки.

С. Саєнко (див. дод. С) народився 1886 р. в м. Полтава в сім'ї робітників Отримавши початкову освіту, освоїв професію робітника-теслі і переїхав до Харкова. У квітні 1915 р. його заарештували, звинувативши в дезертирстві, відправили на фронт, але звідти на початку лютого 1917 р. С. Саєнко втік. 27 березня 1917 р. у Харкові він вступив до лав РСДРП(б). Виконуючи завдання міського парткому, С. Саєнко організував червоногвардійський загін, яким і керував в жовтневі дні 1917 р. З 1918 р. працював в органах ЧК, у тому числі був комендантом в'язниці, керував розстрільною командою та сам виконував смертні вироки ув'язненим концтабору. З 1920 р. обіймав посаду головного слідчого наркомату юстиції, арбітра Харківського губвиконкому [231, с. 435].

Пізніше партійна організація направила С. Саєнка на господарські пости – він був директором суконної фабрики, цегельного заводу, машинобудівного

заводу в Харкові. З 1930-х рр. і до виходу на почесну пенсію працював на посаді арбітра у вищих інстанціях, зокрема в 1943–1965 рр. був головним державним арбітром Харківської області [236, с. 18].

Незважаючи не те, що проти С. Саєнка у 1920 р. була відкрита справа за фактом застосування тортур до в'язнів харківського концтабору, це не зашкодило його кар'єрі. С. Саєнка було виправдано, зважаючи на «революційні заслуги» та «обставини роботи на Україні» [136, арк. 98]. Фактично, система захищала породженого нею монстра, який виконавши «високий партійний обов'язок», перейшов до інших сфер діяльності.

ІІ група співробітників ХГЧК – це завідувачі відділів, керівники груп. Згідно з відомістю стану особового складу від 1 листопада 1921 р. це 44 особи, тобто близько 5 % від загальної кількості [59, арк. 77]. Соціальне походження – міщани (66 %) та селяни (34 %) (див. дод. Р). До революції представники цієї групи у більшості були службовцями чи займалися «вільними професіями» (художники, літератори) (близько 55 %); 34 % – це колишні робітники; 9 % – землероби (див. дод. С).

Етнічний склад строкатий, але зберігається загальна тенденція переважання росіян (45 % від загальної кількості) та євреїв (41 %). Представники інших етносів – це 3 латвійці, і по одному поляку, українцю та фіну [59, арк. 77].

Всі представники ІІ групи мали освіту: 16 % – вищу, 43 % загальну середню, 27 % початкову і 14 % домашню (див. дод. Т). Крім того, 57 володіли іноземною мовою – 10 чекістів з цієї групи знали німецьку, 5 французьку, 3 польську, 3 єврейську, 2 латвійську, 1 фінську,1 грецьку.

Більшість представників цієї групи були членами Комуністичної партії: 8 чекістів вступили до РКП(б) до революції 1917 р., 27 поповнили її лави в період з 1918 по 1920 рр. 9 співробітників (1/5 від загальної кількості) були безпартійними (див. дод. У). Щодо служби в органах ЧК, то більшість (22 особи) почала працювати у 1921 р., 15 чекістів прийшли у 1920 р., 4 – в 1919 р. і 3 – в 1918 р. [59, арк. 77] (див. дод. Ф).

У відомості є така графа, як оцінка працездатності особового складу ХГЧК. Співробітники цієї групи отримали «добре» (13 осіб) та «задовільно» (31 людина), очевидно, що вони справлялися зі своїми службовими обов'язками, але не блискуче (див. дод. Х).

ІІІ група – це співробітники відділів та груп (слідчі, оперативники тощо) (див. дод. Т). Їх було 234 особи, це ¼ від особового складу ХГЧК [59, арк. 77]. Їхнє соціальне походження подібне до представників попередньої групи: 71 % – вихідці з міщан і 29 % – з селян (див. дод. Р). До революційних подій 1917 р. половини займалися фізичною працею – 44 % були робітниками і 6 % землеробами, а решта – розумовою: 28 % були службовцями, 17, 5 % – представники «вільних професій», 5 % навчалися (див. дод. С).

В етнічному складі зберігається загальна тенденція домінування росіян – 49 % від загальної кількості групи. Частка євреїв, порівняно з попередньою групою, тут значно нижча – 27 %, зате більша частка латвійців (11 %) та українців (9 %). Представників інших етносів небагато – 2 німці і по одному поляку, естонцю, литовцю, греку і вірменину [59, арк. 77].

Освіту мали всі: частка тих, хто мав вищу освіту, тут нижча, порівняно з ІІ групою, і складає 2 %, середню освіту мали 34 %, початкову – 54 % і домашню – 10 % співробітників ІІІ групи (див. дод. Т). Іноземною мовою володіло близько половини чекістів, а саме 46 %: 35 осіб знали німецьку, 28 – латвійську, 13 – французьку, 12 – єврейську, 7 – польську, 6 – грецьку, 3 – англійську, 2 – татарську, 1 – румунську та ще одна особа володіла литовською.

Частка безпартійних у цій групі була вища, ніж у другій, – 98 осіб (41 %). Щодо інших, то вони були членами РКП(б) з різним стажем: 19 чекістів вступили до лав більшовицької партії до та протягом 1917 р., 19 – у 1918 р., по 43 особи отримали партійний квиток в 1919 та 1920 рр., 12 – в 1921 р. (див. дод. У). Щодо вступу на службу до органів Надзвичайної комісії, то зберігалась загальна тенденція – більшість (147 осіб) прийшла у 1921 р., у 1920 р. – 70, ще 17 стали чекістами у 1918–1919 рр. (див. дод. Ф) [59, арк. 77].

Працездатність співробітників цієї групи оцінена керівництвом найвище: 10 чекістів отримали «відмінно», 20 «добре», 202 «задовільно» і 2 «незадовільно» (див. дод. Х).

Співробітників IV групи було найбільше – 630 осіб (близько 70 % особового складу). Як у попередніх двох групах, її представники були вихідцями з міщан (62 %) і селян (37 %). Але, на відміну від II та III груп, тут були вихідці з колишніх привілейованих станів – дворян, особистих та спадкових громадян та духовенства (разом близько 1 % чи 4 особи) (див. дод. Р). До 1917 р. найбільша кількість співробітників цієї групи була робітниками (39 %), 9 % працювали на землі, 31 % були службовцями, 15 % займалися «вільними професіями», 5 % навчалися (див. дод. С).

Рівень освіти не відрізняється від інших груп, крім наявності неграмотних співробітників (8 %). Вищу освіту мали близько 2 % співробітників, загальну середню – 26 %, початкову – 50 %, домашню – 14 % від загальної кількості чекістів IV групи (див. дод. Т). Іноземною мовою володіло близько 27 % співробітників, з них німецьку знали 40 осіб, латвійську – 32, французьку та польську по 23, єврейську – 20, грецьку – 16, англійську, румунську та литовську – по 4 особи, фінську, естонську та татарську по 2 особи.

У цій групі, на відміну від попередніх, більшість становили безпартійні – 90 %. Партійний стаж, відповідно, мали тільки 10 % співробітників, при чому до революції і під час 1917 р. до більшовицької комуністичної партії з цієї групи вступило 7 осіб, в 1918 р. – 5, 1919 р. – 14, 1920 та 1921 рр. відповідно 17 і 3 (див. дод. У).

На службу до органів ЧК більшість представників цієї групи прийшла в 1921 р. – 412 осіб з 630, у 1920 р. – 205, у 1919 р. – 13 (див. дод. Ф).

Працездатність співробітників цієї групи оцінена загалом як «задовільно» (95 % співробітників), 5 % отримали «відмінно» і «добре», 2 чекіста – «незадовільно» (див. дод. Х).

З метою виявлення специфіки особового складу Харківської губЧК на тлі загальноукраїнських показників у ході дослідження було здійснено спробу порівняльного аналізу за такими критеріями як соціальне походження, освіта, етнічна приналежність та службовий стаж.

Отже, за соціальним походженням більшість чекістів мали робітничо-селянське походження – 69, 7 %, близько 30, 2 % були вихідцями з міської «дрібної буржуазної» інтелігенції. Крім того, серед чекістів нараховувалося 5 представників буржуазії [246, с. 274].

У Харківській губЧК близько 34, 5 % були вихідцями з стану селян, 64, 5 % з міщан, менше 1 % – два представника від дворянства, по одному від почесних громадян та духовенства. Якщо говорити про заняття до революції 1917 р., то робітників було близько 40 %, селян-землеробів 8 %, 31 % службовців, 16 % займалися так званими «вільними професіями» і 5 % навчалися [59, арк. 77].

Очевидно, що в Харківській губЧК, порівняно з ВУЧК, була значно вищою питома вага дрібнобуржуазного елементу та вихідців з міста.

Вищу освіту у загальноукраїнському масштабі мали лише 1,6 % чекістів, серед харківських співробітників цей показник 2, 8 %. Середню – 24, 9 %, в ХГЧК– 30, 5 %, початкову спеціальну – 46,8 %, у ХГЧК відповідно 48, 7 %, домашню – 12,1% [246, с. 274], серед харківських чекістів – 12, 6 % від загальної кількості співробітників [59, арк. 77]. Відсоток неграмотних в загальноукраїнському масштабі 14,6 %. Серед співробітників ХГЧК не мали ніякої освіти лише близько 5 % (див. дод. Ц).

Отже, рівень освіченості особового складу ХГЧК порівняно з загальноукраїнськими показниками був вищим. З одного боку, це підтверджує тезу про загальну переорієнтацію населення на заняття індустріальної доби, а з іншого, спростовує міф про «неграмотних» чекістів, характерний для певного сегменту української історіографічної традиції 1990 – початку 2000-х рр. [162; 323].

За етнічною приналежністю більшість чекістів у структурі ВУЧК становили росіяни (38,65 %), українці (23,8 %) та євреї (16,9 %). За ними йшли латвійці (2,3 %), поляки (2,1%), фіни (0,4 %), німці (0, 4 %) та білоруси (0,33 %) [246, с. 273]. Щодо Харківської губЧК, то тут головна відмінність полягала у значно меншій кількості українців – всього лише 8, 5 % від загальної кількості, тоді як росіян було близько 60 %, а євреїв – 20 %. Також в особовому складі ХГЧК були представлені латвійці (7, 6 %), поляки (1, 9 %), литовці, німці, естонці та фіни (разом близько 1, 3 %) (див. дод. Ш) [59, арк. 77].

Отже, особовий склад Харківської губЧК був поліетнічним, як і загалом по Україні, але з суттєвим переважанням росіян. Високу питому вагу росіян можна пояснити перманентною ротацією чекістських кадрів з території РСФРР до УСРР, що відбувалась постійно і про це свідчать архівні дані [137, арк. 107-108]. Значна кількість євреїв була характерною для України, де проходила межа осілості за імперських часів. На думку О. Капчинського, комуністичний режим був зацікавлений у залученні євреїв до роботи, бо до революції вони переважно належали до соціальних низів і активно включалися до соціалістичного руху, мали високий освітній ценз і ненавиділи колишні імперські порядки [147, с. 29-38].

Щодо стажу роботи в органах ЧК, то загальноукраїнська та харківська картина подібні: чим пізніше від моменту створення ВУЧК, тим більшою кількістю співробітників вона поповнювалася (див. дод. Щ). Аж доки наприкінці 1921 р. не почалось різке скорочення штатів через реформу органів державної безпеки.

Особовий склад ХГЧК відображав загальні тенденції формування, характерні для професійної групи чекістів: поліетнічність з переважанням росіян, робітничо-селянське походження, молодий вік, висока плинність кадрів. При цьому, порівняно з загальноукраїнськими показниками, в ХГЧК була значно вищою питома вага дрібнобуржуазного елементу та вихідців з міста, а частка українців – нижчою всього 8, 5 % (проти чверті українців у ВУЧК). В цілому, висновки щодо кількісних та якісних параметрів особового

складу ХГЧК, можуть бути релевантними для інших губернських комісій, оскільки відображають універсальні риси формування професійної групи чекісів

4. 2. Професійна етика чекістів

Вивчення історії органів державної безпеки, зокрема Надзвичайної комісії, потребує не лише доступу до секретних матеріалів, а й розуміння специфіки цієї організації, що наклала відбиток як на її діяльність, так і на особовий склад. Антропологічний поворот, що виступає невід'ємною складовою сучасної гуманітаристики, дозволяє охарактеризувати професійну групу співробітників ЧК не лише за зовнішніми ознаками, як-то вік, освіта, партійна приналежність, а й поставити питання про наявність у них специфічного корпоративного духу та професійної етики.

Постановка проблеми у такій площині дозволить відповісти на питання про існування професійної групи співробітників Надзвичайної комісії як окремої соціально-професійної спільноти з притаманним їй «моральним кодексом» та наскільки звичайні співробітники ідентифікували себе з цією групою, чи дотримувалися професійної етики тощо.

Професійна етика є одним із видів прикладної етики. Її об'єктом є людина, а предметом – регулятивна діяльність норм професійної моралі [172, с. 13]. Дослідники розрізняють теоретичний та нормативний рівні професійної етики.

Професійна етика як наука – це система знань про певний порядок службових відносин, правомірну поведінку спеціаліста, культуру професійних дій, які характеризуються моральною чуйністю і регламентовані сформованими у суспільстві соціальними нормами, загальнолюдськими цінностями, існуючим законодавством, відомчими нормативним актами [328, с. 29].

Як система норм професійна етика – це кодекс правил, що визначає поведінку спеціаліста у службовій обстановці, норм, які відповідають

існуючим законам та відомчим нормативним документам, професійним знанням, стосункам у колективі, глибокому усвідомленню моральної відповідальності за виконання професійних обов'язків [328, с. 29].

З поняттям професійної етики тісно пов'язана етика корпоративна – система універсальних і специфічних моральних вимог і норм поведінки, що реалізуються в процесі функціонування корпоративних структур [256, с. 4]. Етичні проблеми всередині певної корпорації можуть виникати як на макрорівні – у стосунках між різними організаціями, між організацією та державою тощо, так і на мікрорівні – у ситуаціях прийняття управлінських рішень, взаємовідносин між керівництвом та підлеглими, службового викриття, становища жінок в організаціях та надання взаємних послуг.

У службовому середовищі людина має виконувати так звану «професійну роль». Це поняття включає в себе здатність до виконання службових обов'язків та навички взаємовідносин з оточенням (керівництвом, колегами, підлеглими) у процесі реалізації зафіксованих для конкретної посади професійних завдань чи функцій.

Для того, щоб людина могла виконувати вимоги професійної та корпоративної етики, створюються етичні (моральні) кодекси, що описують систему загальних цінностей і правил етики організації, яких мають дотримуватися співробітники [172, с. 8; 256, с. 16].

Саме такого «морального кодексу» потребувала професія чекіста, оскільки співробітник Надзвичайної комісії, який не мав фахової освіти, відповідних знань та навичок, був дезорієнтований у ситуації виконання покладених на нього державою завдань. Спроба створити «етичний кодекс» чекіста належить голові ВЧК Ф. Дзержинському. У «Пам'ятці співробітнику ВЧК» регламентувалася поведінка чекіста при виконанні службових обов'язків, а також робився наголос на чеснотах, які мали бути притаманні кожному працівнику Надзвичайної комісії. Так, у цьому документі вказувалося, що кожен комісар, розвідник, слідчий має «бути завжди ввічливим, коректним, скромним, кмітливим»; «не кричати, бути м'яким,

однак, треба знати, де слід проявити жорсткість»; «перш ніж казати, треба подумати»; «на обшуках бути передбачливим, попереджати нещастя, бути ввічливим, точним до пунктуальності», «бути витриманим, стійким, вміти швидко орієнтуватися, вживати мудрих заходів» [92, с. 17-18].

Отже, згідно з професійною етикою співробітника Надзвичайної комісії, кожен чекіст мусив бути, насамперед, ввічливим, тактовним, пунктуальним та виваженим. Ці риси відповідають ідеалу вихованої людини взагалі і віднести їх до специфічних, таких, що мають бути притаманні лише певній професійній корпорації, важко.

Інша справа, коли мова заходить про поведінку чекіста як представника певної професійної групи. Специфіка служби в органах державної безпеки полягає у тому, що співробітник, наділений широкими владними повноваженнями, може зловживати своїм становищем. За умов, коли колишня правочинна система була зруйнована, а нова ще не була збудована, коли ЧК була наділена позасудовими повноваженнями і не контролювалася органами юстиції, кожен чекіст міг перевищити свої службові повноваження – під час обшуку, арешту, допиту тощо. Тому особливою рисою професійної етики виступали чесність та непідкупність: «бути чесним і непідкупним, тому що користолюбні прагнення є зрадою Робітничо-Селянській державі та народу взагалі» [92, с. 18].

Якщо чекіст дізнавався про випадки зловживань чи порушень професійної етики серед своїх колег, він мусив негайно повідомити про це своє керівництво, але таємно, щоб мати змогу спіймати недобросовісного співробітника «на гарячому»: «Якщо ти дізнаєшся про недбалість чи зловживання, то не треба здіймати галас, оскільки цим ти зіпсуєш усю справу, а похвально буде, якщо ти їх схопиш на місці злочину, а потім розкриєш їх із ганьбою» [92, с. 18]. Тобто, ця вимога в свою чергу виховувала в чекістах корпоративну етику, і зокрема, формувала модель поведінки в ситуації, де часто виникають моральні проблеми, а саме – службове викриття, оскільки з етичної точки зору тут постає дилема, продиктована існуванням так званої

культури взаємних послуг у колективах.

Ставлення до злочинів і проступків чекістів з боку керівних органів було деталізоване в спеціальному циркулярі всім головам і начальникам ЧК. Згідно з цим документом, керівникам на місцях необхідно пильно слідкувати за тим, щоб серед співробітників не було корупціонерів, недобросовісних працівників, людей, слабких духом [110, с. 217]. Особливо небезпечним вважалося замовчування злочинів, здійснених чекістами. Злочинців чекало суворе покарання, «з усією строгістю революційного часу».

Разом із тим зазначалося, що «праця чекістів важка, невдячна (в особистому відношенні), дуже відповідальна і важлива для держави», викликає значне невдоволення і окремих осіб, і «саботажних установ». Чекістська служба повна спокус на різноманітні зловживання, на використання свого становища для особистої вигоди [110, с. 216].

Для того, щоб співробітник ЧК, на якого покладено таку важку ношу, міг ефективно виконувати свої обов’язки, йому мали бути забезпечені відповідні умови. Це завдання покладалося на місцевих керівників, що мали захищати своїх підлеглих, реагувати на їх потреби в матеріальному забезпеченні тощо [110, с. 217].

Окремим пунктом «Пам’ятки» зазначалося, що кожен співробітник має пам’ятати про те, що він покликаний охороняти «радянський революційний порядок» і не допускати його порушень, а також «берегти, як зіницю ока, дані йому доручення» [92, с. 18]. Отже, професійна етика чекістів визначала ставлення співробітників Надзвичайної комісії до виконання своїх службових обов’язків як до дуже важливої місії.

Етичним ідеалом для чекістів слугував образ Ф. Дзержинського. Саме він стараннями періодичної преси був наділений такими чеснотами, як відвага, принциповість, прямота і шляхетність. У спеціальному зверненні ЦК і ЦКК ВКП(б) у 1926 р. з приводу смерті Ф. Дзержинського голова ВЧК постає як лицар, що помер героїчно, на посту, через велику перевтому та нелюдську працездатність [92, с. 22]. Хоча сам Ф. Дзержинський за життя не терпів

надмірного особистого захвалювання і 5 грудня 1920 р. розпорядився зняти свої портрети зі стін підвідомчих установ. Негативно реагував і на подарунки, які періодично надсилалися місцевими керівниками [156, с. 153]. «Ідеальний» Дзержинський як фігура, сакралізована більшовиками в пантеоні героїв, залишався взірцем для всіх наступних поколінь радянських чекістів.

Проте формування окремого корпоративного духу у співробітників органів ЧК відбувалося не тільки дидактичними методами, а й практичними діями місцевого чекістського керівництва. Так, існував порядок обов'язкової присутності співробітників ЧК на розстрілах засуджених колегією, що фактично було непрямою участю у виконанні вироків [336, с. 90]. За задумом керівництва, кров жертв пов'язувала співробітників в єдину професійну спільноту. Навколо теми розстрілів сформувався і професійний сленг чекістів, що теж можна вважати корпоративною рисою: «трус» – обшук, «шльопка» – розстріл та інші [93, с. 73, 739].

Співробітники ЧК вважалися авангардом партії, були взірцем для службовців інших державних установ [283, с. 345]. Регулярна відсутність чекістів на партійних зборах непокоїла керівництво, оскільки така поведінка тягла за собою відірваність від партійного життя, замкненість, відособленість [97, с. 300].

Ще однією важливою рисою професійної/корпоративної етики чекістів було дотримання службової, або трудової дисципліни. Службова дисципліна – це обов'язкове дотримання співробітниками внутрішнього трудового розпорядку – статутів, положень, наказів [172, с. 20]. У зміцненні службової дисципліни, профілактики її порушень важливу роль відіграє встановлена суб'єктами влади дисциплінарна відповідальність. Вона наставала у випадку порушення співробітником Надзвичайної комісії службової дисципліни, тобто скоєння протиправних вчинків, і застосовувалася, як правило, у внутрішньослужбовому порядку [328, с. 61].

Отже, з появою Надзвичайної комісії почала формуватися відповідна соціально-професійна група співробітників цього органу – чекістів. Для неї

були характерними як наявність специфічної діяльності, так і відособленість у суспільстві, продиктована характером виконуваної роботи. Формування професійної етики відбувалося централізовано, відповідний фаховий стандарт був розроблений головою ВЧК Ф. Дзержинським.

Проте формування у кожного окремого співробітника професійної етики – завдання складне і тривале, особливо коли мова йде про Надзвичайну комісію, де на службу потрапляли люди без відповідної освіти і підготовки. На практиці керівництво місцевих органів стикалося з такими проблемами, як корупція, недотримання «морального кодексу» чекіста, порушення трудової дисципліни.

Так, неодноразово помічалося, що співробітники Харківської губернської надзвичайної комісії поводили себе при виконанні службових обов’язків неввічливо і нетактовно, тим самим дискредитували Надзвичайну комісію в очах як широкого загалу, так і працівників державних установ [67, арк. 34].

Частим явищем були порушення службової дисципліни – запізнення на роботу, неявка на службу з невідомих причин, невиконання наказів по комісії, невчасне надання звітів тощо [67, арк. 40]. Ще однією проблемою було недотримання санітарно-гігієнічних норм у приміщенні губернської надзвичайної комісії – з одного боку, тут неякісно працювали прибиральниці, а з іншого, самі співробітники «кидали недопалки, папір, плювали на підлогу» [67, арк. 266]. У відвідувачів це створювало негативне враження про комісію, що, власне, і непокоїло керівництво.

Співробітники Харківської губернської ЧК нерідко під час обшуків поруч із речовими доказами забирали речі, що не мали стосунку до справи, – гребінці, одяг, щітки. У наказі голови комісії зазначалося, що така реквізиція правомірна лише у випадку знаходження великої кількості надлишків, але для проведення подібної операції необхідно запросити представників домкомів [67, арк. 70].

Усупереч наказам ВЧК про дотримання правил неупередженого допиту, співробітники Харківської губернської надзвичайної комісії часто поводилися

з арештантами під час цієї процедури грубо [67, арк. 137].

Були помічені і зловживання службовим становищем і званням чекіста. Так, частина співробітників після настання комендантської години продовжували відпочивати в кафе і паштетних [67, арк. 237]. Зрештою, чекістам було заборонено без причини (оперативна або агентурна діяльність) відвідувати ресторани. Що стосується цирків, театрів та кінематографу, то після цілого ряду випадків, коли співробітники губернської комісії відвідували ці заклади безплатно, користуючись своїм становищем, ходити на вистави можна було лише згідно з планом [78, арк. 23].

З вересня 1920 р., згідно з наказом ВЧК № 118, орган переходив на воєнний стан, і відповідно, співробітники ЧК прирівнювалися до військовослужбовців Червоної Армії [136, арк. 106]. Мілітаризація особового складу полягала у тому, що, наприклад, посада голови комісії прирівнювалася до начальника дивізії, керівників відділів та груп – до командирів бригади, слідчих, комендантів – до командирів полку, інформаторів, комісарів особливих доручень – до командирів батальйону і так далі [367, с. 36]. В повітових органах їхні співробітники займали нижчі військові посади, ніж їх колеги з губЧК. На практиці це значило підвищення дисципліни, оскільки додаласьдо службової та партійної військова відповідальність, впровадження форменного одягу для співробітників і додаткового забезпечення у вигляді армійського пайка. Мілітаризація також посилила режим секретності в роботі органу, через що до їх співробітників почали висувати додаткові вимоги по дотриманню конспірації. Співробітникам заборонялося вести будь-які розмови стосовно служби поза місцем роботи, наказувалось приділяти особливу увагу збереженню в таємниці змісту секретних документів. При вступі на службу співробітники підписували документ, де брали на себе ряд зобов’язань з цього приводу: «не розголошувати ніяких отриманих відомостей», «всі свідчення після ретельної перевірки надавати керівництву», «не видавати товаришів, співробітників, навіть під загрозою смерті», «не розголошувати відомостей про діяльність губЧК, а також її особовий склад»,

До відома чекіста доносилося, що у випадку порушення умов розписки його сім'я зазнає переслідувань, як сім'ї білогвардійців чи контрреволюціонерів, а сам співробітник підлягав смертній карі [367, с. 37].

Незважаючи на психологічний тиск, було помічено, що деякі співробітники розповідали про діяльність органу поза стінами ЧК. За словами голови губернської ЧК, «все це ясно вказує на те, що, з одного боку, в постійно оновлюваний склад ЧК почали проникати недостатньо стійкі співробітники, а з іншого, багато чекістів, перевтомлених довгою і тяжкою боротьбою, розпустилися, послабили свою волю, забули свій революційний обов'язок» [67, арк. 240]. Накази, де коментувалися вищезгадані порушення співробітників Надзвичайної комісії, мали знеособлений характер, ніхто персонально покараний не був. Це була більше пересторога про можливі наслідки подібний дій у майбутньому, покарання теж не було визначено.

Але дисциплінарні покарання також застосовувалися. Це були адміністративні арешти терміном від 5 до 30 діб із виконанням або без виконання службових обов'язків. У першому випадку особа отримувала догану, але продовжувала перебувати на службі, у другому – опинялася за ґратами, а після поновлювалася на службі. Так, наприклад, за нанесений удар арештанту помічника коменданта Алдохіна було заарештовано на 30 діб без виконання службових обов'язків [78, арк. 25], старший наглядач слідчої в'язниці Єлізаров був заарештований на 10 діб із виконанням службових обов'язків за грубе поводження з арештованими та недбале ставлення до службових обов'язків [78, арк. 50].

Звільнення з посади як покарання за незначні порушення професійної етики чи трудової дисципліни до чекістів не застосовувалося. Цей захід поширювався на машиністок, водіїв, прибиральниць, тобто на обслуговуючий персонал [67, арк. 87, 90; 78, арк. 39, 42]. Але що стосується комісарів, слідчих, тобто чекістів, то вони залишалися на своїй посаді, відбувши покарання. З одного боку, це можна пояснити нестачею кадрів, коли кожен із співробітників, зважаючи на його досвід та навички, високо цінувався, а з

іншого, відособленістю професійної корпорації чекістів від суспільства: звільнений чекіст на новому місці роботи міг розказати багато таємниць, пов'язаних із діяльністю органу.

Інша справа, коли мова заходила про тяжке порушення професійної етики чекістів – корупцію, зв'язок із бандитами, посадові злочини. У цьому випадку співробітника надзвичайної комісії чекала вища міра покарання – розстріл. Така доля, зокрема, спіткала комісара секретно-оперативного відділу ХГЧК Грядунова, який взяв хабаря у розмірі 4000 рублів і пропонував частину грошей міліціонерам, що були з ним при виконанні операції [78, арк. 117], уповноваженого з інформації Нікішаєва, що постачав бандитському угрупованню зброю і фальшиві документи [67, арк. 109]. Або справа чекістів А. Тєплякова та Сєдих, що за підробленим ордером провели обшук та реквізицію цінних речей [78, арк. 284]. У пресі набув розголосу судовий процес над колишнім слідчим ХГЧК М. Барським та громадянином Корженевичем, обвинуваченими у вимаганні, хабарництві та дискредитації радянської влади [116, 1920, 23 вересня]. М. Барський через посередника Корженевича вимагав гроші з родичів заарештованих, справи яких він вів. За це М. Барського засудили до розстрілу, Корженевича – до 15 років примусових робіт з позбавленням волі [116, 1920, 23 вересня].

Подібні випадки мали досить поширений характер, про що свідчать регулярні записи про кримінальні справи над чекістами у звітах колегії ХГЧК [44, арк. 1; 12; 15-15 зв.78, арк. 139, 342].

Корупція серед чекістів дискредитувала і Надзвичайну комісію, і радянську владу взагалі. Відповідно, колегія ХГЧК мала продемонструвати, що такі ситуації є екстраординарними, подібні співробітники опинилися в складі корпорації чекістів випадково, щоб, з одного боку, застерегти, а з іншого, продемонструвати рішучість Надзвичайної комісії у боротьбі за чистоту своїх рядів.

Персональна відповідальність за дотримання особовим складом професійної етики покладалася на голову комісії. Очільник Харківської

губернської ЧК у щорічному звіті за 1921 р., що подавався до губернського комітету КП(б)У та до ВУЧК, був вимушений зізнатися, що в рамках підпорядкованого йому органу проблеми порушення професійної етики залишаються досить гострими. Він каліфікував їх як «недоліки»: перший – це відсутність чекістської дисципліни; другий – зловживання алкоголем, яке створює враження у сторонніх, що всі чекісти алкоголіки; третій «недолік» – грубість, яку проявляють чекісти стосовно громадян, четвертий – це ігнорування запитів від інших радянських державних установ, що негативно впливає на взаємовідносини губернської ЧК з іншими місцевими органами влади [78, арк. 272].

Отже, професійна етика як сукупність певних норм поведінки була вироблена для корпорації чекістів як у вигляді правил, яким має слідувати співробітник під час несення служби, так і через створення у масовій свідомості образу «ідеального чекіста» на прикладах спеціально сконструйованих біографій очільників ВЧК – Ф. Дзержинського, І. Ксенофонтова, Я. Петерса та інших.

На практиці дотримання професійної етики порушувалося, іноді чекісти навіть вчиняли поадові злочин. Боротьбу з цим на місцях очолили голови губернських надзвичайних комісій та начальники відділів. У випадках порушення трудової дисципліни, наказів ВЧК/ВУЧК про поводження з арештованими, про процедуру ведення обшуків, допитів тощо покарання здійснювалося дисциплінарним шляхом – арешт терміном від 5 до 30 діб із виконанням або без виконання службових обов’язків.

Якщо ж мова йшла про грубе порушення професійної етики, яке вже кваліфікувалося як посадовий злочин (корупція, постачання бандитів фальшивими документами та зброєю тощо), то в таких випадках встановлювалася вища міра покарання – розстріл. Прикметно, що не практикувалося звільнення у випадку порушення професійної етики. Це свідчить про те, що корпорація чекістів була замкненою соціальною групою, в рамках якої і мали вирішуватися проблеми, що виникали в зв’язку з тим чи

іншим співробітником

4. 3. Умови праці та матеріальне забезпечення чекістів

Тривалість робочого дня та робочого тижня у співробітника ЧК була ненормована. Згідно з результатами досліджень московської дослідниці М. О. Яковлєвої, робоча зміна чекіста могла тривати 30-40 годин, а питання про відпустку розглядалося на засіданні Президії ВЧК [377]. Це ставало причиною частого діагностування у чекістів хронічної перевтоми та неврастенії. Проте такий напружений графік роботи був характерний для 1918–1919 рр.

З часом тривалість робочої зміни була унормована до 12 годин, в першу чергу, завдяки збільшенню кількості співробітників органів ЧК. Однак зберігався семиденний робочий тиждень. Відпустки мали регулярний характер, для відпочинку та оздоровлення співробітників ХГЧК, наприклад, був створений спеціальний санаторій [78, арк. 159]. Відомчий санаторій за клопотанням Ф. Дзержинського був створений на Кавказьких мінеральних водах [156, с. 155].

Матеріальне забезпечення чекістів складалося з кількох видів утримання: грошового, продовольчого та речового.

Співробітники ХГЧК за службу отримували зарплатню. Так, у першій половині 1919 р. співробітники повітЧК отримували таку зарплатню: голова комісії, секретар та члени колегії по 1350 рублів, слідчі мали 1200 рублів на місяць, комісари, завгосп та діловод – по 900 рублів, всі інші співробітники, насамперед, канцелярії отримували зарплатню розміром від 400 до 750 рублів [80, арк. 3]. У середині 1920 р. зарплатня начальника відділу губЧК становила вже 7980 рублів. [14, арк. 16]. На кінець 1921 р. середня зарплата співробітника ЧК складала 24-26 млн рублів при прожитковому мінімумі в 50 млн рублів [377]. Варто зазначити, що зарплатня була незначна, а в умовах товарного дефіциту та інфляції («радянські знаки» випускались номіналом від 1 до

100 000 рублів!) ця сума не була здатна забезпечити прожиток ані за рахунок придбання товарів на «чорному ринку», ані за «твердими цінами» в офіційних точках продажу, бо там просто не було чим торгувати.

Про наявність значних проблем з матеріальним забезпеченням чекістів свідчить лист від 22 червня 1922 р. голови ДПУ УСРР В. Манцева Ф. Дзержинському. Часова близькість до періоду існування ЧК дозволяє припустити, що становище співробітників ВУЧК було не кращим. В. Манцев писав: «Я особисто отримую листи від співробітниць, в яких вони пишуть, що змушені займатися проституцією, щоб не вмерти з голоду. Арештовані та розстріляні за грабунки десятки, якщо не сотні співробітників і у всіх випадках встановлено, що йдуть на розбій через систематичне голодування. Втечі з Чека повальні» [235, с. 122]. Далі – скарга на зменшення частки комуністів серед чекістів: «[…] особливо загрозлива ситуація із зменшенням кількості комуністів серед співробітників. Якщо раніше ми мали 60 % комуністів, то тепер ледь нараховуємо 15 %. Дуже часті, якщо не щоденні випадки виходу з партії на ґрунті голоду та незабезпечення матеріального становища. Йдуть не найгірші та в більшості пролетарії» [235, с. 123]. Ще раніше, в березні 1920 р., про великі труднощі з матеріальним забезпеченням співробітників комісії та бійців батальйону губЧК повідомляв тодішній голова ХГЧК В. Іванов, наголошуючи, що це штовхає чекістів на зловживання та скоєння злочинів [41, арк. 2-3].

В умовах складного економічного становища держава частково взяла на себе турботу про забезпечення чекістів, забезпечуючи продовольством та одягом за картковою системою.

Картки були двох типів – щомісячні та святкові, що мали нерегулярний характер і були приурочені до певних дат, – 1 травня, річниці Жовтневої революції тощо. Окремо були «хлібні» талони для щоденної видачі хліба, норма якого на листопад 1920 р. складала пів-фунта [78, арк. 335].

Додатково забезпечувались члени сім’ї співробітників ЧК, що перебували на їх утриманні, – їм видавались продовольчі книжки для видачі аналогічного

чекістському пайка, крім обідів [78, арк. 18]. Для співробітників ХГЧК було забезпечено харчування: тут видавали обід та вечерю, яку щоправда, видавали недовгий час у 1921 р. Чорнороби та водії могли розраховувати на два обіди, як люди, зайняті важкою фізичною працею [67, арк. 408].

Згідно з наказом ВЧК № 118 від 24 вересня 1920 р., співробітники ЧК прирівнювалися до військовослужбовців Червоної Армії. В плані забезпечення це означало надання комбінованого пайка: 50 % – фронтовий армійський пайок, 50 – тиловий [136, арк. 106]. Норма продовольства на листопад 1920 р. передбачала видачу одному співробітнику 2 фунтів солі (менше 1 кг), 2 пудів картоплі (32, 5 кг), 1 фунта ковбаси, 3 фунтів цукру. З непродовольчих товарів – пів-фунта мила, 2 бруски туалетного мила, 4 коробки сірників, 1000 штук цигарок [78, арк. 335]. Додатково в тому ж місяці безкоштовно видали 2 фунти оселедців та 7, 5 золотників (бл. 0, 032 кг) сурогатного чаю, за 66 рублів можна було придбати 100 цигарок, ¼ фунта тютюну та сигаретного паперу [78, арк. 335].

У січні 1921 р. було видано в одні руки продовольчих товарів ¼ фунта цукру (приблизно 0,113 кг), 2 фунти солі (0, 9кг), 6 фунтів пшениці (2, 7 кг), непродовольчих – 1 брусок туалетного мила, 200 штук цигарок, ½ фунта махорки (0, 227 кг), 6 листів сигаретного паперу, 4 коробки сірників. По святковому талону було видано 2 фунти цукру [67, арк. 6].

У лютому 1921 р. по продовольчих картках було видано 4, 5 фунта оселедців (близько 2 кг), 12 золотників китайського чаю (приблизно 0, 06 кг), 5 фунтів пшеничного борошна, 6 фунтів борошна з яєць, 2 фунти солі, 3 фунти соняшникової олії [67, арк. 43, 47, 53]. За окрему плату в розмірі 25 рублів можна було за карткою придбати 1/3 пляшки оцту. З непродовольчих товарів отримали 1/ 4 фунта тютюну, 4 листи сигаретного паперу та 4 коробки сірників [67, арк. 53].

У березні того ж року було видано безкоштовно 500 цигарок, ½ фунта тютюну, 4 короби сірників, 2 ¼ фунти цукру, 1/8 фунта «справжнього» чаю, 2 фунта солі, 2 фунти соняшникової олії, 1 фунт «простого» мила та

1 французька булка [67, арк. 71]. Додатково у другій половині місяця видали по 3 фунти солі та цукру, 1 ¼ фунта яблук, 1 брусок туалетного мила та 4 коробки сірників [67, арк. 93].

У квітні 1921 р. по продовольчій книжці безкоштовно було видано 2 фунти цукру, 1 фунт сурогатного чаю, 2 фунти солі, 2 фунти олії, 200 штук цигарок, ½ фунти тютюну, 6 листів сигаретного паперу та 1 фунт мила [67, арк. 109]. З 11 квітня 1921 р. видавали святковий пайок – напередодні Дня солідарності трудящих 1 травня: 7 фунтів пшеничного борошна, 10 фунтів хмелю, 4 фунти крупи, по 3 фунти цукру та солі, 2 фунти овочів, ¾ фунти соняшникового насіння, 5 коробок сірників та парфуми [67, арк. 120].

Подібні пайки видавалися щомісячно. Святковий пайок до річниці Жовтневої революції був особливо багатим, видавалися такі дефіцитні товари, як вершкове масло та ковбаса та майже по 5 кг пшеничного борошна та картоплі [78, арк. 307]. Отже, в щомісячних пайках, з якими, до речі, протягом 1920–1921 рр. не було перебоїв, видавали продукти харчування, в тому числі хліб за окремими картками, миючі засоби, чай, сірники та товари для тютюнопаління. Надлишки, зокрема тютюн, махорка чи цигарки, можна було обміняти на необхідні продукти харчування.

З липня 1921 р. індивідуальні видачі пайка припинилися. Натомість була поновлена система планової видачі товарів згідно з поділом співробітників на дві категорії (ця система існувала у другій половині 1920 р. згідно з наказом ВЧК № 190). Так звані «активні співробітники», тобто члени Колегії, завідувачі відділів, уповноважені груп та їх помічники, слідчі, оперативники, секретна агентура, комісари слідчої в’язниці та коменданти були віднесені до першої категорії і забезпечувалися краще: мали першість у розподілі матеріальних благ та отримували додатковий пайок [78, арк. 164]. Всі інші – співробітники канцелярії, господарського та транспортного секторів потрапили до другої категорії та мали скромніше забезпечення. Додаткові продовольчі картки на членів сімей припиняли видавати [67, арк. 221].

На відміну від Червоної Армії чи міліції, співробітники ЧК не

забезпечувалися форменим одягом. Їм видавали різний одяг, тому можна було зустріти чекістів у військовій формі, якщо це колишній солдат-фронтовик, або в тільняшці, якщо моряк. Якісно на цьому фоні виділявся заступник голови ВЧК В. Менжинський, якого московські історики О. Мозохін та Т. Гладков називають «інтелігентом з Луб'янки»: «[…] був у пенсне в золотій оправі, ретельно випрасуваному темно-синьому костюмі, крохмальній сорочці з високим тугим комірцем, з модною закордонною краваткою» [156, с. 145]. З прийняттям наказу про зрівняння співробітників ЧК з військовослужбовцями діючої Червоної Армії їм стали видавати військову форму, яку вони носили зі шкірянками, що стали фірмовим знаком чекістської корпорації.

Окрім забезпечення продуктами, предметами першої необхідності та одягом, для обслуговування співробітників ХГЧК при комісії існувала ціла інфраструктура – перукарня, транспорт, пральня, майстерні, де були зайняті в'язні слідчої тюрми і в яких здійснювали ремонт та пошив одягу, взуття, пральня тощо [78, арк. 158-159, 231]. Медичну допомогу співробітники ХГЧК могли отримати в спеціальному відділенні, відкритому при лікарні «Трудящих вірмен» за адресою вул. Вознесенська, 5 [78, арк. 146]. Співробітникам ЧК, які надали лікарняний лист, мали видати додатковий пайок.

Для організації дозвілля при Харківській губЧК існував клуб з секціями: театральною, музично-хоровою, літературною, іноземних мов і загальноосвітньою. При клубі працював буфет та бібліотека. Щотижня влаштовувалися спектаклі, а на засідання комуністичної спілки запрошувалися лектори з губернського партійного комітету [59, арк. 21].

Щоправда, як свідчать накази по ХГЧК, засідання комуністичної спілки співробітники комісії часто пропускали, що на думку голови, «вело до повної відірваності від партійного життя, замкненості і відокремленості, а також відсталості, що дуже шкідливо впливає на справу» [78, арк. 124]. Тому всім співробітникам ХГЧК строго наказувалося обов'язково відвідувати засідання комуністичної спілки, оскільки вони мали подавати приклад службовцям інших радянських установ.

Діяли спеціальні заняття для жінок під кураторством представника від районного партійного комітету. Передбачалося завершення робочого дня для жінок-співробітниць ХГЧК на одну годину раніше у вихідні дні, і цей час використовувався для роз'яснювальної роботи з приводу прав жіноцтва, ролі жінки в радянському суспільстві [67, арк. 58].

Щодо неформального дозвілля, то відомо, що харківські чекісти відвідували ресторани, паштетні, цирк, кінематограф, театри, при чому нерідко зловживали своїм службовим становищем: користуючись званням чекіста, безкоштовно потрапляли на вистави або порушували комендантську годину [78, арк. 23]. Як зазначалось вище, це розглядалось як порушення корпоративної етики і заборонялось керівництвом губЧК.

Матеріальне забезпечення чекістів можна вважати достатнім. Соціально-економічна ситуація, що склалася внаслідок політики «воєнного комунізму», вимагала від держави особливої уваги до тих категорій службовців, які становили опору більшовицького режиму. Співробітники ЧК належали до привілейованої групи з точки зору забезпечення. Однак проблеми з забезпеченням існували, що виступало причиною скоєння чекістами злочинів.

Формування особового складу Харківської губернської надзвичайної комісії відчуло на собі вплив загальних проблем, характерних для професійної групи чекістів у РСФРР та УСРР, а саме: відсутність спеціальної підготовки у співробітників, чітких критеріїв до претендентів на посаду чекіста, плинність кадрів через складні умови праці та недостатнє матеріальне забезпечення. Професійна група чекістів виникла після створення ВЧК у грудні 1917 р. Кандидатів на службу до органів ЧК підбирали партійні комітети, орієнтуючись на наявність у них партійного квитка, досвіду участі у революційному підпіллі, походження з простого народу, позитивної характеристики від партійних товаришів. Очевидно, такі кадри були затребувані на всіх ланках радянського будівництва, тож до надзвичайних комісій могли спрямовувати і осіб, що відповідали частково або взагалі не

відповідали цим критеріям. Результати аналізу особового складу ХГЧК підтверджують, що в штаті опинилися співробітники різного соціального та етнічного походження, переважно безпартійні без досвіду підпільної боротьби. Проте співробітники, що займали керівні посади, проходили ретельний відбір, зокрема, на це вказують вища питома вага комуністів, наявність досвіду служби в ЧК або Червоній армії.

Висока плинність кадрів була наслідком кількох непов'язаних між собою причин. По-перше, цілеспрямована кадрова політика партійного керівництва та ВЧК застосування постійних ротацій (простежується при аналізі харківської, волинської, чернігівської, одеської організацій). По-друге, важка у фізичному та моральному плані робота: наявність скарг чекістів, що прохали партком, керівництво перевести їх на інші ділянки радянського будівництва. Колишні співробітники часто опинялися на керівних посадах підприємств народного господарства. По-третє, недостатнє матеріальне забезпечення, що теж спонукало чекістів до зміни служби або до вчинення злочинів, які тягли за собою покарання.

Поступово кадрова проблема вирішувалася за рахунок введення спеціальних курсів по підготовці співробітників ЧК, дієвих заходів уряду та керівництва щодо поліпшення умов праці та матеріального забезпечення чекістів. Так, окрім зарплатні, співробітники ЧК з 1920 р. отримували регулярні продуктові та речові пайки. Виділялися також пайки для забезпечення членів сім'ї, що перебували на утриманні співробітника органу. Була створена мережа відомчих закладів, що обслуговували чекістів, – закритого типу лікарня, санаторій, перукарня, пральня, ремонт та пошив одягу й взуття, де були зайняті в'язні слідчої тюрми.

Проблеми з матеріальним забезпеченням були одним з чинників, що спонукав співробітників органів ЧК до порушення закону, – взяття хабаря, скоєння нальотів та грабежів. Це каралося забороною працювати в ораганах ЧК або розстрілом.

ВИСНОВКИ

Історіографічний огляд засвідчив, що Харківська губернська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами не була предметом спеціального комплексного дослідження. Відсутність спеціальних досліджень з історії Харківської губЧК можна пояснити загальною історіографічною ситуацією, розпорошеністю та фрагментарністю джерел. У публікаціях висвітлено окремі питання, що стосуються предмета дослідження, особовий склад, роль органу в проведенні у Харкові «червоного терору». В історіографії були розглянуті проблеми формування радянської системи державної безпеки, її значення для державного будівництва, роль спецслужб у здійсненні більшовиками масового терору, окремі аспекти їх репресивної діяльності по відношенню до різних соціальних груп. Сьогодні назріла потреба у вивченні регіональних підрозділів першого радянського органу державної безпеки – ВЧК, їхньої організації, функцій і діяльності.

Харківська губернська надзвичайна комісія була підрозділом Всеукраїнської ЧК і головним регіональним органом по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, посадовими злочинами, політичним та кримінальним бандитизмом. ХГЧК – це сукупність територіальних органів ЧК в губернії, що включала в себе в 1919 р. губернську, повітову та волосну ланки, а починаючи з 1920 р. – губернську комісію, повітові політичні бюро і Сумську повітЧК. Неодноразові реформи структури органу були наслідком зміни його функцій, появи нових завдань.

Харківська губернська надзвичайна комісія вирізнялася з-поміж інших підрозділів ВЧК/ВУЧК в Україні тим, що була організована більшовиками першою в УСРР з урахуванням російського досвіду та українських реалій, певний час існувала злитою з Всеукраїнською ЧК (до квітня 1919 р.), обслуговувала «столичний» регіон. Разом з тим, висновки, зроблені під час

дослідження історії Харківської губЧК, можна екстраполювати на інші губернські комісії.

В існуванні ХГЧК у дослідженні виділено три періоди: перша половина 1919 р.; 1920 – початок 1921 рр.; 1921 – початок 1922 рр. Перший період – це створення Харківської губЧК, перші заходи з організаційного будівництва мережі повітових та волосних органів, участь комісії у проведенні «червоного терору» на території губернії. Другий період характеризується змінами в структурі ХГЧК, як центрального апарату, так і місцевих органів, розробка інструментарію боротьби з політичними, економічними, кримінальними злочинами, комплектування особового складу. Третій період позначений змінами завдань та функцій органів ЧК, відповідно до цього відбулися зміни в структурі ХГЧК, «чистка» особового складу, актуалізація економічного напряму діяльності. Розвиток ХГЧК відбувався синхронно з формуванням радянської системи державної безпеки та відображав особливості цього процесу в окремому регіоні.

Головним завданням Всеросійської надзвичайної комісії, як і її місцевих органів, був захист «диктатури пролетаріату», тобто більшовицької моделі радянської влади, що і вкладалося в поняття «державна безпека» Це передбачало наявність великої кількості функцій, широкої компетенції та значних повноважень органів ЧК, зокрема, поєднання оперативно-пошукових, слідчих, (поза)судових повноважень і, частково, виконання вироків (наприклад, сплата штрафів до каси комісії, утримання в слідчій в’язниці губЧК або розстріл засуджених колегією до вищої міри покарання) у функціонуванні Харківської губЧК. Це обумовило двоїстість ЧК, з одного боку, це орган державної безпеки, а з іншого, інструмент репресії.

Органи державної безпеки в радянській політичній системі мали особливе становище, яке характеризувалося автономністю, відсутністю повноцінного контролю з боку правоохоронних та партійно-державних структур, широкими повноваженнями. Це було характерно і для Харківської губернської ЧК. Відносини з губернським парткомом, виконкомом чи

відділом юстиції реалізовувалися через взаємний обмін інформаційно-звітними матеріалами, присутність представників ЧК на засіданнях зазначених радянських установ.

Діяльність Харківської губернської комісії була реалізацією покладених на цей орган завдань і функцій, в якій можна умовно виділити три напрями: боротьба з політичними («контрреволюційними») злочинами, протиправною економічною діяльністю та кримінальною злочинністю. Діяльність ХГЧК у сфері боротьби з політичними («контрреволюційними») злочинами, що був основним, передбачала розгром політичних опонентів, антирадянських виступів та змов, селянського повстанського руху. Як результат, на почтаок 1922 р. активного антирадянського опору не існувало. Боротьба зі спекуляцією та посадовими злочинами була направлена на «криміналізацію» учасників торгово-фінансових операцій, але також була засобом викриття економічної злочинності на радянських підприємствах і установах. Боротьба з кримінальною злочинністю була периферійним напрямком діяльності комісії: чекісти залучалися до облав з огляду на значну кількість банд в містах.

Особовий склад Харківської губернської надзвичайної комісії належав до професійної групи чекістів, для якої були характерні відособленість, кастовість, власна професійна етика. Професійна група чекістів з’явилася зі створенням ВЧК, тож чекісти не мали спеціальної підготовки чи досвіду, кандидатами на службу були особи, що були членами більшовицької партії, мали дореволюційний стаж підпільної партійної роботи, належали до Червоної гвардії. Але в зв’язку з нестачею таких кадрів на службі в ЧК часто опинялися безпартійні, молоді та недосвідчені співробітники. З точки зору соціального походження більшість співробітників були вихідцями з робітників та селян, у ХГЧК значним також був відсоток колишніх службовців. Чекістська корпорація була поліетнічною з переважанням росіян. Українців в ВУЧК служило близько третини особового складу, в ХГЧК їхня частка була значно меншою – менше 8, 5 %. Серед чекістів також були представлені євреї, латвійці, поляки, фіни та інші. Разом з тим, у порівнянні з іншими

професійними групами радянських службовців чекісти відрізнялися вищим відсотком партійних, більшою кількістю освічених людей. Це свідчило про елітарність даної професійної групи і наближало її за рівнем прав та привілеїв у радянському суспільстві до партійних функціонерів.

Для зміцнення професійної групи керівництво ВЧК створило і намагалось прищепити підлеглим професійну етику чекіста. Передбачалось виховати у співробітників органів ЧК такі риси, як чесність, непідкупність, коректність, кмітливість, відданість партії тощо. Дл чекістів частими були порушення норм професійної етики, зокрема, на матеріалах ХГЧК виявлено, що до найпоширеніших з них належали зловживання алкоголем, груба поведінка, ігнорування запитів від радянських державних установ, недотримання службової таємниці. Найтяжчим порушенням було скоєння злочину, за що співробітнику могли заборонити служити в органах ЧК або засудити до вищої міри покарання – розстрілу. В цілому, можна стверджувати, що професійна група чекістів з особливим корпоративним духом була сформована.

Умови праці чекістів були складними, а матеріальне забезпечення – недостатнім, що викликало високу плинність кадрів, штовхало на скоєння злочинів. В умовах низької заробітної плати, гострої соціально-економічної кризи держава частково взяла на себе забезпечення чекістів і членів їхніх сімей, видаючи основні види продовольства, необхідні господарчі товари, одяг за картковою системою. Для обслуговування харківських чекістів були створені закритого типу лікарня, санаторій, перукарня, пральня, майстерні для пошиву й ремонту одягу і взуття.

Держава також дбала про організацію дозвілля чекістів: при Харківській губЧК був створений клуб з секціями: театральною, музично-хоровою, літературною, іноземних мов і загальноосвітньою. При клубі працювали буфет та бібліотека. Щотижня влаштовувалися вистави, а на засідання партійної організації запрошувалися лектори з губернського партійного комітету.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. – М.: Госполитиздат, 1938. – 64 с.
2. Архив ВЧК: Сборник документов / Сост. В. Виноградов, Н. Перемышленникова. – М.: Кучково поле, 2007. – 736 с.
3. Бальцер П. Спогади про бурхливі часи, 1917–1921 / П. Бальцер // Схід- Захід: Іст.-культ. зб. – 2011. – Вип. 15. Проблеми історичної урбаністики. – С. 281-320.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. / І. Білас. – Кн. 2. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.
5. В. И. Ленин и ВЧК: Сборник документов (1917–1922) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1987. – 412 с.
6. Винниченко В. Щоденник: в 2 т. / В. Винниченко; ред., вступ. ст. і прим. Г. Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – Т. 1. 1911–1920. – 500 с.
7. Вісті ВУЦВК та Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і губвиконкому Харківщини. – Харків, 1920– 1921.
8. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК. Отчет о деятельности ВУЧК в 1921 году // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 69-85.
9. ВЧК уполномочена сообщить: 1918 г.: Сборник документов / Сост. В. Виноградов, А. Литвин. – М.: Кучково поле, 2004. – 308 с.
10. ВЧК-ГПУ: Документы и материалы. / Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.
11. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 9. Нормативно-розпорядчі документи ЧК – КГБ УРСР.

Спр. 1. Сборник сохранившихся приказов ЧК-ГПУ Украины за 1920–1922 гг., 121 арк.

12. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 9. Нормативно-розпорядчі документи ЧК – КГБ УРСР.

Спр. 1-СП. Книга циркуляров, ориентировок, указаний ВЧК-ОГПУ СССР за 1920–1930 гг., 304 арк.

13. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 12. Особові справи колишніх співробітників органів держбезпеки.

Спр. 28. Шварц Сергей Соломонович, 50 арк.

14. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 12. Особові справи колишніх співробітників органів держбезпеки.

Спр. 12015. Лившиц Яков Абрамович, 124 арк.

15. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 12. Особові справи колишніх співробітників органів держбезпеки.

Спр. 30847. Реденс Станіслав Францович (копії документів з архівної особової справи, що зберігається в УРАФ ФСБ РФ за № 8932), 5 арк.

16. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 253. Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год (к 5 Всеукраинскому съезду Советов), 38 арк.

17. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 260. Т. 1. Информационный бюллетень Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии № 29. 16 декабря 1921 – 1 января 1922 гг., 83 арк.

18. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 402. Отчет ВЧК за период с 20 декабря 1917 по 20 декабря 1921 гг., 9 арк.

19. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 446. Т. 1. Материалы по истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (ВУЧК – ЦУПЧРЕЗКОМ – ВУЧК), 45 арк.

20. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 446. Т. 3. Материалы по истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (ВУЧК – ЦУПЧРЕЗКОМ – ВУЧК). Январь – июнь 1920, 362 арк.

21. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 446. Т. 4. Материалы по истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (ВУЧК – ЦУПЧРЕЗКОМ – ВУЧК). Июль – декабрь 1920 г., 459 арк.

22. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 446. Т. 5. Материалы по истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (ВУЧК – ЦУПЧРЕЗКОМ – ВУЧК. Январь – июнь 1921 г., 452 арк.

23. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 446. Т. 6. Материалы по истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (ВУЧК – ЦУПЧРЕЗКОМ – ВУЧК). Июнь – декабрь 1921–1923, 1927 гг., 533 арк.

24. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 446. Т. 7. Материалы по истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (ВУЧК – ЦУПЧРЕЗКОМ – ВУЧК). 1918–1922 гг., 479 арк.

25. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 447. Т. 1. Материалы по истории ЧК Украины. 1919–1921 гг., 315 арк.

26. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 450. Обобщенные материалы и воспоминания чекистов о деятельности органов госбезопасности в период 1917–1967 гг., 387 арк.

27. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

Ф. 13. Колекція друкованих документів.

Спр. 486. Рукописи бывших чекистов, рекомендованные для сборника, посвященного 60-летию образования органов госбезопасности Украины, 284 арк.

28. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків.

Фонд кримінальних справ.

Спр. 011285. Архивно-криминальное дело по обвинению Омельченко Александра Владимировича. 1919 г., 16 арк.

29. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків.

Фонд кримінальних справ.

Спр. 011291. Архивно-криминальное дело по обвинению Тимченко Михаила Ивановича. 1919 г., 13 арк.

30. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків.

Фонд кримінальних справ.

Спр. 011349. Архивно-криминальное дело по обвинению Гопкало Федора Дмитриевича. 6 февраля – 8 марта 1919г., 11 арк.

31. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків.

Фонд кримінальних справ.

Спр. 011363. Архивно-криминальное дело по обвинению Грабовского Василия Антоновича. 22 марта – 27 июня 1919 г., 48 арк.

32. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків.

Фонд кримінальних справ.

Спр. 011372. Архивно-криминальное дело по обвинению Филиппа Заболотского. 1919 г., 13 арк.

33. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків.

Фонд кримінальних справ.

Спр. 015360. Архивно-криминальное дело по обвинению Невгасимого Пантелеймона Михайловича. 1919 г., 12 арк.

34. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків.

Фонд кримінальних справ.

Спр. 015361. Архивно-криминальное дело по обвинению Саловича Иосифа Денисовича. 1 февраля – 1 апреля 1919 г., 7 арк.

35. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків.

Фонд кримінальних справ.

Спр. 015362. Архивно-криминальное дело по обвинению Рака Ивана Степановича. 1920 г., 2 арк.

36. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків.

Фонд кримінальних справ.

Спр. 015363. Архивно-криминальное дело по обвинению Семеновой Александры Александровны. 29 июня – 23 июля 1920 г., 8 арк.

37. Губчека: сборник документов и материалов из истории Саратовской губернской чрезвычайной комиссии, 1917–1921 гг. – Саратов, 1980. – 233 с.

38. [Давиденко В.] Хлоп’ячими очима / В. С-ко [В. Давиденко] // Золоті роковини: Календар-альманах Укр. Нар. Союзу на 1967 р. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1967. – С. 124-134.

39. Двигубский А. М. Отчёт о деятельности харьковского разведывательного центра / А. М. Двигубский. – Харьков: ХЧМГУ, Райдер, 2007. – 56 с.

40. Деникин А. И. Очерки русской смуты: в 5-ти т. / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – Т. 5. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. – 464 с.

41. Державний архів Харківської області.

Ф. П-1. Харківський губернський комітет КП(б)У. 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 76. Переписка губпаркома с губЧК, ревтрибуналами и Чрезвычайной тройкой по вопросам работы этих органов. 2 января – 29 декабря 1920 г., 143 арк.

42. Державний архів Харківської області.

Ф. П-1. Харківський губернський комітет КП(б)У. 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 221. Протоколы заседаний коллегии ХГЧК и общего собрания сотрудников Харьковской губЧК. 31 мая – 24 декабря 1920 г., 52 арк.

43. Державний архів Харківської області.

Ф. П-1. Харківський губернський комітет КП(б)У. 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 409. Переписка Харьковского губпаркома с органами губчека и милиции по вопросам перемещения кадров и привлечения к административной ответственности коммунистов. 5 января – 21 декабря 1921 г., 188 арк.

44. Державний архів Харківської області.

Ф. П-1. Харківський губернський комітет КП(б)У. 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 549. Протоколы заседаний коллегии и президиума губЧК. Бюллетени политотдела ВУЧК о ходе подготовки и проведения выборов в Харьковский горсовет. Протокол заседания Харьковского ревтрибунала. 28 марта – 30 октября 1921 г., 113 арк.

45. Державний архів Харківської області.

Ф. П-1. Харківський губернський комітет КП(б)У. 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 636. Переписка губпаркома с губЧК по вопросам непартийного поведения отдельных коммунистов. Сопроводительные письма (без документов). 18 января – 22 октября 1921 г., 207 арк.

46. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-89. Валковский уездный исполком Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Валки Харьковской губернии. 1919–1923 рр.

Оп. 1.

Спр. 60. Протоколы заседаний коллегии уездной Чрезвычайной комиссии, доклады и сводки о ее деятельности. 28 февраля – 18 июня 1919 г., 118 арк.

47. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-90. Змиевской уездный исполком Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Змиев Харьковской губернии. 1919–1923 рр.

Оп. 1.

Спр. 291. Переписка с Змиевским уездным политбюро. 17 января – 10 октября 1921 г., 66 арк.

48. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-90. Змиевской уездный исполком Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Змиев Харьковской губернии. 1919–1923 рр.

Оп. 1.

Спр. 440. О деятельности Змиевского уездного политбюро. 5 марта 1921 – 16 января 1922 гг., 50 арк.

49. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-93. Чугуевский уездный исполком Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Чугуев Харьковской губернии. 1919–1921 рр.

Оп. 1.

Спр. 341. О деятельности уездного политбюро по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией, саботажем и преступлениями по должности. 1921 г., 12 арк.

50. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-202. Харківський губернський військово-революційний комітет, 1919–1920 рр.

Оп. 1.

Спр. 1. Постанови і розпорядження Ради народних комісарів РСФРР і УСРР, ЦВК, ВУЦВК, Всеукраїнського ревкомуі Реввійськради Південного фронту. 31 грудня 1919 – 29 квітня 1920 рр., 104 арк.

51. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-202. Харківський губернський військово-революційний комітет, 1919–1920 рр.

Оп. 1.

Спр. 35. Декрети, постанови і розпорядження Всеукревкому (вирізки з газет) і накази Харківському губревкому і відділу управління. 26 грудня 1919 – 15 квітня 1920 рр., 37 арк.

52. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-202. Харківський губернський військово-революційний комітет, 1919–1920 рр.

Оп. 2.

Спр. 5. Переписка с губЧК. 15 декабря 1919 – 14 мая 1920 гг., 101 арк.

53. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-202. Харківський губернський військово-революційний комітет, 1919–1920 рр.

Оп. 2.

Спр. 10. Переписка с отделами губревкома, губЧК, управлением губмилиции и воинскими частями. 19 декабря 1919 – 21 января 1920 гг., 506 арк.

54. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-203. Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 85. Протоколы заседаний коллегии Харьковского губернского отдела юстиции и отчеты о его деятельности, 1920 г., 23 арк.

55. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-203. Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 86. Сводки информационных отделов ЦК КП(б)У и Харьковского губпаркома и переписка с ним. Копии. 1920 г., 133 арк.

56. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-203. Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 91. Протоколы заседаний коллегии губЧК и доклады о ее деятельности. 2 февраля – 3 декабря 1920 г., 33 арк.

57. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-203. Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 114. Сводки информационных отделов ЦК КП(б)У, Харьковского губпаркома, губисполкома и губернской чрезвычайной комиссии. Копии. 1920 г., 184 арк.

58. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-203. Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 289. Отчеты о деятельности Харьковского губернского отдела юстиции и революционного трибунала, переписка с ними. 4 января – 15 декабря 1921 г., 102 арк.

59. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-203. Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 290. Протоколы заседаний коллегии губЧК и доклады о ее деятельности. 15 января – 19 ноября 1921 г., 97 арк.

60. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-203. Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 328. Информационные сводки о положении в Харьковской губернии. 10 января – 20 декабря 1921 г., 135 арк.

61. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-203. Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 411. Послужные списки ответственных работников ХГЧК и подведомственных ей органов. 1921 г., 37 арк.

62. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-203. Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919–1925 рр.

Оп. 1.

Спр. 794. Информационные бюллетни губотдела ГПУ и губЧК. Т. 1. 1922 г., 188 арк.

63. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-203. Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919–1925 рр.

Оп. 2.

Спр. 4-а. Отчеты о деятельности Харьковского губернского ревтрибунала и отдела юстиции. 1920 г., 48 арк.

64. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-203. Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1919–1925 рр.

Оп. 2.

Спр. 4-б. Отчеты о деятельности Харьковского губернского ревтрибунала и отдела юстиции. 6 января 1920 – 12 января 1921 гг., 69 арк.

65. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-212. Харьковский губернский революционный трибунал, 1919–1923 рр.

Оп. 5.

Спр. 3. Переписка с губернским комитетом КП(б)У, с домами принудительных работ, ревтрибуналами и другими учреждениями по вопросу судебных дел. 9 августа 1920 – 13 января 1921 гг., 560 арк.

66. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-212. Харьковский губернский революционный трибунал, 1919–1923 рр.

Оп. 6.

Спр. 1. Следственный материал Харьковского губернского ревтрибнала по обвинению в контрреволюции, грабеже и убийстве. 1919 г., 190 арк.

67. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-878. Харьковская следственная тюрма при Губернской чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности, г. Харьков, 1920–1923 рр.

Оп. 1.

Спр. 58. Приказы по Харьковской губернской чрезвычайной комиссии. 1 января – 24 ноября 1921 г., 445 арк.

68. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1630. Изюмский уездный исполком Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Изюм Харьковской губернии, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 185. Резолюция сессии Харьковского губисполкома от 4 мая 1921 г. о работе уездных политбюро, переписка с губисполкомом и отделами уисполкома об охране и учете лесов, проведении лесоразработок, заготовок топлива, о сдаче гражданами военного снаряжения и по другим вопросам. 10 января – 26 декабря 1921 г., 459 арк.

69. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1786. Харьковский концентрационный лагерь Главного Управления принудительных работ и повинностей, г. Харьков, 1920–1921 рр.

Оп. 4.

Спр. 8. Протоколы и выписки из протоколов заседания «Тройки» и Коллегии ХГЧК и списки заключенных. 1920 г., 548 арк.

70. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 1. Дело по обвинению Стреха Петра Николаевича в контрреволюции. 1919 г., 5 арк.

71. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 2. Дело по обвинению Кульжинского П. П. в контрреволюции. 1919 г., 5 арк.

72. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 4. Дело по обвинению Шиллера Николая Семеновича, бывшего офицера, в службе у белых, 1919 г., 2 арк.

73. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 5. Дело по обвинению врача Молохова в саботаже. 1919 г., 2 арк.

74. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 6. Дело по обвинению Айзенштейна Горация Мироновича в преступлении по должности. 1919 г., 66 арк.

75. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 7. Дело по обвинению Краснова Василия Трофимовича, Барановского Антона Ивановича и Яковенко Порфирия Яковлевича в преступлении по должности. 1919 г., 34 арк.

76. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 13. Донесения уездных политбюро и уполномоченных по районам г. Харькова о работе предприятий и учреждений и отношении населения к советской власти. 1921 г., 15 арк.

77. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 14. Дело по обвинению Ольвинского в преступлении по должности. 1921 г., 40 арк.

78. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 16. Протоколы заседаний и приказы губЧК. 29 января – 30 декабря 1920 г., 382 арк.

79. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 2.

Спр. 4. Дело по обвинению Калугина А. Н. и Врагова Н. В. в агитации против советской власти. 7 июня – 3 ноября 1919 г., 17 арк.

80. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 2.

Спр. 4-а. Сведения о сотрудниках Змиевской уезд. ЧК, работающих по найму. 19 июня 1919 г., 4 арк.

81. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 2.

Спр. 5. Дело по обвинению Шульмана, Вахненко, Авраменко в воровстве, взяточничестве и преступлении по должности. 22 ноября 1920 – 15 июня 1921 г., 181 арк.

82. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-1872. Харьковская губернская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (губЧК), г. Харьков, 1919–1922 рр.

Оп. 2.

Спр. 6. Циркуляры губЧК. 1920 г., 16 арк.

83. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-2981. Изюмская уездная чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (ЧК), г. Изюм Харьковской губернии, 1919 р.

Оп. 1.

Спр. 1. Директивы и циркуляры Совнаркома Украины. 2 – 12 февраля 1919 г., 5 арк.

84. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-2981. Изюмская уездная чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (ЧК), г. Изюм Харьковской губернии, 1919 р.

Оп. 1.

Спр. 2. Приказы Изюмской ЧК. 27 января – 5 мая 1919 г., 9 арк.

85. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-2981. Изюмская уездная чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (ЧК), г. Изюм Харьковской губернии, 1919 р.

Оп. 1.

Спр. 3. Циркуляры Всеукраинской и Изюмской уездной ЧК. 17 февраля – март 1919 г., 11 арк.

86. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-2981. Изюмская уездная чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (ЧК), г. Изюм Харьковской губернии, 1919 р.

Оп. 1.

Спр. 4. Циркуляры ВЧК, выписки из протоколов заседаний коллегии отдела управления Изюмского уисполкома и анкеты сотрудников. Январь – 3 июня 1919 г., 41 арк.

87. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-2981. Изюмская уездная чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (ЧК), г. Изюм Харьковской губернии, 1919 р.

Оп. 1.

Спр. 6. Приказ Всеукраинской Чрезвычайной Контрольной комиссии, циркуляры ВЧК и Изюмской уездной ЧК. Список лиц, разыскиваемых советской властью. 11 марта 1919 г., 8 арк.

88. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-2981. Изюмская уездная чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (ЧК), г. Изюм Харьковской губернии, 1919 р.

Оп. 1.

Спр. 8. Сведения о расходах Изюмской уездной ЧК и список лиц, у которых реквизированы и конфикованы вещи. 1 – 23 мая 1919 г., 15 арк.

89. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-4872. Даниловская волостная чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (ЧК), с. Даниловка, Изюмского уезда, Харьковской губернии, 1919 р.

Оп. 1.

Спр. 2. Протокол общего собрания граждан с. Семеновского. Заявления Красночутского И. о снятии с него обвинений в политическом преступлении. 29 марта 1919 г., 6 арк.

90. Державний архів Харківської області.

Ф. Р-4873. Богодуховская уездная чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности (ЧК), г. Богодухов, Харьковской губернии, 1919 р.

Оп. 1.

Спр. 1. Журнал регистрации исходящих документов. 1919 г., 48 арк.

91. Дзержинский Ф. Э. Избранные произведения: в 2-х т. Ф. Э. Дзержинский. – М.: Политиздат, 1967. – Т. 1. 1897–1923. – 546 с.

92. Дзержинский Ф. Э. Государственная безопасность / Ф. Э. Дзержинский. – М.: Алгоритм-Эксмо, 2008. – 256 с.

93. Дубів В. Уламок з мого життя (спомин) / В. Дубів // Визвольний шлях. – 1966. – №. 6. – С. 737-744; № 7. – С. 916-923.

94. Жолдак И. А. Разгром бандитизма на Харьковщине / И. А. Жолдак // Сквозь грозы и бури: воспоминания участников Октябрьской революции и гражданской войны / Предислов. Н. К. Колесника. – Харьков: Прапор, 1969. – С. 174-181.

95. Известия ВУЦИК Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Харьковского губревкома. – Харьков, 1919–1920.

96. Из истории войск пограничной охраны: Сб. док. и мат. 1917-1922 гг. – М.: Воениздат, 1958. – 356 с.

97. Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии 1917–1921 гг. Сборник документов. – М.: Госполитиздат, 1958. – 512 с.

98. Из отчета Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 5-11.

99. Известия Харьковского Совета и губисполкома рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1919.

100. История государства и права СССР: Сб. документов. – М.: Юридическая литература, 1968. – Ч. 2. – 600 с.

101. Коммунист (Комуніст). – Харьков, 1919–1921, 1923, 1927.

102. Короленко В. Записки очевидца: Воспоминания, дневники, письма / Сост. М. Вострышев. – М.: Современник, 1990. – 719 с.

103. Красный меч. – Киев, 1919.

104. Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии. / Вст. ст. Ю. Г. Фельштинского, Г. И. Чернявского // Вопросы истории. – 2001. – № 7. – С. 3-15; № 9. – С. 10-35.

105. Красный террор глазами очевидцев / Составл., предисл. С. В. Волкова. – М.: Айрис-пресс, 2009. – 448 с.

106. Красовицкий Б. М. Столичный Харьков – город моей юности. – Харьков: Фолио, 1994. – 112 с.

107. Материалы Особой следственной комиссии по рассмотрению злодеяний большевиков, состоящей при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России // Вопросы истории. – 2001. – № 9. – С. 31-34.

108. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). В 6 т. / Авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, Т. О. Проценко та ін. – Харків: Мачулин, 2014. – Т. 2: Народне секретарство – Народний комісаріат внутрішніх справ радянської України (грудень 1917 р. – грудень 1922 р.). – 948 с.

109. Набат: орган Харьковской группы анархистов «Набат». – Харьков, 1919.

110. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: Сб. документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1971. – 391 с.

111. Наказ Ф. Е. Дзержинського про каральну політику Надзвичайної комісії [8 січня 1921 р.] // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 101-127.

112. Острогорский М. Следователь первых революционных трибуналов Украины // Социалистическая законность. – 1957. – № 10. – С. 62-65.

113. Отчет о полугодичной деятельности ГПУ УССР (январь – июнь 1922 года) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 317-383.

114. Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому Съезду Советов. – Харьков: Типография ЦУПЧРЕЗКОМ, 1921. – 38 с.

115. Пам’яті В. А. Доленка / Упоряд. Ю. Семенко. – Мюнхен, 1975. – 416 с.

116. Пролетарий: орган Харьковского губернского исполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1920–1921.

117. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919): Зб. док. і мат. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 764 с.

118. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): Зб. док. і мат. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 1081 с.

119. Родина: ежедневная общественно-политическая и литературная газета. – Харьков, 1919.

120. Рыцари долга. Воспоминания чекистов. – Донецк: Донбасс, 1982. – 95 с.

121. Сборник декретов, положений, инструкций и циркуляров по Народному комиссариату юстиции УССР в систематизированном виде с дополнениями, постановлениями, циркулярами и разъяснениями НКЮ, комиссии юстиции при Всеукрревкоме, Всеукрревкома и Совнаркома. Вып. 1. – Харьков: Изд. НКЮ УССР, 1920. – 79 с.

122. Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров, Наркоматов, Уполнаркомов и центральных учреждений УССР. 6-му Всеукраинскому Съезду Советов Р., К. и К. Депутатов. – Харьков: Правительственная типография, 1921. – 324 с.

123. Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета и Рабоче-крестьянского правительства Украины за 1920 г. – Харьков: Наркомюст УСРР, 1920. – 303 с.

124. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы: в 4-х т. – Т.1. 1918-1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – 864 с.

125. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – 472 с.

126. Статистика Украины. 1921/1922. – Серия 8. Моральная статистика. – Вып. 1. Суд и преступность на Украине. – № 29. – Харьков, 1923.

127. Фомин Ф. Т. Записки старого чекиста / Ф. Т. Фомин. – М.: Госполитиздат, 1962. – 205 с.

128. Ф. Э. Дзержинский о революционной законности // Подгот. А. К. Гончаров, И. А. Дорошенко // Исторический архив. – 1958. – № 1. – С. 10-99.

129. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг.: Сб. док. и мат. / Под ред. И. К. Рыбалки. – Харьков: Прапор, 1973. – 319 с.

130. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Ф. 3361. Всеукраїнська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і злочинами за посадою, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 1. Оперативно-інформаційні зведення про боротьбу з бандитизмом в Україні. 13 травня – 22 серпня 1921 р., 11 арк.

131. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Ф. 3361. Всеукраїнська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і злочинами за посадою, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 2. Накази по ВУЧК з № 133 по № 147. 22 червня – 5 серпня 1919 р., 19 арк.

132. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Ф. 3361. Всеукраїнська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і злочинами за посадою, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 6. Обіжники повітовим надзвичайним комісіям Харківської губернії про надання відомостей про ворожі елементи, список справ, розглянутих Моршанською ЧК. 1 лютого – 9 липня 1919 р., 56 арк.

133. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Ф. 3361. Всеукраїнська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і злочинами за посадою, 1919–1922 рр.

Оп. 1.

Спр. 8. Виписки із протоколів засідань колегії ХГЧК та списки членів РКП та КПУ, які притягувались до відповідальності ревтрибуналами Харківського військового округу. 31 січня – 10 грудня 1921 р., 45 арк.

134. Центральний державний архів громадських об’єднань України.

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ, 1918–1991 рр.

Оп. 20.

Ч. 1.

Спр. 30. Переписка с ВУЦИК, ВУЧК, губернскими и уездными исполкомами. 1 – 31 июля 1919 г., 151 арк.

135. Центральний державний архів громадських об’єднань України.

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ, 1918–1991 рр.

Оп. 20.

Ч. 1.

Спр. 166. Переписка с Цупчрезкомом и губернскими чрезвычайными комиссиями. 16 января – 31 декабря 1920 г., 387 арк.

136. Центральний державний архів громадських об’єднань України.

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ, 1918–1991 рр.

Оп. 20.

Ч. 1.

Спр. 192. Переписка ЧК с ЦК КП(б)У о функциях ЧК. 6 февраля – 31 декабря 1920 г., 163 арк.

137. Центральний державний архів громадських об’єднань України.

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ, 1918–1991 рр.

Оп. 20.

Ч. 1.

Спр. 404. Циркуляры, телеграмы ЦК КП(б)У, частей особого назначения Украины и Крыма, ВУЧК. Список коммунистов, откомандированных в ВУЧК. 7 апреля – 29 декабря 1921 г., 108 арк.

138. Центральний державний архів громадських об’єднань України.

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ, 1918–1991 рр.

Оп. 20.

Ч. 1.

Спр. 416. Переписка с ВУЧК по вопросам работы органов ЧК. 30 марта – 22 декабря 1921 г., 104 арк.

139. Центральний державний архів громадських об’єднань України.

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ, 1918–1991 рр.

Оп. 20.

Ч. 1.

Спр. 640. Приказы Всероссийской Чрезвычайной Комиссии (ВЧК) и Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (ВУЧК). 10 января – 1 декабря 1921 г., 48 арк.

140. Центральний державний архів громадських об’єднань України.

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ, 1918–1991 рр.

Оп. 20.

Ч. 1.

Спр. 646. Ежедневные внутренние информационные сводки ХГЧК о настроениях рабочих промышленных предприятий г. Харькова и Харьковского военного гарнизона. 24 марта – 1 июня 1921 г., 167 арк.

141. Центральний державний архів громадських об’єднань України.

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ, 1918–1991 рр.

Оп. 20.

Ч. 1.

Спр. 884. Переписка с Цупчрезкомом, ВУЧК, Харьковской губЧК. 3 января – 24 декабря 1921 г., 207 арк.

142. ЧЕ-КА. Материалы по деятельности чрезвычайных комиссий. – Берлин: Новая Россия, 1922. – 256 с.

143. Чекисты: сборник. – М.: Наука, 1987. – 413 с.

144. Шляхами чекістської долі: збірник. – К.: Веселка, 1988. – 271 с.

145. Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки / В. В. Шульгин. – М.: Современник, 1989. – 559 с.

146. Ярцев П. Большевики в Харькове (Воспоминания) / П. Ярцев. – Ростов-на-Дону, 1919. – 200 с.

147. Абрамов В. Евреи в КГБ. Палачи и жертвы / В Абрамов. – М.: Яуза-Эксмо, 2005. – 512 с.

148. Акулов М. Архівно-слідчі справи репресованих (20-ті–50-ті рр.) як історичне джерело: методика використання / М. Акулов, О. Гранкіна, Д. Омельчук // Студії архівної справи та документознавства. – 1997. – Т. 2. – С. 33-39.

149. Аллилуева С. И. Двадцать писем к другу / С. И. Аллилуева. – М.: Наука, 1989. – 189 с.

150. Аронсон Г. На заре красного террора / Г. Аронсон. – Берлин, 1929. – 240 с.

151. Архив Троцкого: Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927 / Ред-сост. Ю. Г. Фельштинский. – М.: ТЕРРА, 1990. – Т. 1. – 1107 с.

152. Архірейський Д. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х років / Д. Архірейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 2-4. – С. 19-50.

153. Архірейський Д. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела / Д. Архірейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 2-4. – С. 10-21.

154. Бабенко Л. Взаємодія партійно-радянських органів та місцевих апаратів держбезпеки в боротьбі з «релігійними чудесами» (1920-1940-ві рр.) / Л. Бабенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2013. – № 1/2. – С. 327-351.

155. Бабенко Л. Л. ВУНК-ДПУ-НКВС: реалізація тактики церковних розколів на початку XX століття / Л. Л. Бабенко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2004. – Вип. 27. – С. 120-136.

156. Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.): монографія / Л. Л. Бабенко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.

157. Бабенко Л. «Церковну політику розколу повинна вести ВЧК…»: інструменти антирелігійної політики 1920-1930-х рр. / Л. Бабенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1. – С. 333-350.

158. Бабій Б. М. З історії органів ВУНК-ДПУ УРСР (1918–1926) / Б. М. Бабій // Проблеми правознавства. – 1966. – № 5. – С. 56-69.

159. Барышев М. Особые полномочия. Повесть о Вячеславе Менжинском / М. Барышев. – М.: Политиздат, 1976. – 446 с.

160. Бачинський П. П. Органи ВУНК в захисті Радянської влади в Україні / П. П. Бачинський // УІЖ. – 1969. – № 1. – С. 17-30.

161. Бикова Т. Масовий терор у період утвердження Радянської влади в Криму (1918–1921) / Т. Бикова // З архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ. – 2001. – № 2. – С. 458-460.

162. Билокинь С. Социальный портрет чекистов / С. Билокинь // Персонал. – 2003. – № 8. – С. 39-46.

163. Білас І. Передумови червоного терору: Більшовицький переворот в Україні та знищення національної державності / І. Білас // Військо України. – 1993. – № 12. – С. 65-89.

164. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. / І. Білас.– Кн. 1. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.

165. Білокінь С. Більшовизм: механіка тотального винищення / С. Білокінь // Сучасність. – 1998. – № 4. – С. 58-89; № 5. – С. 71-95.

166. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – 446 с.

167. Білокінь С. Механізм масового винищення людей за більшовиків / С. Білокінь // Генеза. – 1998. – №1-2. – С. 126-133.

168. Білошицький С. В. Ліквідація більшовиками політичної опозиції на Харківщині (1919–1925 рр.) / С. В. Білошицький // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2001. – Вип. 19. – С. 241-252.

169. Білошицький С. В. Публічна апологетика та критика політичних репресій в громадсько-політичному житті України (1917 – перша половина 1920-х рр.) / С. В. Білошицький // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 31. – С. 140-150.

170. Блинов Василий Николаевич // Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.knowbysight.info/BBB/14389.asp. – Доступ: 12.01.2015 р.

171. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918– 1946 рр. / О. Божко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 339-351.

172. Бралатан В. П. Професійна етика: навч. посібник / В. П. Бралатан, Л. В. Гуцаленко, Н. Г. Здирко. – К.: ЦУЛ, 2011. – 251 с.

173. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков. – М.: РОССПЭН, 1997. – 375 с.

174. Быстрянский В. Контрреволюция и ее методы. Белый террор прежде и теперь / В. Быстрянский. – Пг., 1920. – 78 с.

175. Бычков Л. ВЧК в годы гражданской войны / Л. Бычков. – М.: Воениздат, 1940. – 80 с.

176. В будущее – с правдой о прошлом [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.a-lubyanka.ru/page/article/100. – Доступ: 06.01.2013 р.

177. В. Г. Короленко в годы революции и гражданской войны. 1917–1921. Биографическая хроника / Сост. П. И. Негретов. – Вермонт, 1985. – 456 с.

178. Василий Иванович Иванов // История Казахстана / К. Н. Нурпеис, И. М. Козыбаев, К. М. Жукешев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-za-9-klass-hrestomat/vasilii-ivanovich-ivanov-1885-1937.html. – Доступ: 12.01.2015 р.

179. Велидов А. К истории ВЧК-ОГПУ. Без купюр и вымысла / А. Велидов. – СПб.: Алетейя, 2011. – 472 с.

180. Велидов А. С. Коммунистическая партия – организатор и руководитель ВЧК / А. С. Велидов. – М.: Политиздат, 1967. – 308 с.

181. Велидов А. С. Ленинская концепция советских органов государственной безопасности (Исторический очерк) / А. С. Велидов // Проблемы и суждения. – 1990. – № 2. – С. 19-37.

182. Велидов А. С. На страже завоеваний Октября / А. С. Велидов // История СССР. – 1970. – № 1. – С. 3-26.

183. Великая октябрьская революция: Энциклопедия. – М.: Наука, 1987. – 670 с.

184. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Відп. ред. І. Ф. Курас. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – 632 с.

185. Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 368 с.

186. Вєтров Р. І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925) / Р. І. Вєтров. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2007. – 343 с.

187. Ветров Р. И. О политической гибели меньшевиков на Украине в начале 1920-х гг. / Р. И. Ветров // Политические партии и движения Украины XIX-XX вв. – Днепропетровск, 1993. – С. 25-68.

188. Викторов И. В. Подпольщик, воин, чекист [про М. С. Кедрова] / И. В. Викторов. – М.: Политиздат, 1963. – 218 с.

189. Владимирова В. Ф. Год службы «социалистов» капиталистам. Очерки по истории контрреволюции в 1918 г. / В. Ф. Владимирова. – М.-Л., 1927. – 198 с.

190. Волин С. Меньшевики на Украине (1917–1921) / С. Волин. – Вермонт: Бенсон, 1990. – 106 с.

191. Вронська Т. Особливості підготовки кадрів органів держбезпеки України / Т. Вронська, С. Лясковська // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 156-197.

192. Вронська Т. В. Сімейне заручництво як форма і засіб каральної практики у перші роки становлення радянської влади / Т. В. Вронська // Воєнна історія. – 2009. – №1/2. – С. 71-86.

193. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О. І. Ганжа // НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 208 с.

194. Голинков Д. Л. Крах вражеского подполья. Из истории борьбы с контрреволюцией в Советской России 1917–1924 гг. / Д. Л. Голинков. – М.: Политиздат, 1971. – 368 с.

195. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР / Д. Л. Голинков. – М.: Политиздат, 1980. – Кн. 1. – 335 с.

196. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР / Д. Л. Голинков. – М.: Политиздат, 1986. – Кн. 2. – 397 с.

197. Голинков Д. Л. Тайные операции ВЧК / Д. Л. Голинков. – М.: Алгоритм, 2008. – 256 с.

198. Голіченко В. Д. Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією (1918–1922 рр.) / В. Д. Голіченко // УІЖ. – 1962. – № 4. – С. 22-39.

199. Горький М. Русская жестокость / М. Горький // Новая Россия. – 1922. – № 2. – С. 140-154.

200. Государственный террор в Советском Союзе 1917–1984: Сб. материалов / Сост. Е. Л. Магеровский; Предисл. Н. Толстого. – Нью-Йорк, 2011. – 610 с.

201. Греченко В. А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті рр. XX ст.) / В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 275 с.

202. Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1919 / А. Гриценко. – К.: Б. в., 1996. – 97 с.

203. Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1920 / А. Гриценко. – К.: Б. в., 1997. – 94 с.

204. Гусев К. В. Крах партий левых эсеров / К. В. Гусев. – М: Соцэкгиз, 1963. – 205 с.

205. Гусєв В. «Ягідки взріли потім» (з чого почало «перековувати» харківську інтелігенцію радянське правосуддя) / В. Гусєв, І. Верба // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1. – С. 69-89.

206. Давыдов А. Ю. Мешочники и диктатура в России. 1917–1921 гг. / А. Ю. Давыдов. – СПб.: Алетейя, 2007. – 400 с.

207. Даниленко В. Круглий стіл «Роль і місце спецслужб в історії українського державотворення» / В. Даниленко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2014. – № 1(42). – С. 448-451.

208. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні в 20-30-і роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

209. Делібалтова Ю. В. Матеріальне забезпечення та комплектування кадрів міліції в УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. / Ю. В. Делібалтова // Історичний архів. – 2011. – Випуск 6. – С. 13-17.

210. Дніпровець В. «Катеринославська ГубЧК». Суспільно-політичне та економічне життя краю в документах органів державної безпеки / В. Дніпровець // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 15-37.

211. Дорошко М. С. Більшовицький «експорт» в Україну тоталітарних структур влади у 1917–1921 рр. / М. С. Дорошко // Історичний журнал. – 2004. – № 4. – С.10-20.

212. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) / М. С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 287 с.

213. Дорошко М. С. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920-30-ті рр. / М. С. Дорошко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 1. – С. 50-59.

214. Дорошко М. С. Партійно-державна номенклатура в Україні: критерії добору, джерела формування та механізм утворення (1917-1927) / М. С. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 3. – К.: Ін-тут історії України, 1994. – С. 32-40.

215. Дорошко М. С. Партійно-державна номенклатура в УСРР у 1919-1923 рр.: соціально-політичний аналіз / М. С. Дорошко // Історична пам’ять. – 2002. – № 1-2. – С. 70-76.

216. Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920-30-ті роки / М. Дорошко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 1. – С. 50-60.

217. Дукельский С. С. ЧК на Украине / Подгот. Ю. Фельштинский. – Вермонт, 1989. – 151 с.

218. Дукельский Семен Семенович // Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898 -1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.knowbysight.info/DDD/02514.asp. – Доступ: 10.02.2015 р.

219. Епихин А. Ю. ВЧК-ОГПУ в борьбе с коррупцией в годы новой экономической политики (1921–1928) / А. Ю. Епихин, О. Б. Мозохин – М.: Кучково поле; Гиперборея, 2007. – 528 с.

220. Жуков А. Ф. Идейно-политический крах эсеровского максимализма / А. Ф. Жуков. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та,1979. – 160 с.

221. Жуковский В. С. Лубянская империя НКВД 1937–1939 / В. С. Жуковский. – М.: ТЕРРА, 2001. – С. 93-96.

222. Заковский Л. Верный страж победившего социализма / Л. Заковский // Пропаганда и агитация. – 1937. – № 4. – С. 22-37.

223. Залєвський А. Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (192 –1922 рр.) / А. Д. Залєвський // УІЖ. – 1959. – № 4. – С. 90-98.

224. Зданович А. А. Органы государственной безопасности и Красная Армия / А. А. Зданович. – М.: Икс-Хистори, Кучково поле, 2009. – 800 с.

225. Зинухов А. Комендант Саенко / А. Зинухов // Провинциальная Чека (сб. статей и материалов): спецвыпуск журнала «Клио». – Харьков, 1994. – С. 32-47.

226. Зинько Ф. З. Кое-что из истории Одесской ЧК / Ф. З. Зинько. – Одесса: Одиссей, 1998. – 144 с.

227. Золотарьов В. Керівний склад ЧК-ГПУ-НКВД Чернігівщини у 1918–1941 роках / В. Золотарьов, О. Бажан // Реабілітовані історією.

Чернігівська область: Книга перша. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 722-731.

228. Золотарьов В. Комісар державної безпеки 1–го рангу Станіслав Францевич Реденс // Формування історичної пам’яті: Польща і Україна: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., м. Харків, 12 травня 2007 р. – Харків: Майдан, 2008. – С. 34-62.

229. Золотарев В. Руководящий состав органов государственной безопасности Харьковской области в 1919–1941 годах / В. Золотарев // Эпоха. Культуры. Люди. – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 112-125.

230. Золотарев В. А. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919-1941 / В. А. Золотарев, В. П. Степкин. – Донецк: Алекс, 2010. – 512 с.

231. Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / В. Золотарьов. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.

232. Золотарьов В. Червоний терор на Харківщині у період національно-визвольних змагань народу України / В. Золотарьов, Н. Лапчинська // Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. – Ч. 1. – К.; Харків: Оригінал, 2005. – С. 5-68.

233. Золотарьов В. А. ЧК-ГПУ-НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках: структура та керівний склад / В. А. Золотарьов, О. Г. Бажан, Є. Р. Тіміряєв // Реабілітовані історією. Житомирська область: Книга третя. – Житомир: «Полісся», 2010. – С. 9-23.

234. Золотарьов В. Політичні репресії на Харківщині в 1921 – першій половині 1934 рр. / В. Золотарьов, Н. Лапчинська // Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. – Ч. 2. – К.; Харків: Оригінал, 2008. – С. 5-68.

235. Золотарьов В. Харківська губернська надзвичайна комісія восени 1921 р.: структура, діяльність, особовий склад / В. Золотарьов // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.:

О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 107-133.

236. Зуб Э. И. Харьковская ЧК. Прощание с мифами. – Харьков: Райдер, 2012. – 84 с.

237. Иванов Василий Иванович // Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.knowbysight.info/III/05520.asp. – Доступ: 12.01.2015 р.;

238. Історія міста Харкова. XX століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Харків: Фоліо, 2004. – 686 с.

239. Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма / С. Н. Канев. – М.: Мысль, 1974. – 432 с.

240. Капчинский О. Гвардейцы Ленина. Центральный аппарат ВЧК: структура и кадры / О. Капчинский. – М.: Крафт+, 2014. – 432 с.

241. Капчинский О. Госбезопасность изнутри. Национальный и социальный состав / О. Капчинский. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 384 с.

242. Кириллов Л. Г. Конструируем управление / Л. Г. Кириллов, Т. Э. Емельянова. – Челябинск: Книжка, 2004. – 311 с.

243. Клеандрова В. М. Правовое положение ВЧК в 1917–1921 гг. / В. М. Клеандрова. – М.: Госполитиздат, 1965. – 210 с.

244. Козлов И. Кровавое подполье (К 5-й годовщине освобождения Харькова от белогвардийцев) / И. Козлов // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 23-45.

245. Кокін С. А. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні. 1920-1924 рр. / С. А. Кокін, О. М. Мовчан. – К.: Либідь, 1993. – 58 с.

246. Кокін С. А. Місце органів державної безпеки в системі тоталітарної влади / С. А. Кокін // Політична історія України. XX століття: У 6 т. – К., 2003. – Т. 3. Утвердження радянського ладу (1921–1938). / Кер. тому С. В. Кульчицький. – С. 261-276.

247. Коловрат Ю. А. Змиевской уезд Харьковской губернии в годы Гражданской войны в России: 1917–1921 гг. / Ю. А. Коловрат. – Харьков: Мачулин, 2012. – 103 с.

248. Корнатовский Н. А. Заговор против социалистической Родины (осень 1919 г.) в Петрограде / Н. А. Корнатовский // Красная летопись. – 1937. – № 3. – С. 10-18.

249. Коцур В. П. Місце і роль ЧК-ГПУ в становленні тоталітарної системи в Україні: історіографія / В. П. Коцур, О. М. Любченко // Наукові записки з української історії / Переяслав-Хмельницький держ. пед. ін-тут імені Г. С. Сковороди. Істор. ф-т. – 1999. – Вип. 9. – С. 77-87.

250. КП(б)У и Деникинщина // Летопись революции. – 1925. – № 1(10). – С. 5-68.

251. Красная книга ВЧК. Т. 1. / Под ред. П. Макинциана. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.

252. Круцик Р. Народна війна / Р. Круцик. – К.: Українська видавнича спілка, 2011. – 188 с. [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.narodnaviyna.org.ua/. – Доступ: 03.05.2011 р.

253. Кубасов А. Л. Мартын Янович Лацис как историк Всероссийской чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией / А. Л. Кубасов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. – № 2. – Ч. 2. – С. 104-108.

254. Кубасов А. Л. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией на Европейском Севере России (март 1918 – февраль 1922 гг.) / А. Л. Кубасов. – М.; Вологда, 2008. – 216 с.

255. Куварзин А. И. Дорогами нескончаемых битв / А. И. Куварзин. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 159 с.

256. Кузнецов И. Н. Корпоративная этика: учеб. пособие / И. Н. Кузнецов. – М.: Деловая книга, 2003. – 480 с.

257. Куликова Г. Б. СССР 1920-1930-х годов глазами западных интеллектуалов / Г. Б. Куликова // Отечественная история. – 2001. – № 1. – С. 4-24.

258. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.

259. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / И. Ф. Курас. – К.: Наукова думка, 1978. – 315 с.

260. Курицын В. М. Переход к нэпу и революционная законность / В. М. Курицын; АН СССР. Ин-т гос. и права. – М.: Наука, 1972. – 216 с.

261. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1922 рр / О. О. Кучер. – Харків: ХДУ, 1971. – 171 с.

262. Лацис М. И. Два года борьбы на внутреннем фронте: Популярный обзор двухгодичной деятельности Чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности / М. И. Лацис. – М.: Госиздат, 1920. – 87 с.

263. Лацис М. Красный террор / М. Лацис // Красный террор: еженедельник чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией на Чехословацком фронте. – Казань. – 1918. – № 1. – С. 1-22.

264. Лацис М. И. Тов. Дзержинский и ВЧК / М. И. Лацис // Пролетарская революция. – 1926. – № 9. – С. 92-102.

265. Лацис (Судрабс) М. Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией / М. Я. Лацис (Судрабс). – М.: Госиздат, 1921. – 62 с.

266. Леонов С. В. Государственная безопасность России: история и современность / С. В. Леонов. – М.: Кучково поле, 2006. – 400 с.

267. Литвин А. Л. ВЧК в советской исторической литературе / А. Л. Литвин // Вопросы истории. – 1986. – № 5. – С. 96-102.

268. Литвин А. Красный и белый террор в России. 1918-1922 гг. / А. Литвин. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 448 с.

269. Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.) / А. В. Лихолат. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 405 с.

270. Лубянка: обеспечение экономической безопасности государства: Ист. хроника событий: Сборник / Гл. ред. и сост. В. А. Ставицкий. – М.: Масс Информ Медиа, 2002. – 448 с.

271. Львов Г. Д. Карающий меч революции / Г. Д. Львов // Вопросы истории. – 1968. – № 12. – С. 201-204.

272. Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи / О. М. Любовець; НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: Парламентське вид-во, 2012. – 612 с.

273. Лясковська С. Участь органів державної безпеки у регулюванні ринкових відносин у період непу / С. Лясковська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2014. – № 1(42). – С. 7-28.

274. Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Харьков: Основа, 1990. – 345 с.

275. Малицкий А. Чека и ГПУ / А. Малицкий. – Харьков: Путь просвещения, 1923. – 50 с.

276. Мельгунов С. П. Красный терор в России: 1918–1923 / С. П. Мельгунов. – М.: Постскриптум, 1990. – 208 с.

277. Мельгунова-Степанова П. Е. Где не слышно смеха. Типы, нравы и быт ЧК (1917–1922 гг.) / П. Е. Мельгунова-Степанова. – Париж, 1928. – 191 с.

278. Меницкий Иван (Ян) Антонович // Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.knowbysight.info/MMM/08537.asp. – Доступ: 12.01.2015 р.

279. Митина С. Н. Из истории организации и деятельности Ростовской уездЧК (июль 1918 – февраль 1919) / С. Н. Митина // История и культура Ростовской земли. – 2008. – С. 220-235.

280. Міхеєва О. К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919-1929) / О. К. Міхеєва. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 248 с.

281. Мозохин О. Б. Борьба советских органов государственной безопасности с терроризмом / О. Б. Мозохин. – М.: Кучково поле, 2011. – 624 с.

282. Мозохин О. Б. Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности / О. Б. Мозохин. – М.: Кучково поле, 2011. – 752 с.

283. Нариси повсякденного життя Радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.) / Відп. ред. С. В. Кульчицький. У 2-х ч. – К.: Ін-тут історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – 445 с.

284. Невидимый фронт. / Сост. В. И. Голик, вст. ст. Ю. М. Шрамко. – Харьков: Прапор, 1987. – 221 с.

285. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні (1917–1941 рр.). / О. Нестуля. – К.: Б. в., 1995. – Ч.1: 1917 р. – середина 20-х років. – 278 с.

286. Нікольський В. М. Джерела до вивчення політичних репресій радянських часів / В. М. Нікольський // Вісник Хар. держ. академії к-ри. – 2001. – Вип. 6. – С. 71-78.

287. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження / В. Т. Окіпнюк. – К.: Центр навч.-наук. та період. вид. НА СБ України, 2015. – 360 с.

288. Олень. Ужасы чрезвычаек. Большевистский застенок в Харькове и Царицыне / Олень. – Ростов-на-Дону, 1919 [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.rulife.ru/mode/article/953//. – Доступ: 10.01.2013 р.

289. Папчинский А. 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК / А. Папчинский, М. Тумшис. – М.: Яуза, Эксмо, 2009. – 512 с.

290. Пашин В. П. «Это нужно выжечь каленым железом…»: Тоталитарная государственность и экономическая преступность в СССР,

1920–1953 / В. П. Пашин, С. В. Богданов, С. Г. Емельянов. – Курск: Реон, 2009. – 303 с.

291. Пащенко В. Держава і православ’я в Україні: 20-30-ті роки XX століття / В. Пащенко. – К.: Б. в., 1993. – 188 с.

292. Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30 х років / В. О. Пащенко. – К.: Б. в., 1994. – 250 с.

293. Петров Н. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941 / Н. В. Петров, К. В. Скоркин. – М.: Звенья, 1999. – 309 с.

294. Пионктовский А. А. Советское уголовное право / А. А. Пионтковский. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – Т. 2. Особенная часть. – 290 с.

295. Подболотов П. А. Крах меньшевизма в Советской России / П. А. Подболотов. – Л.: Лениздат, 1988. – 246 с.

296. Подкур Р. Ю. ВЧК-ГПУ і становлення однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр. / Р. Ю. Подкур // Кам’янець-Подільський державний університет. Історичні науки. – 2005. – Т. 15. – С. 166-181.

297. Подкур Р. Ю. ВЧК-ГПУ-НКВД в партійно-державній структурі управління СРСР / Р. Ю. Подкур // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2003. – Вип. 20-21. – С. 350-360.

298. Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.

299. Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб / Р. Подкур. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.

300. Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20-30-х роках / Р. Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1-2. – С. 342-356.

301. Подкур Р. Ю. Організаційне становлення ВЧК: тимчасова комісія чи прообраз політичної поліції? / Р. Ю. Подкур // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2004. – Вип. 27. – С. 84-103.

302. Подкур Р. Ю. Реформування радянських спецслужб у 20-30-ті рр.: причини і наслідки / Р. Ю. Подкур // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2000. – Вип. 10.– С. 405-420.

303. Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми / Р. Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 17-35.

304. Подкур Р. Ф. Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК / Р. Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2013. – № 1/2. – С. 7-30.

305. Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): бібліограф. покажчик / Уклад. С. Калитко. – К., Житомир: Полісся, 2007. – 456 с.

306. Політичні терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Г. В. Бикова і ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

307. Поляков Ю. А. Гражданская война в России: взгляд сквозь годы / Ю. А. Поляков. – Уфа, 1994. – 213 с.

308. Портнов В. П. ВЧК (1917–1922 гг.) / В. П. Портнов. – М.: Юридическая литература, 1987. – 208 с.

309. Портнов В. П. Становления правосудия в советской России / В. П. Портнов, М. М. Славин. – М.: Наука, 1990. – 165 с.

310. Постников Л. А. Краткий очерк истории Высшей школы КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского / Л. А. Постников. – М.: РИО ВКШ, 1990. – 116 с.

311. Радченко Л. О. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 – на початку 20-х років XX ст. / Л. О. Радченко, В. І. Семененко // Вісник ХНУ. Історія України. № 387. – 1996. – Вип. 1. – С. 171-190.

312. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 469 с.

313. Рассел Б. Теория и практика большевизма / Б. Рассел. – М.: Наука, 1991. – 112 с.

314. Ратнер Е. И. А главное – верность… Повесть о Мартине Лацисе. – М.: Наука, 1983. – 351 с.

315. Ратьковский И. С. Красный террор и деятельность ВЧК в 1918 г. / И. С. Ратьковский. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2006. – 218 с.

316. Ревегук В. Я. За волю України: нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917–1923 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава: Вид-во Полтав. держ. ун-ту ім. В. Г. Короленка, 2007. – 300 с.

317. Реденс Станислав Францевич // Мартиролог расстрелянных в Москве и Московской области // Память о бесправии: проект Музея и общественного центра «Мир, прогресс, права человека» имени Андрея Сахарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=25382. – Доступ: 14.01.2015 р.

318. Репресії в Україні (1917–1990 рр.): наук.-допоміж. бібл. покажчик / Упоряд. К. Є. Бабич, В. В. Патока. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

319. Рубльова Н. Репресії проти «церковників» та «сектантів» в УСРР, 1917-1939 рр. / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД. – 2007. – №. 1. – С. 205-220.

320. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с.

321. Сабуров И. В. Предварительное расследование в органах ВЧК / И. В. Сабуров. – М.: Госполитиздат, 1974. – 189 с.

322. Самсонов Т. П. Войска ВЧК в гражданской войне / Т. П. Самсонов // 10 лет Красной Армии. Приложение к газете «На боевом посту». – М., 1928. – С. 25-33.

323. Семененко В. И. Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК / В. И. Семененко // Провинциальная Чека (сборник ст. и материалов): спецвыпуск журнала «Клио». – Харьков, 1994. – С. 3-31.

324. Семененко В. І. Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Харків: Основа, 1995. – 395 с.

325. Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) / Є. Сіваченко // Збірник Харківського історико-філологічного тов-ва. – Харків: Око, 1995. – Т. 5. – С. 17-28.

326. Симбирцев И. ВЧК в ленинской России. 1917–1922 / И. Симбирцев. – М.: Центрполиграф, 2008. – 384 с.

327. Скоркин К. В. Обречены проиграть (власть и оппозиция 1922–1934) / К. В. Скоркин. – Москва: ВивидАрт, 2011. – 892 с.

328. Сливка С. С. Професійна етика працівника міліції: монографія / С. С. Сливка. – Львів: Вільна Україна, 1995. – С. 29.

329. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу / В. Ф. Солдатенко. – Т. 3: Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – 453 с.

330. Софинов П. Г. Из истории борьбы с детской беспризорностью / П. Г. Софинов // Вопросы истории КПСС. – 1966. – № 8. – С. 36-51.

331. Софинов П. Г. Очерки истории ВЧК / П. Г. Софинов. – М.: Политиздат, 1960. – 248 с.

332. Стецовский Ю. И. История советских репрессий: в 2-х т. / Ю. И. Стецовский. – М.: Общественный фонд «Гласность», 2005. – Т. 1. – 599 с.

333. Супруненко М. Україна в період воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920) / М. Супруненко. – К.: Держполітвидав, 1951. – 343 с.

334. Тепляков А. Г. «Непроницаемые недра»: ВЧК-ОГПУ в Сибири в 1918–1929 гг. / А. Г. Тепляков. – М.: АИРО-XXI, 2007. – 288 с.

335. Тепляков А. Олицетворение «чекизма»: к исторической оценке М. И. Лациса / А. Тепляков // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 347-377.

336. Тепляков А. Чекистский долг и почетная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918–1953 гг. / А. Тепляков // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД. – 2013. – №. 1/2. – С. 79-101.

337. Титов Ю. В. Создание ВЧК, ее правовое положение и деятельность / Ю. В. Титов. – М.: ВЮЗИ, 1981. – 61 с.

338. Тишков А. В. Дзержинский / А. В. Тишков. – М.: Молодая гвардия, 1985. – 384 с.

339. Труш С. М. Боротьба Надзвичайної комісії з економічною злочинністю: завдання, методи, результати (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919-1922 рр.) / С. М. Труш // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези допов. Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., 7-8 квітня 2015 р.: у 3-х ч. – Ч. 1. – Харків: НТУ «ХПІ», 2015. – С. 136-138.

340. Труш С. Боротьба зі спекуляцією: мотиви радянських чекістів (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.) / С. Труш // ІІ Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 26 лютого 2014 року, м. Київ. – К., 2014. – С. 65-66.

341. Труш С. М. «Лицарі без страху і докору»: до питання про можливість конструювання метапортрета співробітника губернської Надзвичайної комісії (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919-1922 рр.)» / С. М. Труш // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 6. – С. 161-163.

342. Труш С. Материальное обеспечение и условия труда сотрудников губернской чрезвычайной комиссии (1918-1922 гг.) / С. Труш // Matherials of 6 International science conference «21 century: fundamental science and technology». – Vol. 2. – North Charleston, 2015. – P. 18-20.

343. Труш С. Метаморфози структури губернської надзвичайної комісії на Україні: причини та наслідки (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.) / С. Труш // Актуальні проблеми

вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – 2013. – Випуск 16. – С. 168-178.

344. Труш С. Н. «Мы вам, вы нам»: особенности формирования взаимоотношений между ЦК КП(б)У и Чрезвычайной комиссией / С. Н. Труш // Материалы Международного молодежного научного форума «Белгородский диалог-2013». – Белгород, 2013. – С. 53-54.

345. Труш С. Насильство як основа діяльності надзвичайних комісій (на матеріалах ХГНК, 1919–1922 рр.) / С. Труш // Матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції «Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми». – Київ-Полтава, 2015. – С. 299-304.

346. Труш С. Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919–1922 рр.) / С. Труш // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»: зб. наук. праць. – 2014. – Випуск 17. – С. 207-217.

347. Труш С. Особливості карально-репресивної політики Надзвичайної комісії (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.) / С. Труш // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції. – Харків, 2014. – С. 190-191.

348. Труш С. М. «Радянська влада не має ніякого авторитету…»: труднощі будівництва радянського державного апарату в 1919-1922 рр. на Україні крізь призму таємних документів Надзвичайної комісії (ЧК) / С. М. Труш // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції. – Харків, 2013. – С. 271-272.

349. Труш С. Формування професійної етики чекістів (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.) / С. Труш // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – №: 1117. Сер. «Історія». – Вип. 48. – С. 122-133.

350. Труш С. Характеристика особового складу Харківської губернської надзвичайної комісії (1919-1922 рр.) / С. Труш // Каразінські

читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції. – Харків, 2015. – С. 164-165.

351. Тухачевский М. Борьба с контрреволюционными восстаниями / М. Тухачевский // Война и революция. – 1926. – № 7. – С. 3-17.

352. Уэллс Г. Россия во мгле / Г. Уэллс. – М.: Госполитиздат, 1958. – 104 с.

353. Фельштинский Ю. Г. Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии / Ю. Г. Фельштинский, Г. И. Чернявский [вст. ст.] // Вопросы истории. – 2001. – № 7. – С. 3-7.

354. Филимонов С. Б. Тайны судебно-следственных дел. Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму / С. Б. Филимонов. – Симферополь: Одиссей, 2000. – 145 с.

355. Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1927-1922 рр.): становлення і функціонування / М. О. Фролов. – Запоріжжя, 2003. – 345 с.

356. Хацкевич А. Ф. Солдат великих боев. Жизнь и деятельность Ф. Э. Дзержинского / А. Ф. Хацкевич. – Минск, 1982. – 205 с.

357. Хацкевич О. Ф. Дзержинський на Україні / О. Ф. Хацкевич // УІЖ. – 1967. – № 9. – С. 11-34.

358. Чекисты / Сост. В. А. Ржанков, А. П. Сысуев. – Л.: Лениздат, 1977. – 479 с.

359. Ченцов В. В. Аналогии в истории. Деятельность экономических подразделений ЧК-ГПУ в условиях новой экономической политики / В. В. Ченцов // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX века): Материалы межд. науч. конф. – Харьков, 1994. – Т. 1. – С. 260-270.

360. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов // НАН України, інститут історії України. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.

361. Ченцов В. Репресивна політика більшовицького режиму на Катеринославщині в 1920-х рр. / В. Ченцов, Д. Архієрейський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2014. – № 1(42). – С. 53-95.

362. Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК-ДПУ у 20-ті роки / В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 134-156.

363. Чорна книга комунізму / Стефан Куртуа, Ніколя Верт, Жан-Луї Панне, Анджей Пачковський, Карел Бартошек, Жан-Луї Марголен. – К.: Афіша, 2011. – 712 с.

364. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

365. Шаталина Е. П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20-30-х гг. / Е. П. Шаталина. – К.: НД, 1982. – 133 с.

366. Шаталов Е. А. Политические бюро уездных управлений рабоче-крестьянской милиции: организационно-правовой и региональный аспекты становления и функционирования / Е. А. Шаталов // История государства и права. – 2011. – № 18. – С. 45-47.

367. Шаталов Е. А. Правовое положение сотрудников местных органов ВЧК / Е. А. Шаталов // История государства и права. – 2011. – № 19. – С. 34-38.

368. Шаталов Е. А. Формы и организация государственного контроля за деятельностью органов ВЧК в Восточной Сибири / Е. А. Шаталов // История государства и права. – 2013. – № 6. – С. 2-7.

369. Шварц Сергей Соломонович // Мартиролог расстрелянных в Москве и Московской области // Память о бесправии: проект Музея и общественного центра «Мир, прогресс, права человека» имени Андрея Сахарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=15592. – Доступ: 14.01.2015 р.

370. Шевченко Л. В. «В порядке красного террора…» / Л. В. Шевченко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2004. – Вип. 27. – С. 62-72.

371. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні / М. М. Шитюк // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 128-142.

372. Шкляев И. Н. История Одесской губЧК. 1917–1922 гг. / И. Н. Шкляев. – Одесса: Студия «Негоциант», 2002. – 103 с.

373. Шляхами чекістської долі / Упоряд. В. А. Попик, Передм. М. М. Голушко. – К.: Політвидав України, 1988. – 271 с.

374. Шрейдер М. П. НКВД изнутри. Записки чекиста / М. П. Шрейдер. – М.: Эпигон, 1995. – 238 с.

375. Штейнберг И. З. Нравственный лик революции / И. З. Штейнберг. – Берлин: Скифы, 1923. – 313 с.

376. Юрійчук Є. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922 рр.) / Є. Юрійчук. – К.: ВІПОЛ, 1998. – 123 с.

377. Яковлева М. А. Будни московских чекистов / М. А. Яковлева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pandia.org/text/77/436/2367.php. – Доступ: 22.12.2014 р.

378. Яковлева М. А. МЧК. Московская чрезвычайная комиссия / М. А. Яковлева. – М.: Элит, 2011. – 260 с.

379. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби створення і причини поразки / Д. Яневський. – К.: Дух і Літера, 2003. – 767 с.

380. Anderson P. Why did the Bolsheviks win in the Russian Civil War? / P. Anderson // History Review. – 2002. – September. – P. 22-27.

381. Argenbright R. Bolsheviks, Baggers and Railroaders: Political Power and Social Space, 1917–1921 / R. Argenbright // The Russian Review. – 1993. – October. – Vol. 52. – P. 506-527.

382. Bradly J. Allied intervention in Russia / J. Bradly. – London, 1968. – 344 p.

383. Carr E. The Origin and Status of the Cheka / E. Carr // Soviet Studies. Vol. 10. – London, 1958. – 245 p.

384. Chamberlin W. The Russian Revolution 1917–1921 / W. Chamberlin. – London; New York: The Macmillan Company, 1935. – 122 p.

385. Conquest R. Reflections on a Ravaged Century / R. Conquest. – Oxford University Press, 2000. – 336 p.

386. Figes O. A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924 / O. Figes. – London: Penguin Book, 1997. – 600 p.

387. Fitzpatrick Sh. Party, State and Society in the Russian Civil War / Sh. Fitzpatrick. – Indianapolis, 1989. – 546 p.

388. Landis E. Who were «Greens»? Rumor and Collective Identity in the Russian Civil War / E. Landis // The Russian Review. – 2009. – January. – P. 30-46.

389. Pereira N. G. O. Revisiting the Revisionists and Their Critics / N. G. O. Pereira // The Historian. – 2010. – Summer. – P. 23-37.

390. Pipes R. A Concise History of the Russian Revolution / R. Pipes. - Harvard University Press, 1995. – 654 p.

391. Pipes R. Communism: a History / R. Pipes. – Harvard University Press, 2001. – 408 p.

392. Pipes R. Russia under the Bolshevik Regime: 1919-1924 / R. Pipes. – Washington Press, 1993. – 578 p.

393. Pipes R. The Russian Revolution / R. Pipes. – Washington Press, 1990. – 390 p.

394. Pipes R. The Three Whys of the Russian Revolution / R. Pipes. – Harvard University Press, 1995. – 677 p.

395. Read C. Russian intelligentsia and the Bolshevic revolution / C. Read // History today. – 1994. – October. – P. 39-44.

396. Rendle M. Revolutionary tribunals and the origins of terror in early Soviet Russia / M. Rendle // Historical Research. – 2011. – № 226 (November). – P. 693-721.

397. Silverlight J. The victor's dilemma, Allied intervention in the Russian Civil War / J. Silverlight. – New York, 1970. – 289 p.

398. Smith S. B. Captives of Revolution: The Socialist Revolutionaries and the Bolshevik Dictatorship, 1918–1923 / S. B. Smith. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2011. – 380 p.

399. Suny R. G. Russian terror/ism and Revisionist historiography / R. G. Suny // Australian Journal of Politics and History. – 2007. – № 1. – Vol. 53. – P. 5-19.

ДОДАТКИ

Додаток А

Рис. 1. Схема побудови губернської надзвичайної комісії в період з 18 березня 1918 р. до 24 січня 1919 р.[1]

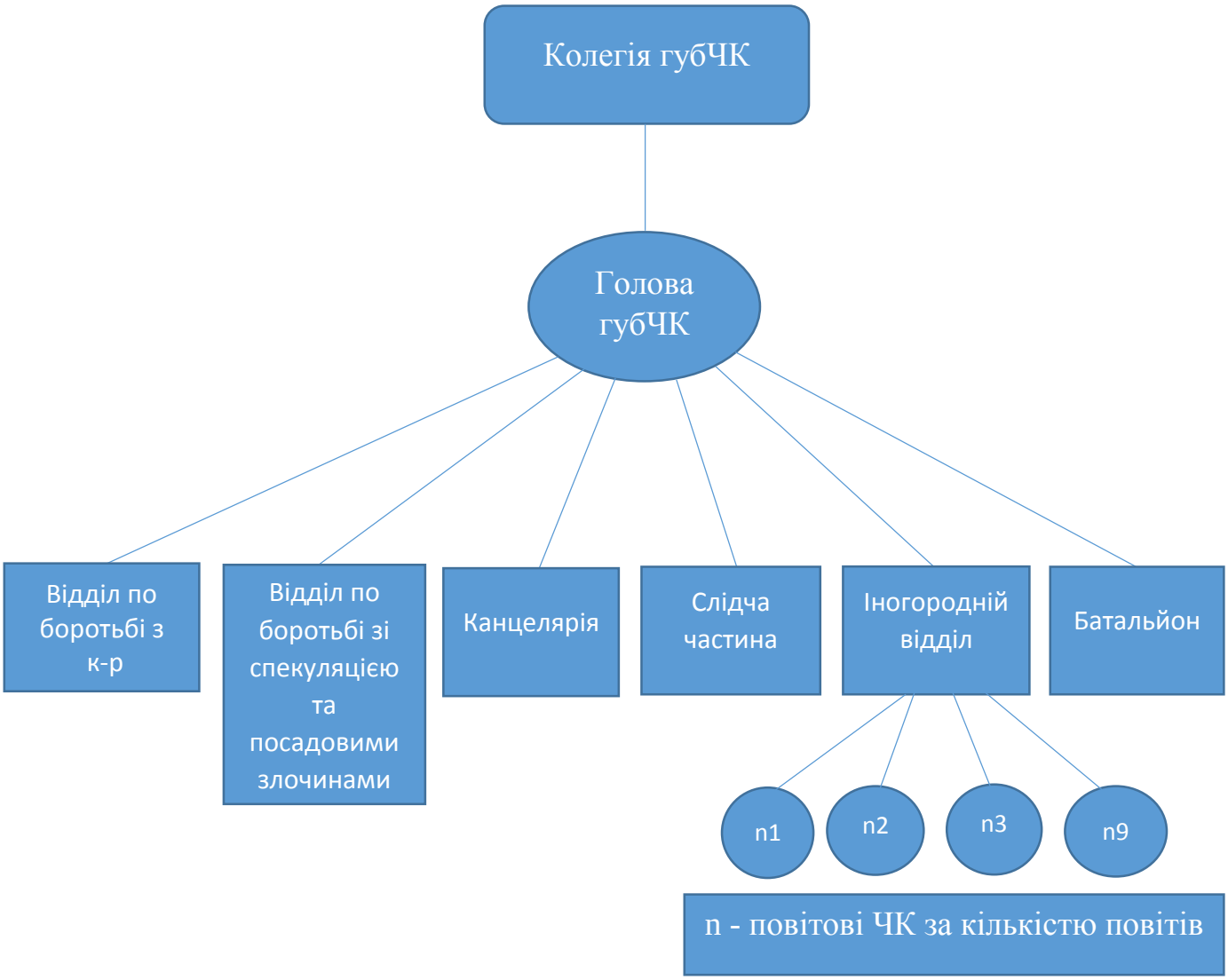

[1] Складено за: 19, арк. 12.

Додаток Б

Таблиця 1. Характер справ, розглянутих колегією ХГЧК у 1920 р.[1]

Обвинувачення	Кількість справ	Частка справ
Антирадянська агітація	4	1 %
Бандитизм і мародерство	47	14 %
Виготовлення і продаж міцних алкогольних напоїв	4	1 %
Видача радянських працівників	12	4 %
Дача хабара	1	0, 25 %
Дезертирство	2	0, 5 %
Етичний злочин проти радянського службовця	3	0, 75 %
Контрреволюція	53	16 %
Крадіжка	6	2 %
Невиконання обов'язкових постанов радянської влади	2	0, 5 %
Підозра	10	3 %
Підробка документів і самозванство	10	3 %
Повстання / збройний виступ проти радянської влади	8	2 %
Посадові злочини	23	7 %
Провокаторство	1	0, 25 %
Саботаж	2	0, 5 %
Служба у білогвардійців / денікінців	22	7 %
Спекуляція	108	32 %
Шпигунство і зрада	6	2 %
Інші злочини	12	4 %
Всього	336	100 %

[1] Складено за: 42, арк. 5 – 5 зв., 38-38 зв., 39; 69, арк. 19-22, 33-35, 50-55, 78-80, 139-140, 172-173, 240-241, 284-287, 331-332, 342, 400-403; 78, арк. 1-5.

Додаток В

Таблиця 2. Види покарання за «бандитизм і мародерство», «повстання/збройний виступ проти радянської влади», 1920 р.[1]

Вид покарання	Кількість осіб
Ув’язнення в концтабір на 6 місяці	4
Ув’язнення в концтабір на 1 рік	4
Ув’язнення в концтабір на 2 роки	7
Ув’язнення в концтабір на 3 роки	1
Ув’язнення в концтабір на 5 років	6
Ув’язнення в концтабір «на період громадянської війни»	2
Ув’язнення до каторжної тюрми на 2 роки	3
Направлено до РСЧА	15
Направлено до інших органів	19
Виплата контрибуції	15
Підсудний звільнявся	32
Повернуто на дослідування	4
Розстріл	36
Всього осіб	150

[1] Складено за: 42, арк. 5 – 5 зв., 38-38 зв., 39; 69, арк. 19-22, 33-35, 50-55, 78-80, 139-140, 172-173, 240-241, 284-287, 331-332, 342, 400-403; 78, арк. 1-5.

Додаток Д

Таблиця 3. Дані про рух справ Зміївського політичного політбюро за період з 1 січня до 1 березня 1922 р.[1]

	«К-р» і «політичний бандитизм»	Кримінальний бандитизм	Військові справи	Економічні злочини	Всього
Станом на 1.01.22 р.	36	28	7	27	98
Станом на 1.02.22 р	20	25	7	22	74
Станом на 1.03.22 р.	39	35	-	-	74

[1] Складено за: 48, арк. 2, 5, 8.

Додаток Е

Таблиця 4. Характер справ, розглянутих колегією Валківської повітової надзвичайної комісії у квітні-травні 1919 р.[1]

Обвинувачення	Квітень	Травень	Разом
Контрреволюція	33	36	69
Спекуляція	25	35	60
Посадові злочини	5	17	22
Пияцтво/хуліганство і варіння самогона	22	40	62
Вбивство і замах на вбивство	4	-	4
Дезертирство	2	-	2
Інші	-	8	8
Всього	91	136	227

[1] Складено за: 46, арк. 43, 102-102 зв.

Додаток Ж

Таблиця 5. Вид покарання за «спекуляцію», 1920 р.[1]

Вид покарання	Кількість осіб
Ув’язнення в концтабір на 3 місяці	13
Ув’язнення в концтабір на 5 місяців	1
Ув’язнення в концтабір на 6 місяців	20
Ув’язнення в концтабір на 1 рік	28
Ув’язнення в концтабір на 2 роки	11
Ув’язнення в концтабір на 3 роки	2
Ув’язнення в концтабір на 5 років	9
Ув’язнення в концтабір «на період громадянської війни»	3
Ув’язнення до табору примусових робіт на 1 рік	5
Ув’язнення до табору примусових робіт на 2 роки	4
Ув’язнення до табору примусових робіт на 3 роки	1
Ув’язнення до табору примусових робіт на 5 років	2
Виплата штрафу	3
Підсудний звільнявся	47
Всього осіб	149

[1] Складено за: 42, арк. 5 – 5 зв., 38-38 зв., 39; 69, арк. 19-22, 33-35, 50-55, 78-80, 139-140, 172-173, 240-241, 284-287, 331-332, 342, 400-403; 78, арк. 1-5.

Додаток 3

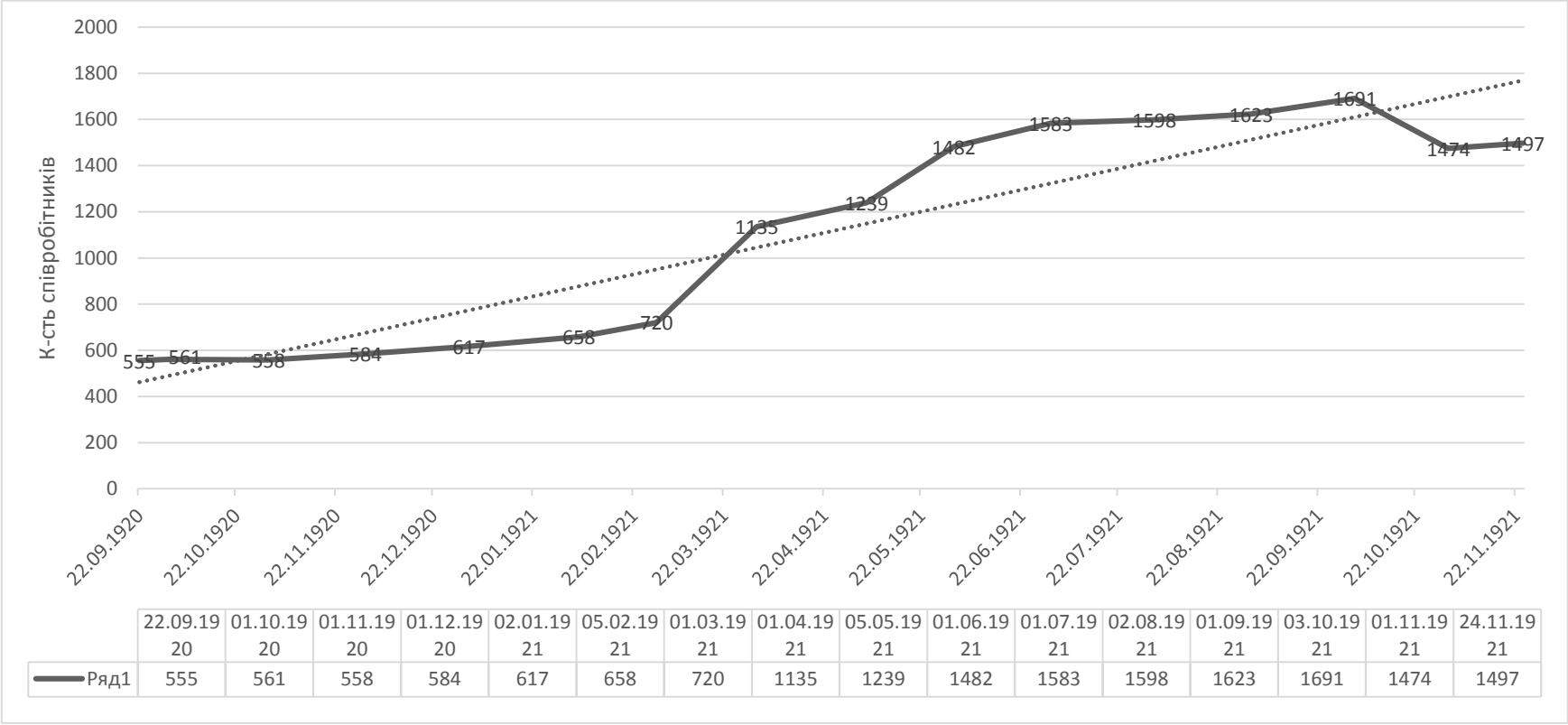

	22.09.1920	01.10.1920	01.11.1920	01.12.1920	02.01.1921	05.02.1921	01.03.1921	01.04.1921	05.05.1921	01.06.1921	01.07.1921	02.08.1921	01.09.1921	03.10.1921	01.11.1921	24.11.1921
Ряд1	555	561	558	584	617	658	720	1135	1239	1482	1583	1598	1623	1691	1474	1497

Рис. 2. Динаміка чисельності особового складу Харківської губернської надзвичайної комісії, 1920–1921 рр.[7]

[7] Складено за: 78, арк. 279-440.

Додаток К

Рис. 3. Голова ХГЧК С. І. Покко (квітень – 26 червня 1919 р.)[1]

[1] Фото з: 231, с. 449.

Додаток Л

Рис. 4. Голова ХГЧК С. С. Шварц (травень – червень 1920 р.)[1]

[1] Фото з: 369.

Додаток М

Рис. 5. Голова ХГЧК С. Ф. Реденс (серпень – 20 грудня 1920 р.)[1]

[1] Фото з: 231, с. 449.

Додаток Н

Рис. 6. Голова ХГЧК О. Т. Танцура (17 вересня 1921 – березень 1922 рр.)[1]

[1] Фото з: 231, с. 449.

Додаток П

Рис. 7. С. О. Саєнко – комендант ХГЧК у 1919 р [1]

[1] Фото з: 39, с. 34.

Додаток Р

Таблиця 6. Соціальне походження співробітників ХГЧК (вересень 1921 р.)[1]

група	Селяни	Міщани	Дворяни	Особисті і потомственні громадяни	Купці	Духовенство	Всього
I	1	-	-	-	-	-	1
II	15	29	-	-	-	-	44
III	68	166	-	-	-	-	234
IV	234	392	2	1	-	1	630
Всього	318	587	2	1	-	1	909

[1] Складено за: 59, арк. 77.

Додаток С

Таблиця 7. Рід занять співробітників ХГЧК до 1917 р. (вересень 1921 р.)[1]

група	Робітники	Землероби	Службовці	Вільні професії	Навчалися	Всього
I	1	-	-	-	-	1
II	15	4	19	5	1	44
III	102	14	65	41	12	234
IV	245	58	197	97	33	630
Всього	363	76	281	143	46	909

[1] Складено за: 59, арк. 77.

Додаток Т

Таблиця 8. Освіта співробітників ХГЧК (вересень 1921 р.)[1]

група	Вища	Середня	Початкова	Домашня	Неграмотні	Всього
I	-	-	1	-	-	1
II	7	19	12	6	-	44
III	5	79	126	24	-	234
IV	14	165	316	87	48	630
Всього	26	283	455	117	48	909

[1] Складено за: 59, арк. 77.

Додаток У

Таблиця 9. Партійність особового складу ХГЧК (вересень 1921 р.)[1]

група	Члени РКП (б)	Члени РКСМ	Кандидати РКП (б)	Безпартійні	Всього
I	1	-	-	-	1
II	35	-	-	9	44
III	136	10	5	83	234
IV	46	24	12	548	654
Всього	218	34	17	640	933

[1] Складено за: 59, арк. 77.

Додаток Ф

Таблиця 10. Час вступу на службу в органи ЧК (вересень 1921 р.)[1]

група	1918 р.	Перша пол. 1919 р.	Друга пол. 1919 р.	Перша пол. 1920 р.	Друга пол. 1920 р.	Перша пол. 1921 р.	Друга пол. 1921 р.	Всього
I	1	-	-	-	-	-	-	1
II	3	1	3	8	7	15	7	44
III	6	11	-	24	46	69	78	234
IV	-	2	11	75	130	198	214	630
Всього	10	14	14	107	183	282	299	909

[1] Складено за: 59, арк. 77.

Додаток Х

Таблиця 11. Оцінка працездатності співробітників ХГЧК (вересень 1921 р.)[1]

група	«Відмінно»	«Добре»	«Задовільно»	«Незадовільно»	Всього
I	-	-	-	-	-
II	-	13	31	-	44
III	10	20	202	2	234
IV	5	27	596	2	630
Всього	15	60	629	4	909

[1] Складено за: 59, арк. 77.

Додаток Ц

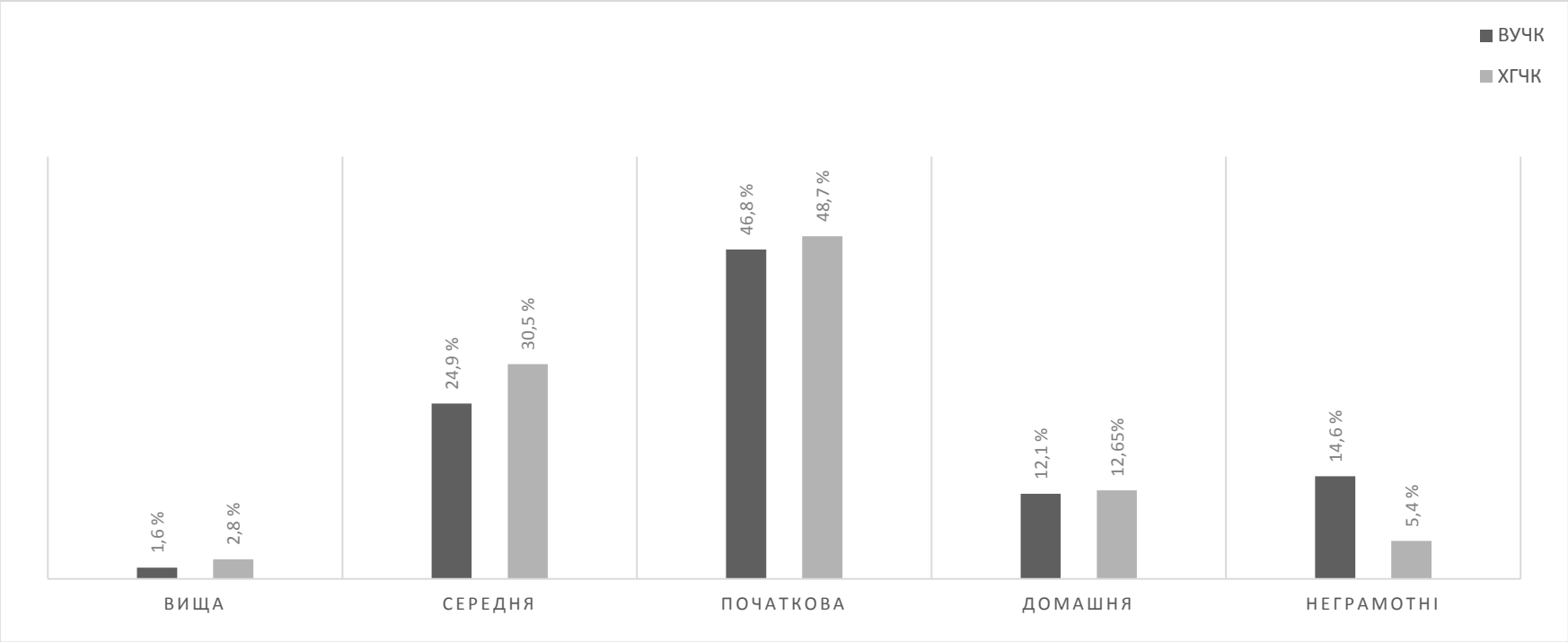

Рис. 8. Рівень освіченості співробітників ВУЧК та ХГЧК[1]

[1] Складено за: 59, арк. 77; 246, с. 274.

Додаток Ш

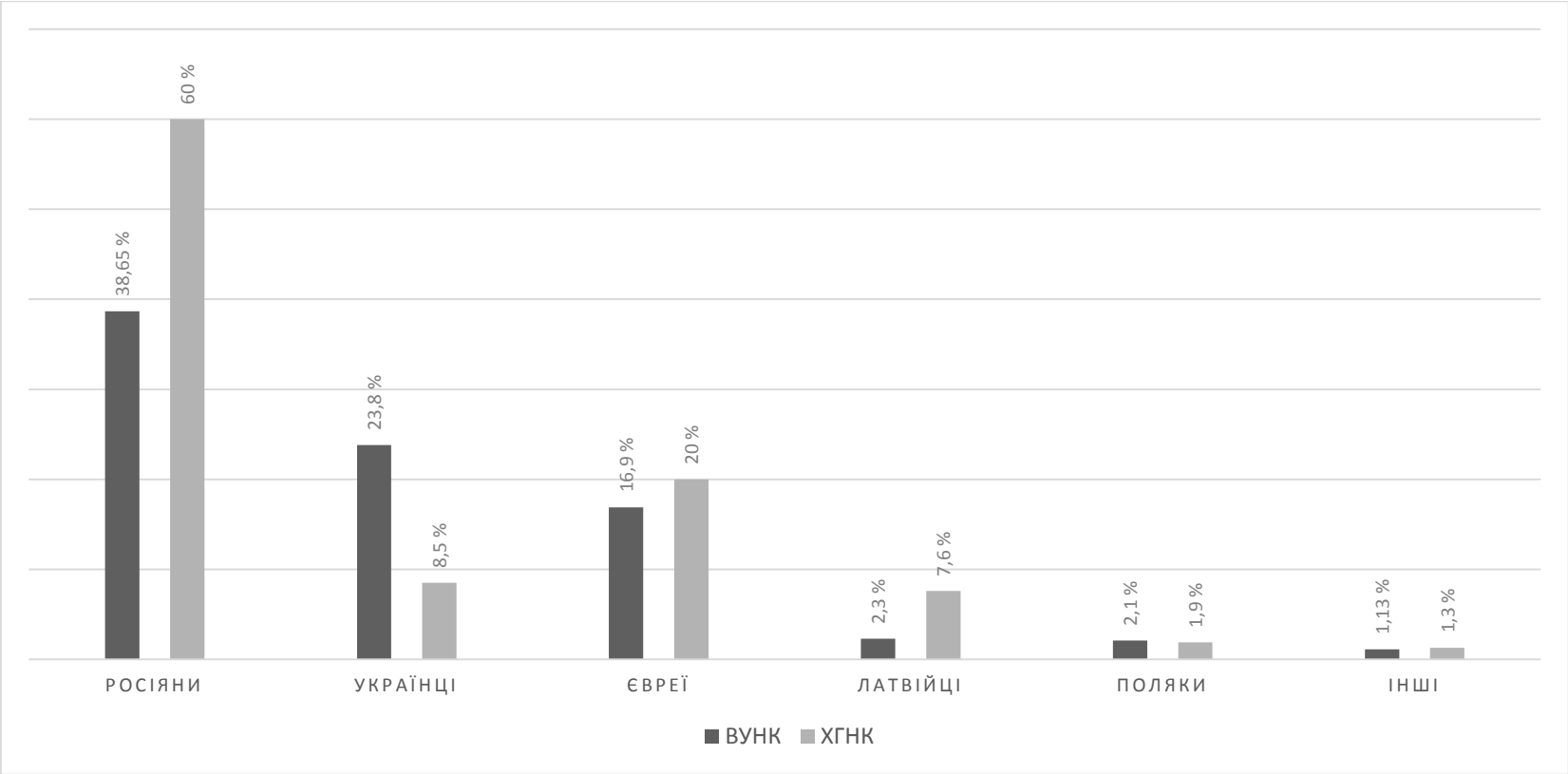

Рис. 9. Етнічна приналежність співробітників ВУЧК та ХГЧК[1]

[1] Складено за: 59, арк. 77; 246, с. 274.

Додаток Щ

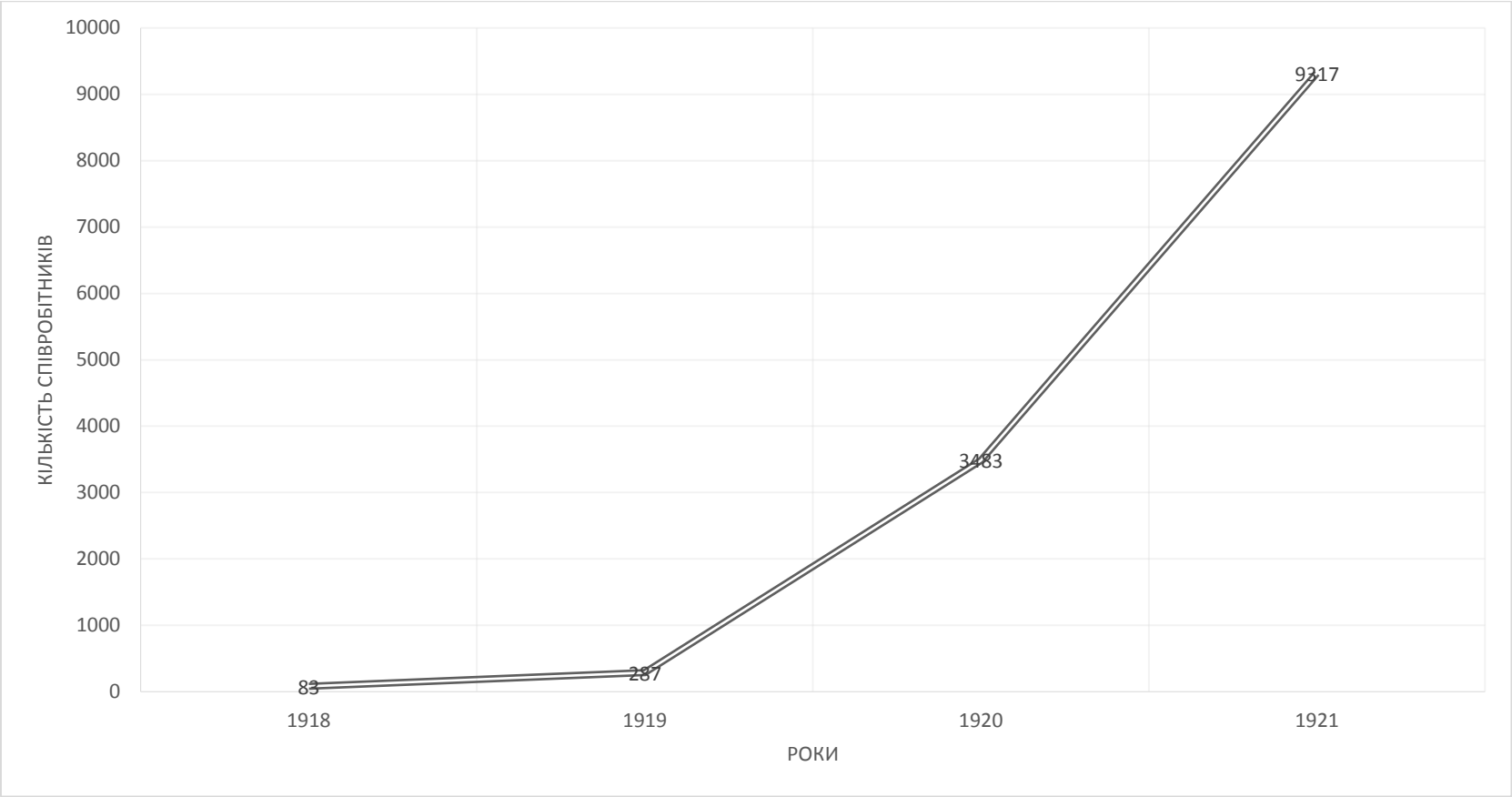

Рис. 10. Чисельність співробітників центрального апарату ВУЧК протягом 1918–1921 рр.[1]

[1] Складено за: 246, с. 275.